Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Fajt Anita

"Embernek maga Istenre való hagyása"
Huszti Szabó István *Paradicsomkertecské*je és Szenci Fekete István *Lelki nyugosztaló órák*ja

doktori értekezés

Témavezető: Dr. Font Zsuzsa

Szeged
2017

Tartalom

I. 1. A dolgozat célkitűzései 3
I. 2. Eszmetörténeti kontextus 5
I. 3. Műfajtörténeti kontextus 9
I. 4. Fordításelméleti és -történeti kontextus 16
II. 1. Johann Arndt 22
II. 2. *Paradiesgärtlein* 32
II. 3. Huszti Szabó István 40
II. 4. A német és magyar kiadás összehasonlítása 43
II. 5. Bél Mátyás kiadásának körülményei 50
Exkurzus – *Die Gottsuchende Seele* 52
II. 6. A fordítás elemzése 55
II. 7. A fordítások összefoglaló értékelése 94
III. 1. Heinrich Müller 97
Exkurzus – Quirinus Kuhlmann és a *Poetischer Andachtklang* 103
III. 2. Nicolaus Müller brassói kiadása 114
III. 3. Szenci Fekete István 120
III. 4. A *Lelki nyugosztaló órák* 126
III. 5. A német-magyar kiadás összehasonlítása 128
III. 6. A fordítás elemzése 134
III. 7. A fordítás összefoglaló értékelése 145
Birken-exkurzus 146
IV. Összefoglalás 152
V.1. Szakirodalmi bibliográfia 154
V. 2. *Paradiesgärtlein*-bibliográfia 165
V. 3. *Geistliche Erquickstunden*-bibliográfia 177
VI. Függelékek 181

I. 1. A dolgozat célkitűzései

Disszertációmban Huszti Szabó István *Paradicsomkertecske* és Szenci Fekete István *Lelki nyugosztaló órák* című fordításait elemzem. Mindkét munka forrása 17. századi német szöveg, de összetartozásuk ennél jóval szorosabb. Huszti Szabó Johann Arndt először 1612-ben megjelent *Paradiesgärtlein*ját, Szenci Fekete pedig Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden* című, 1666-ban megjelent elmélkedésgyűjteményét ültette át magyar nyelvre. Mindkét német munka szorosan gyökerezik a 17. század lutheránus épületes irodalom tradíciójában, amelynek fő célja a hívők személyes vallásgyakorlatra való ösztönzése volt, és amely irányzat ennek érdekében a reformáció előtti egyházatyák, misztikus szerzők szövegeiből merítettek inspirációt. Heinrich Müller nyelve és gondolatvilága mélyen Johann Arndt írásaiban gyökerezik. A dolgozat tárgya kezdetben csak a *Leleki nyugosztaló órák* elemzése volt, de a munka előrehaladtával Arndt és Müller szoros szellemi rokonsága kényszerítő erővel hatott: témavezetőmmel együtt úgy döntöttünk, szélesebb perspektívákat nyithat a dolgozat, ha a két magyar fordítást, amelyek húsz év különbséggel nagyon hasonló nehézségekkel küzdöttek, párhuzamosan vizsgálom. Ezeket a fordítói kihívásokat szimbolizálja a címben az *„embernek maga Istenre való hagyása”* kifejezés, amely csak egy Szenci Fekete megoldásai közül, amelyekkel a német középkori misztika egy fontos terminusát, a *Gelassenheit*ot próbálta magyarra átültetni. A két forrásszöveg függőségi viszonya indokolta azt is, hogy az elemzések során a német művek kronológiai rendjét kövessem, és elsőként Huszti Szabó István Arndt-fordítását tárgyaljam, még ha ez később is jelent meg (1698) Szenci Fekete István munkájánál (1680 körül).

A bevezető fejezetekben igyekeztem több szempont szerint is kontextualizálni mind a német, mind a magyar műveket Az első bevezető fejezet a német források eszmetörténeti hátterét vázolja fel nagy vonalakban, amire elsősorban Johann Arndt miatt volt szükség, aki a német szakirodalmi vélekedések kereszttüzében áll, hiszen a mai napig nem jutott nyugvópontra a vita, miszerint őt kell-e a lutheránus pietizmus első alakjának tekintenünk vagy sem. Szükségnek tűnt a kutatások ismertetése a 16–17. század fordulóján feltételezett lutheránus kegyességi krízissel kapcsoltban is, hiszen Johann Arndtot általában ennek legfontosabb figurájaként emelik ki, és Heinrich Müllert is ennek az irányzatnak egy későbbi képviselőjeként szokás értelmezni. Az eszmetörténeti bevezető után szerettem volna betekintést nyújtani az épületes irodalomhoz (Erbauungslitertur) kapcsolódó kiterjedt külföldi szakirodalomba, hiszen ez adja a fordítások tágabb műfaji kontextusát. A témában az elmúlt

években, évtizedekben fontos elméleti megfontolások születtek, amelyek a műfajhoz tartozó szövegek funkcióit és stiláris jellegzetességeit tárgyalják, de a magyar szakirodalomban a mai napig szinte reflektálatlanul maradtak. Fontosnak éreztem, hogy a fordításokat ne csak a német források felől értelmezzem, ezért az utolsó bevezető fejezetben röviden áttekintettem a 17. századi magyarországi fordításirodalomat, illetve a fordításra vonatkozó kritikai reflexiókat is. Utóbbira főként azért volt szükség, mert Szenci Fekete a *Leleki nyugosztaló órák* előszavában maga is reflektált fordítási elveire, amelyek párbeszédbe állíthatók más 17. századi fordítói állásfoglalásokkal. Számos ilyen kritikai megjegyzés található a különböző fordítások előszavaiban. Sajnos ezeknek a reflexióknak még nem született meg a monografikus igényű feldolgozása, ezért a bevezetésben csak néhány ismert példa (Pázmány Péter, Medgyesi Pál) bemutatására volt módom.

Tájékozódva a 17. századi magyarországi fordításokkal foglalkozó szakirodalomban azzal kellett szembesülnöm, hogy nincs olyan munka, amelyet a módszertan kérdésében a kora újkori német–magyar fordítások elemzésében segítségül hívhatnék, amely németből magyarra fordított épületes irodalmi művet részletesen elemzett volna nyelvi-stiláris szempontok szerint. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem támaszkodhattam a szakirodalom eredményeire latin szövegek fordításaival kapcsolatban, de mivel a német nyelvnek számos, a latintól eltérő tulajdonsága van, ezért sok helyütt saját módszereket kellett kidolgoznom az elemzések során. Az összevetéseknél igyekeztem mind terminológiai, mind szintaktikai, mind stiláris szempontokat figyelembe venni.

A munkát több körülmény is nehezítette: ilyen például az, hogy Johann Arndt műveinek forráskritikai és filológiai kutatásai annyira gyerekcipőben járnak, hogy a *Paradiesgärtlein* esetében még pontos bibliográfia sem áll rendelkezésünkre, magamnak kellett tehát elkészítenem, hogy a magyar fordítás pontos forrását megállapíthassam. Huszti Szabó és Szenci Fekete fordításainak párhuzamos elemzése, úgy hiszem, egy sajátos szeletét mutatja meg a 17. század végi magyar fordításirodalomnak, és mivel a német forrású művek eddig igen kevés figyelmet kaptak, talán új színnel is gazdagítja az ilyen vizsgálódásokat.

I. 2. Eszmetörténeti kontextus

Johann Arndt írásainak sikerét a szakirodalom főként a 16–17. század fordulóján bekövetkezett kegyességi krízis kontextusában szokta értelmezni, amelynek lényege, hogy a reformáció után a harmadik generáció lutheránusainak bizalma megingott az egyházban: úgy érezték, nem érték el a célt, amit Martin Luther kezdetben megfogalmazott. Ez az elégedetlenség tükröződett volna tehát Johann Arndt műveiben, akinek egyik legfontosabb mondanivalója volt a felszínes vallásgyakorlás ostorozása, és akit így az új kegyességként (*neue Frömmigkeit*) definiált irányzat fő képviselőjének tartanak, a kegyességi krízis meghaladójának.[1] Arndt legfontosabb követői és az irányzat egyházi keretek között maradt képviselői között általában Joachim Lütkemannt és Heinrich Müllert szokás kiemelni. Ezt a egyháztörténeti narratívát képviseli Martin Brecht is a nagy pietizmustörténet (*Geschichte des Pietismus*) első kötetében, annyi módosítással, hogy ő Arndt személyében már az első pietistát látja. A kötet egy kiterjesztett pietizmusfogalommal él, ami a pietizmust egy egész Európára kiterjedő jelenségként fogja fel, és úgy gondolja, a jelenség egyszerre jött létre Németországban, Angliában és Hollandiában a 17. század elején.[2] Ezek között a keretek között tehát mind Johann Arndtot,[3] mind Heinrich Müllert[4] pietistának kellene tekintenünk. A szakirodalomban azonban egyre gyakrabban élnek egy tágabb és szűkebb pietizmusfogalommal: a szűkebb értelmezés szerint csak a Philipp Jakob Spener kezdeményezése nyomán az 1670-es években kialakult reformmozgalom lenne a pietizmus kezdete.[5] Johann Arndt és Heinrich Müller egyháztörténeti besorolásában tehát a mai napig bizonytalanság uralkodik, egyes felfogások szerint pietistának kell tekintenünk őket, más besorolások szerint a pietizmus előfutárai, előkészítői, az új kegyesség irányzatának teológusai. Korábbi összefoglalások szerint pedig a reformortodoxia képviselői.[6]

Akármelyik pietizmusfogalmat használjuk is, a legtöbb teória egyetért a 16–17. század fordulóján bekövetkezett kegyességi krízissel. A kegyességi krízis elmélete eredetileg

---

[1] Az új kegyesség irányzatáról magyarul ld. VISKOLCZ Noémi, *Reformációs Könyvek*, Budapest, Universitas, 2006, 15–17.
[2] Martin BRECHT, *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegungen in Deutschland = Geschichte des Pietismus, I, Der Pietismus vom 17. bis zum 18. Jahrhundert*, hrsg. Martin BRECHT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, 113–203.
[3] *Uo.*, 130–151.
[4] *Uo.*, 173–175.
[5] A pietizmus különböző felfogásairól ld. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 2001, Szeged, 11–13.
[6] A fogalom ellentmondásos voltáról ld. Johannes WALLMANN, *Pietismus und Orthodoxie: Überlegungen und Fragen zur Pietismusforschung* = J.W., *Pietismus-Studien: Gesammelte Aufsätze*, II, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008, 8–12.

Winfried Zeller nevéhez köthető, de a mai napig elterjedt a történészek, egyház-, művelődés-, irodalomtörténészek köreiben és csak kevesen vonták kétségbe érvényességét.[7] Zeller a 17. század legmeghatározóbb jellemzőjének különböző kegyességtörténetileg (frömmigkeitgeschichtlich) releváns folyamatok jelentkezését tartja, amelyeknek egy közös gyökerük van: a kegyességi krízis (Frömmigkeitskrise). Véleménye szerint a reformáció után született harmadik generáció teológusaiban kétely fogalmazódott meg, miszerint elődeik figyelmét túlságosan lekötötték a dogmatikai feladatok, a hittételek megfogalmazása és védelmezése, mindeközben nem foglalkoztak a hit praktikus megvalósításának kérdésével, a mindennapi kegyességi praxis megteremtésével. Zeller több, erre a kegyességi krízisre reagáló újító irányzatot regisztrál: a századfordulón jelentkező *új kegyesség*et (*neue Frömmigkeit*), a század folyamán végig jelenlévő spiritualistákat, irenikusokat és pánszófikusokat, a harmincéves háború utáni újjáépítőket, a reformortodoxokat (ő Heinrich Müllert ebbe a csoportba sorolja) és végül az újító törekvéseket lezáró generációt, mígnem ezeket a tendenciákat felváltja egy új típusú protestáns kegyességi praxis.[8]

Zeller a 16. század utolsó évtizedében általános igény jelentkezését látja egy személyesebb imádkozási technikára (Gebetsleben), aminek valójában már az 1560-as évektől látszanak az előzményei, amikortól, Zeller véleménye szerint, kezdett kialakulni a protestánsok saját típusú épületes irodalma. Ezekben az új típusú imádságoskönyvekben tehát az üdvösség elnyerésének személyes dimenzióit hangsúlyozzák, és az imádságoskönyvek válnak a laikusok első számú vallási olvasmányaivá. A hit eleven megélésének igénye hozta magával a misztikus szövegek felé fordulást és egyfajta univerzalizmust, ami a kortárs katolikus szövegek recepciójától sem riadt vissza. Ennek a folyamatnak kiemelkedő alakjaként Martin Mollert és *Meditationes sanctorum patrum*át (Két kötetben, I: 1587, II: 1591) említi. Moller mellett Zeller Valentin Weigelt is fontosnak tartja megemlíteni, akinél szintén a személyes hitélmény utáni vágyódás figyelhető meg.[9]

Az új kegyességi korszak (*Die neue Frömmigkeit*) beköszöntét azonban nem ezekben az írásokban, hanem az új évszázadban látja, a legfontosabb alakok számára Philipp Nicolai

---

[7]Winfried ZELLER, *Lutherische Lebenszeugen. Gestalten und Gestalt lutherischer Frömmigkeit = Evangelisches und orthodoxes Christentum in Begegung und Auseinandersetzung,* hg. Ernst BENZ, Leo A. ZANDER. Hamburg 1952, 180–202. Leggyakrabban viszont egy másik írására hivatkozik a szakirodalom, amely alapján én is összefoglalom téziseit: Winfried ZELLER, *Einleitung = Der Protestantismus des 17. Jahrhundert,* hg. Winfried ZELLER, Bremen, Schünemann, 1962, XIII–LXVI.

[8] ZELLER, *Einleitung, i.m.,* XVII.

[9] *Uo.,* XXII. Zeller tanulmányának ebben a részében logikailag tisztázatlan kijelentések vannak, amelyeket későbbi kritikusai is megjegyeznek. Egy oldallal korábban Zeller még az 1560-as évektől látja a változást, Weigellel kapcsolatban az 1570-es éveket említi, a kegyességi krízis kapcsán viszont alapvetően az utolsó évtizedről beszél.

és Johann Arndt, akikben a kegyességi krízis meghaladóit látja. Zeller véleménye szerint Nicolai újdonsága abban rejlik, hogy a túlvilági örök boldogság helyett figyelme a földi lét felé fordult és az ubiquitas-tannak, egyéni módon értelmezve teljesen univerzális értelmet adott.[10] Nicolaihoz hasonlóan Zeller Arndt gondolataiban is univerzalizmust lát, ami legfőképp a *Wahres Christentum* négy könyvében kifejtett tanításán keresztül érhető tetten, amelyek szerint a világ és az ember, a makrokozmosz és a mikrokozmosz egymásnak megfeleltethetők. Arndt további fontos újításai a kegyesség átültetése a mindennapi életbe, Krisztus követésének hangsúlyozása – ami szerint a hitnek kell a hívő egész életét meghatároznia – és a praxis központú teológia-fogalom bevezetése, amely során a tudós, a külsőségekre figyelő teológusokat szembeállítja az igazán hívőkkel, akik a Szentírás igazi hangjára figyelnek.[11] Zeller Heinrich Müllert a reformortodoxia képviselői között tárgyalja. Ezt a korszakot a 17. század utolsó harmadára teszi. A reformortodoxia jellemzőjeként azt említi – amellett, hogy a korban fontos gondolatok születtek a kegyesség és az egyház kapcsolatáról, az egyház megújításáról –, hogy a prédikátorok hangja egyre személyesebbé vált, és számottevően emelkedett az épületes irodalmi művek száma is, ami annak is a jele, hogy a kor prédikátorai tudatosan törekedtek a személyes kegyesség előmozdítására. Ennek a teológus generációnak legfontosabbjaként emeli ki Heinrich Müllert, aki feszes, sokszor szándékosan hiányos mondataival új stílust is kölcsönzött ennek az irányzatnak.[12] Zeller több helyütt is hangsúlyozza, hogy nem egységes 17. századi képet igyekszik megalkotni, és hogy egy évszázad eseményeit nem lehet egy folyamatként ábrázolni. Ennek megfelelően valóban több folyamatot ír le, amelyek egymás után, ill. egymással párhuzamosan léteztek, de mindegyik folyamat mögött ugyanazt a hajtóerőt látja: a személyes kegyesség és a reformok iránti igényt.

A Zeller által leírt kríziselmélet, mint a fejezet elején említettem, nagyon népszerű lett a német történetírásban. A történészek között ennek legfontosabb képviselői Hartmut Lehmann[13] és Heinz Schilling.[14] Elméletükben közös, hogy az emberi élet minden területére kiterjedő és az egész 17. századra jellemző krízisben gondolkodnak, és – véleményük szerint – ez a külső gazdasági-társadalmi krízis okozta aztán az egyház válságát, a hívők kétségbeesését. Elméletükben az épületes irodalom elsődleges funkcióját a vigasztalásban

[10] *Uo.*, XXIII.
[11] *Uo.*, XXV.
[12] *Uo.*, LI–LIII.
[13] Hartmut LEHMANN, *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart, 1980., *Krisen des 17. Jahrhunderts – Interdisziplinäre Perspektiven*, hg. Manfred JAKUBOWSKI-TIESSEN, Göttingen, 1999. Többek között Lehmann és Johannes Wallmann tanulmányaival.
[14] Heinz SCHILLING, *Aufbruch und Krise: Deutschland 1517 –1648*, Berlin, Siedler, 1988.

látják, és ebben a történelmi narratívában az épületes irodalomhoz tartozó művek számának fellendülése és egyre népszerűbbé válása is azt bizonyítja, hogy mennyire szükség volt ezekre a vigasztaló termékekre.

A külső, társadalmi-gazdasági tényezők helyett Zeller nyomán sokan teológiai okokat kerestek a századforduló krízisszituációja mögött, de nem született egységes álláspont arról, hogy mi okozta végső soron a megingást. Arndt személyével kapcsolatban Udo Sträter kutatásait kell itt kiemelni, aki szintén egy krízisjelenséggel magyarázza az épületes irodalom népszerűvé válását. Sträter úgy látja, a kegyességi krízis elsősorban nem a hívők széles rétegeit érintette, hanem elsősorban a teológusok, lelkészek körében ütötte fel a fejét, kiváltója pedig az egyházba vetett hit megingása (Krise der Kirchlichkeit). Eszerint az egyház kialakult intézményrendszere nem érte el célját, és a hívők tömegeinek felszínes vallásgyakorlása azt mutatja, változásokra van szükség. Véleménye szerit ez a lutheránus egyházon belül jelen lévő egyházkritika az egész 17. századot jellemzi, és Johann Arndt volt egyike azoknak a teológusoknak, akik írásaikban ennek az éles egyházkritikának elsőként hangot adtak, tehát ennek a jelenségnek elindítói voltak.[15]

Zeller kegyességi krízis-elméletének kritizálására eddig kevesen vállalkoztak, Markus Matthias 2007-ben szisztematikusan vizsgálta meg a különböző kríziselméletek logikáját és megkérdőjelezte az elmélet(ek) érvényességét.[16] Matthias elkülönítette a különböző gazdasági, társadalmi és mentalitástörténeti jelenségekre vonatkozó elméleteket, és rámutatott, hogy tulajdonképpen magának a krízis fogalmának a használatában sem mutatkozik összhang a szakirodalomban: egyesek egy elhúzódó folyamat, mások egy kritikus fordulat leírására használják. Matthias Zeller elméletét több szinten is megcáfolhatónak érzi, egyrészről a kegyességi krízis (Frömmigkeitskrise) kifejezést találja bármiféle folyamat leírására is alkalmatlannak, emellett magát az argumentációt is elhibázottnak találja, másrészről a Zeller által vázolt folyamatok történelmi hűségét is megkérdőjelezi. Matthias elsősorban azt veti Zeller szemére, hogy történetietlen a korban a megkövült ortodoxia és az eleven kegyesség ellentétéről beszélnünk, ezzel az elmélet egy, a pietista történetírás által kreált ellentétet vetített vissza a 16. századra. További problematikus pontként említi, hogy a krízisre utaló források kizárólag olyan szerzőktől származnak, akik a személyes hit megélésének hangsúlyozása érdekében olykor tudatosan kritizálták a kortárs egyházi

[15] Udo STRÄTER, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des Jahrhunderts*, Tübingen, Mohr, 1995.

[16] Markus MATTHIAS, *Gab es eine Frömmigkeitkrise um 1600? = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die "Vier Bücher vom wahren Christentum"*, hg. Hans OTTE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 27–43.

szerveket és a vallásgyakorlást, tehát Zeller ezzel egy bizonyos írói csoport nézőpontját sajátította el és tette minden folyamat bírálójává.[17] Matthias a kegyességbe vetett hit krízise helyett egy folyamatot lát, ami a lutheránus megigazulástan és krisztológia (és szenvedéstörténet) folyamatos változásából állt, és amely változásoknak köszönhetően – többek között Johann Arndtnál is – egy új szimbolikus nyelv (Symbolsprache) alakult ki.[18] Matthias véleménye szerint ebből az újfajta, az individualizált vallásosságra buzdító szimbolikus nyelvből nem kell feltétlenül egy külső kegyességi krízisre következtetni.

I. 3. Műfajtörténeti kontextus

Arndt művének elsődleges műfaji kontextusát az imádságos irodalom adja, tágabb értelemben pedig mindkét munka az épületes irodalomhoz sorolható. A *Paradicsomkertecske* esetében a besorolás magától értetődő: egyértelműen imádságokat tartalmaz és önmagát is imádságoskönyvként határozza meg. Heinrich Müller írása esetében a helyzet nem ennyire egyszerű, erről a későbbiekben még szó lesz, de a *Lelki nyugosztaló órák* az imádságoskönyvektől élesen nem elhatárolható elmélkedésgyűjteményként, ill. elmélkedő imádságoskönyvként definiálható.[19] Az eltérések ellenére mindkét munka a vallásos próza, az épületes irodalom (Erbauungsliteratur) csoportjába tartozik, ami magába foglalja az imádságoskönyveket, elmélkedésgyűjteményeket, meditációskönyveket. Az imádságos irodalom sokáig nem állt a szakirodalmi érdeklődés középpontjában, ami szerencsés módon az utóbbi évtizedekben mind a nemzetközi, mind a hazai fórumokon megváltozott. Mivel az utóbbi időben friss összefoglalások születtek, amelyek a kutatástörténetet ismertették,[20] ezért ezt a munkát nem akartam megismételni. Ehelyett ebben a bevezető fejezetben más kérdésekre koncentrálok. A tendencia egyébként az imádságos irodalom kutatásában mindenhol hasonló volt. Miután a század elején megjelentek az összegző, monografikus

[17] *Uo.* 35.
[18] *Uo.* 36–37.
[19] Az imádságok és elmélkedések megkülönböztetéséről ld. HELTAI János, *Műfajok és művek*, Budapest, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 79–82.
[20] Különösen Fazakas Gergely Tamás munkáit emelném itt ki: FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, 2009, 185–225. Lásd még disszertációját: FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 42–62. KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 19–27.

munkák az imádságoskönyvekről – a német imák esetében Constantin Grosse[21] és Paul Althaus kötetei,[22] a magyaroknál a protestáns művekre vonatkozóan Incze Gáboré[23] –, az ezredforduló után élénkült meg az érdeklődés ismét a műfaj iránt. A magyarországi kutatásokkal kapcsolatban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szelestei Nagy László vezette[24] MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport számos munkáját kell kiemelni: nekik köszönhetően létrejött Pázmány Péter *Imádságos könyv*ének kritikai kiadása,[25] konferenciákkal, kötetekkel,[26] online-adatbázissal[27] és bibliográfiával[28] is hozzájárultak (és járulnak hozzá) a műfaj pontosabb megismeréséhez. A Debreceni Egyetemen Imre Mihály és Fazakas Gergely kutatásai is kapcsolódnak a korai újkori imádságirodalomhoz, továbbá az egyetem rendezte meg 2012-ben azt a Rebakucs konferenciát, amelynek témája a prózai kegyességi műfajok a kora újkorban volt.[29] A meditációirodalom műfaji jellegzetességeivel és latin–magyar kapcsolatival Gábor Csilla foglalkozik publikációiban, vezetésével pedig Kolozsváron számos doktori disszertáció,[30] diákköri tudományos dolgozat készült.

Néhány, a német nyelvű szakirodalomnak főként műfajelméleti kérdéseket tárgyaló iránya mégsem jelent meg eddig kellő hangsúllyal a magyar összefoglalásokban. Tájékozódva a 17. századi kegyességi prózáról született tudományos irodalomban azt láthatjuk, hogy a német nyelvterületen született írások előszeretettel élnek az épületes irodalom (Erbauungsliteratur) kifejezéssel, amelynek bizonyosan részét képezik az imádságok és elmélkedések, de az Erbauungsliteratur pontos definíciójáról, jellemzőiről és az egyházi irodalomban betöltött funkciójától az elmúlt évtizedekben heves viták folytak.

---

[21] Constantin GROßE, *Die alten Tröster: Ein Wegweiser in die Erbauungsliteratur der evang.-luth. Kirche des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Hermannsburg, 1900.

[22] Paul ALTHAUS, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Hildesheim, Olms, 1966 (Reprint, 1927).

[23] INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII században* in Theológiai Szemle, 1931, 37–229.

[24] Akinek szintén számos publikációja van 17. századi imádságoskönyvekre vonatkozóan, ld. SZELESTEI N. *László: Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely - Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6).

[25] PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001(Pázmány Péter Művei, 3). PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Budapest, Universitas, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

[26] Friss, az összefoglalásokban még nem szereplő kiadványok: *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3).

[27] *Az 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisa*: http://ima.btk.ppke.hu/

[28] *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája*, Kézirat gyanánt, összeáll., KÓNYA Franciska, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.

[29] A konferencia előadásait megjelentető konferenciakötet: *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság* in Studia Litteraria, 2013/3–4.

[30] Ld. KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István…, i.m,* PÉNTEK Veronika, *Meditáció és devóció: Ecsedi Báthory István és Pécsi Lukács elmélkedő művének műfaji és lelkiségtörténeti megközelítése*, Doktori disszertáció, 2016. Korondi Ágnes Szent Bernát recepciójával kapcsolatos írásait érdemes itt még kiemelni.

Az épületes irodalom értői több lexikoncikkben is összefoglalták tudásukat a témáról, ezek összehasonlításából leszűrhető, melyek azok a biztos pontok, amelyekben mindenki egyetért, és hol térnek el a vélemények.[31] Mindenki fontosnak tartja kiemelni, hogy a Bibliában az épület/erbauung/aedificatio (oikodomé) elsősorban az egyház, illetve a hívők közösségének építése (szószerinti és képletes értelemben is) kapcsán kerül említésre. Az Újtestamentumban már szó van az egyes hívők személyes épüléséről is,[32] de ez sosem lehet öncélú, mindig a közösség javát kell szolgálnia.[33] Hogy mikor vált a fogalom igazán népszerűvé, abban már eltérnek a vélemények. Annyi még bizonyos, hogy bár Szent Ágoston és követői körében egy időre népszerűvé vált a személyes Erbauung témája, ez később újra háttérbe szorult, és Luther sem használta gyakran a fogalmat, vagy ha mégis, akkor is a klasszikus egyházépítő értelemben.

Hans-Henrik Krummacher lexikoncikkében artikulálja a szakirodalomban elterjedt nézetet, miszerint az Erbauungsliteratur és az Erbauung népszerűvé válása ok-okozati viszonyban áll a századforduló kegyességi krízisével. Fontosnak tartja kiemelni, hogy nem a pietizmus tette népszerűvé, és nem is a pietistáknak köszönhető a fogalom jelentésének eltolódása az egyéni épülés irányába, a kifejezés már a 16–17. század fordulóján népszerűvé vált, ami szorosan összefügg azzal a kegyességtörténeti változással, amelynek a vallásosság személyessé tétele volt a kitűzött célja. Véleménye szerint az épületes irodalom szövegein keresztül jól tetten érhető az evangélikus egyház mentalitásában bekövetkezett változás. Míg a reformáció után közvetlenül az igaz hit tanítása és az Isten kegyéért folyamatosan aggódó lelkiismeret vigasztalása volt a fő témája az építő irodalomnak, addig a 17. század fordulójától elsődleges célja az egyház és az igaz kereszténység, a hívő lelkének és hitének építése, támogatása volt. Ennek a változásnak legfontosabb képviselőiként Johann Arndtot és Johann Gerhardot említi. Krummacher tehát egyértelműen az előző fejezetben vázolt kegyességi krízis kontextusában értelmezi az épületes irodalmon belül bekövetkezett változásokat.

Wolfgang Brückner összefoglalásában felhívja a figyelmet arra a csapdára, hogy a köznyelvben az Erbauungsliteratur megjelölés gyakorlatilag az összes vallásos tárgyú írást magába foglalja. Brückner a fogalom szekularizált, erős érzelmi töltetű jelentését a pietizmustól származtatja, és szócikkében jóval erősebben hangsúlyozza a kora újkori

---

[31] Az általam elemzett szócikkek a következők: Hans-Henrik KRUMMACHER, *Erbauung = Historisches Wörterbuch der Philosophie*, II, 1972, 603–203, Wolfgang BRÜCKNER, *Erbauung = Enzyklopaedie des Märchen*, II, 1979, 108–120, Gerhard KRAUSE, *Erbauung = Theologische Realenzyklopädie* (TRE), X, 1982, 18–28. és Rudolf MOHR, *Erbauungsliteratur I–III* =TRE, X., 28–80.

[32] Act. 20,32, Röm 15,2, I. Kor 14,17, I. Thess 5, 11. A személyesebb főleg Pálhoz köthető.

[33] Mohr itt idézi az I. Kor 14,4-et, ahol a sich erbauen kifejezés kifejezetten negatív éllel szerepel.

szövegek középkori előképeit. Brückner, miután sorra veszi, milyen műfajú szövegek sorolhatók tágabb értelemben az épületes irodalom fogalma alá (a Bibliától, a posztillás könyveken, katekizmusokon át a halotti prédikációkig, természetesen az imakönyveket is megemlítve), fontosnak tartja a kategória pontos meghatározását. Ehhez a történeti poétikát hívja segítségül és hangsúlyozza, az épületes irodalom poetológiai és nem pszichológiai kategória, és a fogalom meghatározásánál hátra kell hagyni a kategória modern–szubjektív jelentésárnyalatát. Brückner a szakirodalom szemére veti (itt az előző fejezetben már említett Hartmut Lehmannt említi példának), hogy az épületes irodalmat egyszerűen szinonim értelemben használja egy olyan vallásos irodalommal, amely a hit bensőségessé tételét szorgalmazza, mindenféle pontosabb meghatározás nélkül. Brückner maga vállalkozik tehát az épületes irodalom fogalma alá besorolt irodalmi művek szisztematizálására. Mindenekelőtt elutasítja azt a felosztást, ami az irodalmi szövegeket funkciójuk alapján a tanítás (Belehren), az építés (Erbauen) és a szórakoztatás (Unterhalten) hármasára osztja fel, létrehozva ennek alapján a tudományos irodalom, vallásos irodalom és szépirodalom kategóriáit, amelyek funkciói, véleménye szerint, egymással nem összemérhetők. Míg a szórakoztatás eszköz, addig az épületesség cél, illetve szándék, nem beszélve arról, hogy egy tanító szöveg is lehet szórakoztató, illetve egy tanító szöveg is lehet építő. Sokkal használhatóbbnak és egymásnak megfeleltethetőnek tartana egy, a szövegek intenciója szerinti hármas felosztást (Verkündigung, Belehrung, Erbauung). Brückner műfajelmélete szerint az első kategóriába tartoznak azok a szövegek, amelyek a Szentírást mint üzenetet olvassák (ide tartozhat egy ének vagy színdarab is), a másodikba a prédikációk, disputációk, katekizmusok, a harmadikba pedig az áhítatos művek. A három kategóriához különböző stílusigényeket, különböző gondolati síkokat, ezeknek megfelelő mentális eljárásokat, megvalósítási formákat és célokat rendel. Csoportosításai viszont annyira általános szinten mozognak, hogy itt nem érdemes őket részleteikben ismertetni. Brückner törekvése annyiban mindenképpen követendő, amennyiben szükség lenne egy konkrétabb fogalomhasználatra, hiszen az épületes irodalomnak a vallásos irodalommal szinte szinonim használata nem professzionális megoldás. Szimpatikusnak tűnik a fogalomnak a nyomtatványok funkciója felöli megközelítése, mivel formailag nagyon heterogén munkákkal kell számolnunk. Ugyanakkor, úgy hiszem, Brückner kategorizálási kísérlete ugyanazokkal a hibákkal küzd, mint az általa is bírált elméletek. A tanítás funkciójával rendelkező szövegekhez ugyanúgy tartozhat az általa az építő szövegekhez rendelt olvasás és hallgatás, az pedig messzemenően problematikus, hogy Brückner kategorizálása szerint egy stílus lehet retorikus, narratív vagy meditatív.

Az első összefoglalások közé tartozik Gottfried Felix Merkel írása 1971-ből,[34] aki ekkor még a téma kiaknázatlanságára hívta fel a figyelmet és a szakirodalmi kutatások hiányáról tudott csak beszámolni. Összefoglalása jól mutatja, melyek voltak azok a főként 19. század végi, 20. század eleji elképzelések az épületes irodalomról, amelyek sokáig tovább éltek a kutatásban. Merkel – és később többen is – Karl Viëtor egy 1928-as megállapítására hivatkozik, miszerint az épületes irodalmat a későbbi szépirodalmi szövegek előfutárának kell tekintenünk.[35] Merkel az épületes irodalom egyik nagy jelentőségét a német irodalmi nyelv fejlődésében betöltött szerepében látja, mint állítja, az újfelnémet nyelv fejlődése Luthertől Gottschedig mindenekelőtt a protestáns épületes irodalomban ment végbe. Mivel ez a szövegcsoport része volt azoknak a könyveknek (a katekizmusok és gyülekezeti énekek mellett), amelyeken a gyermekek olvasni tanultak, hosszú ideig meghatározta az emberek szókincsét és a nyelvi kifejezésmódját. Merkel dolgozatából még egy klasszifikációs törekvést érdemes kiemelni, amely során a szerző négy kategóriára osztja a tárgyalt korpuszt, ami jól mutatja a definíció bizonytalanságát. Itt fő kategóriaként már nem *Erbauungsliteratur*ról, hanem *erbauliche Hauptformen*ről beszél, és ez alá négy kategóriát sorol: 1. Gebet- und Trosschriften, 2. Gesangbücher, 3. Erbauungsbücher im engeren Sinn, 4. Predigsammlungen. A kategóriák alatt nem említ példákat vagy egyéni tulajdonságokat, így például nem derül ki, hogy mi lenne a különbség egy Trostschrift és egy Erbauungsbuch között.[36]

Franz Eybl összefoglalása közösen tárgyalja a prédikációt az épületes irodalommal[37] mint a vallásos próza két legfontosabb szövegtípusát. Eybl, amellett, hogy ő is megemlíti, hogy az épületes irodalmat a lutheránus egyházon belüli kegyességi krízisre adott válaszként szokás értelmezni, a szövegtípus valós olvasóközönségére is kitér. A vonatkozó szakirodalom alapján szeretné árnyalni azt a romantikus képet, miszerint az ilyen típusú szövegeknek az elsődleges olvasóközönsége az egyszerű nép volt. Egyrészről idézi az előző fejezetben említett Udo Sträter kutatásait, aki az épületes irodalmi művek számának növekedésében nem feltétlenül az olvasóközönség, hanem a munkák írói, a prédikátorok és teológusok tudatában zajló meghasonlottságra lát bizonyítékot.[38] Ezzel kapcsolatban – helytörténeti jellegű adatokra hivatkozva – jegyzi meg, hogy bár az olvasmányok előszavaiban sokszor az egyszerű olvasókat (einfältige Leser) jelölik meg célközönségként, de ez a megszólított közönség

[34] Gottfried Felix MERKEL, *Deutsche Erbauungsliteratur: Grundďatzliches und Methodisches,* Jahrbuch für internationale Germanistik, 3(197), 30–41.
[35] Idézi Merken: *Uo.*, 30.
[36] *Uo.*, 38.
[37] Franz EYBL: *Predigt/Erbauungsliteratur = Die Literatur des 17. Jahrhunderts*. hrsg. Albert MEIER, München/Wien, 1999, 401–419.
[38] *Uo.*, 406.

inkább volt intencionális, mint valóságos. Eybl véleménye szerint a valós olvasóközönséget a városi miliőben kell keresni, és sokkal inkább volt a művelt olvasóközönség – nem utolsó sorban a szerzők maguk – a valós befogadója ezeknek a szövegeknek, mint a képzetlen hívők, akikhez még mindig elsősorban szóban, felolvasással, prédikációval jutottak el a vallásos szövegek. Sajnos Eybl nem ad pontos definíciót az általa épületes irodalomként értelmezett nyomdatermékekről, Hartmut Lehmannt idézve minden esetre azt állítja, hogy ez a műfaj teszi ki a 17. században az összes teológiai tematikájú nyomtatvány felét, a könyvnyomtatás össztermékének pedig általában az egynegyedét.

Az Erbauungsliteratur szövegeinek részletesebb nyelvi-stilisztikai elemzésére elsőként Hans-Henrik Krummacher vállalkozott.[39] Krummacher a nyolcvanas évek közepén még mindig a kutatások hiányára hívja fel a figyelmet, vallomása szerint tanulmányát inkább invenciózus elemzésekre építette és vitaindítónak szánta. Bár tanulmányában nem definiálja, milyen szövegeket ért épületes irodalom alatt, az idézeteiből jól kivehető, hogy elsősorban prózai imádságos- és áhítatos könyvekben – Martin Moller, Johann Arndt, Philipp Nicolai, Johann Matthäus Meyfart művei – gondolkodik.[40] Dolgozatának kiindulásaként az 1960-as, 1970-es évek azon kiterjedt német irodalomtörténeti kutatásaira reagál, amelyek érdeklődésének homlokterében a barokk irodalom definiálása, periodizálása és stílusának körülírása állt. Krummacher fő tézise, hogy a szakirodalom által megállapított jellemző stílusjegyek – humanista hagyományokon építkező, de hangsúlyosan anyanyelvű, retorikai eszközök intenzíven használó – már a szakirodalom által kijelölt korszakhatár (1624, Martin Opitz *Deutsche Poeterey*-ának megjelenése) előtt jelen voltak az épületes irodalom szövegeiben. Krummacher véleménye szerint ezek a szövegek népszerűségüket nemcsak tartalmuknak, hanem nyelvi megformáltságuknak, nyelvi tulajdonságaiknak (literarische Leistung, Sprachfähigkeit, Sprachmäßigkeit) is köszönhetik.[41] Ami pedig ebből következik: az épületes irodalomhoz tartozó művek nagy hatással voltak a barokk kor költőire, és előkészítői voltak a korszakváltásnak.

Krummacher elemzésekkel igazolja állításait, retorikai figurák sorára hívja fel a figyelmet, és összegyűjti a leggyakrabban használt retorikai eszközöket is, mint pl. az anaphora, exclamatio, interrogatio, isocolon, antithesis, polyptoton, climax, synonymia,

---

[39] Hans-Henrik KRUMMACHER: *Überlegung zur literarischen Eigenart und Bedeutung der protestantischen Erbauungsliteratur im frühen 17. Jahrhundert*, Rhetorik, 5(1986), 97–113.
[40] *Uo.*, 99. Gebets- und Erbauungsbücher.
[41] *Uo.*, 100.

annominatio.[42] Ezek alapján bizonyítottnak látja, hogy a 16. század végén és a 17. század elején az épületes irodalom fokozottan él a retorikai eszközök használatával, amelyek világos szintaktikát kölcsönöznek a szövegeknek, de arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a nyelvi leleményesség (Sprachfähigkeit) a korban nem egyedüli jelenség, és más műfajú szövegekre is jellemző. Diakrón szemlélve a jelenséget, Martin Luther és Johann Habermann szövegeit is bevonva a vizsgálatba, Krummacher egyértelműen úgy látja, hogy a 17. század fordulója körül változás érezhető, és generációról generációra intenzívebb lesz a szövegek retorizáltsága.[43] A dolgozat nem feledkezik el arról, hogy ezt a jelenséget szembesítse az evangélikus egyház sermo humilis-stílustanával: az épületes irodalom műveiben megfigyelhető nyelvi változás nem mond ellent, nem jelent konfliktust a sermo humilis tanításával. Krummacher referálja a stílustan körüli kortárs vitákat,[44] és figyelmeztet rá, hogy az alacsony stílus nem egy pontosan körülírt követelmény, sokkal inkább intenció, és különböző interpretációk szerint eltérő lehet, nyilván adott keretek között. A szerzők a retorikai figurák intenzív használatával tehát nem a sermo humilistől távolodnak el, csupán nyitnak a beszéd funkcióira vonatkozóan a *docere* mellett a *delectare*, de különösen a *movere* felé, a szöveg *persuasiv*, meggyőző karakterét erősítik, és az olvasók indulataira igyekeznek hatást gyakorolni. De ez a folyamat összességében is jellemző a kortárs homiletikai irodalomra. A retorikai odaillés, aptum (*rhetorisches decorum*) értelmében tehát az elérni kívánt hatástól függhet a retorikai eszközök használatának mértéke. Mivel az épületes könyvek célja egyre inkább az olvasók érzéseinek megszólítása (*movere*), ezért törvényszerűen nagyobb számban vannak jelen a nyelvi díszítőelemek, szemben mondjuk a prédikációkkal, ahol a tanítás funkciója (*docere*) még mindig fontosabb. A stílusbeli különbség jól megfigyelhető ugyanazon szerző prédikációi és épületes könyvei között, sőt a különbségek egy köteten belül is jelentkezhetnek, amennyiben azt a szövegek témájának változása indokolja. Krummacher dolgozata nem tud, illetve nem akar kilépni a barokk periodizációjának problematikájából, a dolgozat argumentációját is erre építi, emiatt érezhetjük kissé korszerűtlennek az írást. Olykor evidens megfogalmazásokat sem mellőz, ilyenek a teológus szerzők humanista szellemű iskolázottságának hangsúlyozása, és talán ide sorolható a retorikai eszközök jelenlétének hangsúlyozása irodalmi szövegekben, bár ez, mint

[42] *Uo.*, 100–104.

[43] *Uo.*, 106. Ez, meglátása szerint, az épületes irodalom egymást követő szerzőire is igaz: Moller, Arndt és Nicolai még kevesebb figurát használnak, mint Meyfart és Stegmann. Azt nem tagadja, akadnak kivételek, ellenpéldának hozza Kegel és Zeämen műveit, akik visszafogottabbnak tűnnek ebből a szempontból.

[44] A sermo humilis témáját hosszabban tárgyalja Krummacher egy másik munkájában: Hans-Henrik KRUMMACHER, *Zur Poetik der geistlichen Dichtung im 17. Jahrhundert: Sermo humilis* = H-H K., *Der junge Gryphius und die Tradition*, München, Fink, 1976, 393–434.

az általa hivatkozott szakirodalomból kiderül, az 1960–1970-es évek irodalomtörténet-írásában még nem számított evidenciának. Mindezek mellett a mai napig fontos kijelentéseket fogalmaz meg az általa vizsgált szövegek retorikai tulajdonságairól, ami azért is különösen fontos, mert az épületes irodalommal kapcsolatban hiányoznak azok a kortárs előíró elméleti munkák, amelyek a prédikációk esetében a homiletikák, és csak ilyen induktív vizsgálatokkal juthatunk közelebb a szövegekben munkáló retorikai törvényszerűségek megismeréséhez. A mai napig Krummacher dolgozata az egyetlen, amely az épületes irodalom nyelvi-stilisztikai tulajdonságainak vizsgálatát ilyen alapossággal elvégezte, és a szakirodalom mindmáig ennek a dolgozatnak az eredményeire hivatkozik, amikor az épületes irodalom formai tulajdonságait ismerteti.

I. 4. Fordításelméleti és -történeti kontextus

Ebben a fejezetben Johann Arndt és Heinrich Müller személyének besorolása és a források műfaji kérdései után a fordítások magyarországi kontextusára szeretnék koncentrálni. Bár kora újkori irodalmunkban jelentős számban vannak jelen fordítások, nem született még monografikus igényű feldolgozás a kor fordításirodalmáról, a 17. században uralkodó fordítási elvekről, illetve eljárásokról. Fontos esettanulmányokról, részeredményekre koncentráló kutatásokról tudok csak beszámolni, a terület mindenképpen átfogóbb kutatásokat igényel.

A fordítási irodalommal foglalkozó munkák között a legnagyobb arányban a latin–magyar fordításokat elemzők szerepelnek. Hogy milyen későn indultak el az ilyen jellegű vizsgálatok, azt az mutatja, hogy az 1993-as *Római szerzők 17. századi magyar fordításai* című antológia,[45] amely a szövegek közreadása mellett a fordítások nyelvi-filológiai elemzéseire is vállalkozott, az egyik első, amelyik nagy terjedelmű anyagon hajtott végre szisztematikus összehasonlítást. Később ezen kötet munkatársa, Bartók István vállalkozott először röviden arra, hogy az előszavakban reflektált fordítói elvek szerint osztályozza a különböző fordítói metódusokat.[46] Bartók felosztása szerint három csoportba sorolhatók a fordítások: az elsőbe tartoznak azok, amelyekben a stílus és tartalom egyenrangú, a másodikba, ahol a tartalom fontosabb, mint a stílus, a harmadikba pedig azok, amelyekben a stílus fontosabb volt a tartalomnál. Bartók összeállításából megmutatkozik, hogy

[45] *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Balassi, 1993.
[46] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* [Budapest], Akadémiai–Universitas, 1998, 260–263.

tulajdonképpen milyen gazdag nyersanyaggal rendelkezünk a fordításra vonatkozó kritikai gondolkodás terén, a fordítók ugyanis igen gyakran reflektáltak fordítói elveikre a kötetekhez tartozó dedikációkban, előszavakban. Ezekből még egy fordítói szókincs is körvonalazódik: már a kora újkori fordítások is általában fontosnak tartották, hogy a magyarra fordított szövegnek „ékes folyása" legyen, fontos volt a „szólásnak kedvesen folyó módja". A szólásnak módja alatt nyilván a magyar szöveg stílusát, a genera dicendit értették, de fontos volt a tartalomhűség is, a „dologhoz" való ragaszkodás.

Az Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya 2014-ban konferenciasorozatot indított, amelynek keretein belül rendszeres időközönként ülésszakok kerülnek megrendezésre a témában, és hosszabb távú terveik közé tartozik egy fórum létrehozása, amely lehetővé teszi 18. századi fordítások rendszeres és módszeres vizsgálatát. A sorozat első kötetének szerkesztői előszavában számos, a 17. századi fordításirodalmi vizsgálatokra is érvényes kijelentést találhatunk.[47] A szerkesztői előszó szerzője, Lengyel Réka utal rá, hogy a magyarországi fordításirodalmat, műfordítást vizsgáló összefoglaló munkák legkorábban a 18. századtól foglalkoznak a témával, és a műfordítás mesterségének megszületését is általában a 18. század utolsó harmadára teszik.[48] Ez viszont messze nem jelenti azt, hogy a fordításról való elméleti gondolkodás ne lenne szerves része irodalmunknak már jóval korábban is.[49]

Gábor Csilla több írásában is foglalkozott a 17. századi fordításirodalommal, témánk szempontjából ezek közül a legfontosabbak az Apáczai Csere János *Enciklopédiá*járól szóló kötetben megjelent tanulmánya,[50] és egy frissebb összefoglaló írása a régi magyar irodalmi fordítási elvekről.[51] Gábor a fordításokra reflektáló kijelentéseket összegyűjtve megállapítja, hogy a 16–17. században már topikussá vált a forrásnyelv bőséges és a magyar nyelv szűk voltának szembe állítása, legyen szó akár latinról, angolról vagy németről. Felhívja a figyelmet arra is, hogy ezek a panaszok legtöbbször a szókincs hiányosságaira vonatkoznak, nem általában a magyar nyelv becsmérlését kell értenünk alatta. Egy másik kortárs magyar

---

[47] *Nunquam autores semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Budapest, MTA BTK ITI, 2016, 7–14.

[48] Ld. RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története: 1772–1831*, Budapest, Révai,1883.

[49] Burján Monika az első fordítói tevékenységre reflektáló megnyilatkozást a Jordásznky-kódexből idézi: BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. század utolsó negyedéig = A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között,* PhD értekezés, Szeged, 2003, 11–34.

[50] GÁBOR Csilla, *Fordítás és nyelvteremtés a XVII. század irodalmi gyakorlatában = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Budapest, 2004, 21–29.

[51] GÁBOR Csilla, *A szőnyeg színe és fonákja: Fordítói elvek és gyakorlatok a régi magyar irodalomban*, Literatura, 35(2009), 43–52.

retorikai terminus jelentését is tisztázza, amikor idéz Apáczai 1617-es Scultetus-fordításából: „Noha én az Magyar szónac olly ékessen folyasával azt nem fordithattam, az mint Nemetül vagyon irva". Gábor felfejti, hogy a „magyar szó ékesen folyása" a retorikai-stilisztikai értelemben vett ékességet, *ornatus*t jelenti, tehát itt Apáczai a nyelv kiművelt voltának hiányáról beszél.[52] Azt, hogy milyennek kell lennie egy fordításnak, sokszor már a kortársak is másképp ítélték meg. Gábor Csilla Marosvásárhelyi Gergely (1622) és Pázmány Péter (1624) Kempis-fordítását (*De imitatione Christi*) és a bennük artikulált fordítói elveket hasonlítja össze, amelyekből kitűnik, hogy Marosvásárhelyi tudatosan törekedett arra, hogy fordítása szorosan kövesse a latin eredetit (olykor még a szórend megtartásával is), hogy a „Deak irasnak-is meg tartasék tulaydonsaga." Ezzel szemben Pázmány számára az ideális fordítás ismérve, hogy mentes a latinizmusoktól, és az olvasó számára akár úgy is tűnhet, mintha eredetileg magyarul írták volna.[53] Pázmány fordítói elveivel összhangban állt később Medgyesi Pál Lewis Bayly *The Practice of Piety* című munkájának fordítása 1636-ban.[54] Azt tehát, hogy egy szerző szorosabban vagy lazábban követi forrását, nem feltétlenül a fordítás „fejlettségéről" vall, számolni kell azzal is, hogy egy fordító szándékosan választja a pretextus pontos követését.

A német épületes irodalom magyarországi recepciójáról és a német művek magyar fordításairól Thienemenn Tivadar adott először áttekintést 1922-ben, amely néhány részlettől eltekintve a mai napig aktuálisnak bizonyult.[55] Az első fordítást, amelynek forrása Johannes Spangenberg *Trostbüchlein*ja, Heltai Gáspár készítette, és 1553-ban jelent meg Kolozsváron (RMNY 102), a második fordítás pedig magához Balassi Bálinthoz köthető, akinek neve alatt 1572-ben Krakkóban jelent meg a *Beteg Lelkeknek való füves kertecske* (RMNY 318), Michael Bock *Würzgärtlein für die Kranken Seelen* című munkájának fordítása.[56] Johann Habermann (Avenarius) imádságoskönyvének, amely a legalapvetőbb lutheránus

---

[52] *Uo.*, 46.

[53] *Uo.*, 48. Pázmány idézet egészében: „Igyekeztem azon, hogy a' Deák bütünek értelmét hiven magyaráznám; a' szóllásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnak Deákból csigázott homalyossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha elöször Magyar embertül, Magyarúl iratott volna."

[54] *Uo.*, 48–49. idézi Medgyesi előszavát „az forditásnak (a' hol a' szokat nem annyira kell visgalni) az én itéletem szerént úgy kell esni, hogy ne ismernék forditásnak, fonákul az Irás ne esnék, az az: a' mit Magyarrá kellene fordítani, annak nem Deák, Német, Anglus etc. formán, hanem Magyar módon kellene esni."

[55] THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei: Első közlemény*, ItK, 32(1922), 1, 63–92.

[56] Utóbbi kötet pontos filológiai vizsgálata mindenképpen nagy adóssága az irodalomtörténet-írásunknak, hiszen később a mű egyes részeit Bornemisza Péter is kiadta saját neve alatt bővítve a *Négy könyvecské*je részeként (1577), valamint újra kiadták a kötetet 1580-ban Bártfán (RMNY 446), 1584-ben Detrekőn (RMNY 540. A kötetben szerepelnek még Heltai Spangenberg-fordításának egyes részei is), 1593-ban Németlövőn (RMNY 728), 1643-ban Szalárdi Miklós neve alatt Gyulafehérváron (RMNY 1559). Mint látható tehát, az elmélkedésgyűjtemény korában rendkívül népszerű kiadvány volt, számos új editiót élt meg, de hatásáról, Balassi (vagy Bornemisza) fordítói kvalitásáról a mai napig nem készült átfogó tanulmány.

imakönyvnek tekinthető, a 16. században három fordítása is született. Thienemann még csak Szalaszegi György munkáját ismerte 1593-ból (RMNY 732),[57] de azóta előkerült Heltai Gáspár 1570–1571-es kolozsvári fordítása (RMNY 289)[58] és Károlyi András 1580-ban Krakkóban kiadott munkája is, ami Bajáki Rita megállapítás szerint szintén önálló fordításnak tűnik.[59] Mint látható, a német nyelvű imádságok magyarra fordításának a 16. századra visszanyúló hagyománya van, ezeknek az átültetéseknek nyelvi-stilisztikai elemzése, a szövegek részletes összevetése viszont még nem történt meg, így gyakorlatilag semmit sem tudunk erről a fordítói hagyományról.[60]

Thienemann áttekintése rámutat egy, Szenci Fekete és Huszti Szabó fordításai szempontjából fontos összefüggésre: az Arndt-kortárs protestáns szerzők szövegei, amelyek reformáció előtti forrásokhoz nyúltak vissza és amelyek a szent ágostoni, szent bernáti misztikát közvetítették, jelen voltak a magyarországi irodalomban: a Johann Arndthoz közel álló Johann Gerhard (*Meditationes Sacrae*),[61] Philipp Kegel (*Thesaurus spiritualis precationum piarum*),[62] Andreas Musculus (*Precationes ex veteribus Orthodoxis).* (Musculus, bár Arndtnál korábban élt, de ugyanaz a szellemiség jellemzi, mint a korábban felsorolt szerzőket. Gyűjteménye elsősorban Szent Ágoston írásaira támaszkodik, de szerepelnek nála Ambrosius, Origenes, Cyprianus, Szent Bernát)[63] A fent említett műveknek bár megszületettek a magyar fordításai, ám ezek mind latin forrás alapján készültek.

---

[57] THIENEMANN, *i. m.*, 77–79.

[58] *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, bev. tanulm., kiad. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2006.

[59] RMNY 470. De az RMNY-csoport még nem fedezte fel az imakönyv forrását, így a találat Bajáki Ritának köszönhető: BAJÁKI Rita, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyve*k = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 17–18.

[60] Kivételként említeném Balázs Mihály elemzését, aki a Heltai–Habermann-fordítást megvizsgálva meggyőzően bizonyítja, hogy Heltai unitárius szempontok szerint átdolgozta a lutheránus forrást. ld. BALÁZS Mihály, *Bevezető tanulmány = Heltai Gáspár imádságos könyve…, i.m.*, 7–64. Balázs bár elsősorban teológiai szempontból vizsgálta a fordítást, néhány stilisztikai meglátást is tesz a fordításról. Megítélése szerint Heltai a forrás szikár stílusát sokszor jelzőhalmozásokkal, szókettőzéssel bővíti, ami így azt is jelenti, hogy a magyar szöveg gyakran bőbeszédűbbé, körülményeskedőbbé válik (*Uo*., 58–61). Sőt olykor a szövegtől elszakadva önálló fogalmazású helyekkel is bővíti az imákat (*Uo*., 61.).

[61] THIENEMANN, *i.m.*, 84–85. Zólyomi P(erinna) Boldizsár, Bártfa, 1616 (RMNY 1100), Madarász Márton, Lőcse, 1652 (RMNY 2421A). Johann Gerhardról és kapcsolatáról Arndttal lásd IMRE Mihály, *Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője = Prózai kegyességi műfajok…, i.m.,* 378–410. Az Arndtra vonatkozó részek: 378–380.

[62] THIENEMANN, *i. m.*, 87–88. Debreczeni Péter, Leiden, 1637 (RMNY 1678), Deselvics István (Debreczeni Péter fordítását javítja), Ulm, 1653 (RMNY 2497), részleteket fordít még belőle Laskai János, Debrecen, 1651 (RMNY 2363).Kegel szövege Magyarországon (is) igen népszerűnek bizonyult, összesen kilenc kiadása ismert csak a 17. században, 1679-ben Lőcsén a Brewer nyomdában latinul is megjelent az eredeti szöveg (RMK II. 1448).

[63] THIENEMANN, *i. m.*, 88–90. Kecskeméti C. János, Bártfa, 1624 (RMNY 1295), új kiadása Lőcse, 1640 (RMNY 1835). Kecskeméti az ajánlásban kitér arra, hogy Mihálykó János imádságoskönyvében forrásmegjelölés nélkül korábban már lefordított egyes részeket. Mihálykó János, 1630, Csepreg (RMNY 1459).

Szenci Fekete Istvánnak és Huszti Szabó Istvánnak tehát elsőkként kellett megbirkózniuk annak a német nyelvnek a fordításával, amelyik terminológiájában és stiláris megoldásaiban nagyban támaszkodott a középkori német misztikára, és hiába volt már jelen korábban számos Arndt szellemiségével rokon mű magyar nyelven, ezek fordítóinak más jellegű problémákkal kellett szembe nézniük, mint a jelen dolgozatban tárgyalt szerzőknek. Sajnos ezek az állítások annyiban hipotetikusak, hogy a fentebb említett fordításoknak szintén nem készültek még el a nyelvi-stilisztikai szempontú elemzésük.[64]

Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-fordítását fentebb már röviden említettem, de érdemes még visszatérnünk rá. Fordítása azért fontos dolgozatom számára, mivel Medgyesi is egy, a korban igen népszerű épületes könyvet ültetett át magyar nyelvre és forrásszövege neki sem latin nyelvű volt. A forrás az angol puritánus szerző Lewis Bayly *Praxis Pietatis* című műve, ami nem csak angol nyelvterületen volt népszerű: németül is hallatlan sikereket ért el, és a 17. század során nálunk is számos alkalommal kiadták. Medgyesi több fordítással is hozzájárult a magyar nyelv fejlesztéséhez és komoly nyelvelméleti, nyelvművelői, fordításelméleti gondolatokat fogalmazott meg különböző előszavaiban.[65] Mint ahogy azt már korábban is idéztem, azt az irányt követte, ami fontosnak tartotta, hogy egy fordításon ne érződjék annak fordítás volta, és a szövegeknek legnagyobb mértékben a magyar nyelv tulajdonságaihoz kellene alkalmazkodniuk. Hogy ezek az elvek *Praxis Pietatis*-fordításában mennyire valósultak meg, annak elemzésére már többen is vállalkoztak.[66] Az elemzések általában arra a következtetésre jutottak, hogy Medgyesi gyakran bővíti az angol szöveget, a magyar olvasók vélt igényeihez igyekszik szabni. Petrőczi Éva kifejezetten amellett teszi le a voksát, hogy Medgyesi prédikátori hangja is erősen alakítja a magyar szöveget. A fordítás elemzése ennek ellenére még messze nem tekinthető véglegesnek, mind Petrőczi, mind Fekete Csaba csak rövid szövegrészeken végzett el összehasonlításokat (Fekete pedig kifejezetten azt mutatta

---

[64] Gábor Csilla Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításáról írt tanulmányában főként az előszavakra koncentrál. GÁBOR Csilla, *Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának hátteréhez = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk BITSKEY István et. al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2006, 115–121. Összehasonlítása rámutat néhány, jelen dolgozat számára fontos adatra, például, hogy Zólyomi az ajánlásból kihagyta a forrásban szereplő, Johann Arndt személyére és a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ra történő utalást (*Uo.,* 117), de a fordításban általában is kihagyott számos középkori szerzőre való hivatkozást, csak kulcsmondatokra szorítkozik.

[65] Ehhez lásd: LUFFY Katalin, *Az „igaz Magyar módon való szólás" Medgyesi Pálnál = Magyarul megszólaló tudomány…, i. m.*, 30–45.

[66] PETRŐCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete: Lewis Bayly: The Practice of Piety–Medgyesi Pál: Praxis Pietatis,* ItK, 101(1997), 634–650. PETRŐCZI Éva, *Régi bort új tömlőbe – néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról,* szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem és Nemzeti Könyvtár, 2008, 164–173, és FEKETE Csaba, *Praxis Praxisa: Avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján = Medgyesi Pál redivivus, i. m.,* 173–186.

meg, hogy Medgyesi a fordítás újabb kiadásában közelített a pretextus tömörségéhez). A fordítás alapjául szolgáló Bayly-kiadást sem sikerült még meghatározni. Legújabban Kecskeméti Gábor összevető elemzése bizonyította be, hogy Medgyesi szövegbővítő fordítói elvei messze nem általános érvényűek, az ő szövegpróbája épp azt mutatja, hogy a magyar szorosan követi a pretextust.[67]

Medgyesi után utolsóként még Gyöngyösi István fordítói tevékenységére szeretnék röviden kitérni, erre azért van szükség, mert Polgár Anikó kutatásainak köszönhetően viszonylag pontos képünk van Gyöngyösi Ovidius-fordításáról, fordítói elveiről, módszereiről. Mivel a *Csalárd Cupido* (1695) három évvel korábban jelen meg Huszti Szabó István *Paradicsomkertecské*jénél, így közvetlen kortárs szövegként mindenképpen érdemes röviden reflektálni rá. Polgár elemzései szerint Gyöngyösi fordítói módszerét az explikatív bővítésalakzatok tudatos használata jellemzi, az érthetőség miatt sokszor domesztikálja a pretextusokat, szövege sokszor didaktikus, hajlik a körülírásra, ami olykor a díszítő szándékkal is összefügg. Gyöngyösi nem egyszer saját fordítói reflexiókkal is kiegészíti a szöveget, gyakoriak nála a beékelések, részletezések, explikációk.[68]

[67] KECSKEMÉTI Gábor, *Medgyesi prédikációelméleti művének forrásai* (kézirat). Ezúton is köszönöm, hogy Kecskeméti Gábor rendelkezésemre bocsátotta tanulmányának kiadásra váró változatát.
[68] POLGÁR Judit, *Gyöngyösi, a fordító (Ovidius 1. heroidája Gyöngyösi István fordításában) = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZABÓ Géza, Budapest, Universitas, 2007, 325–335.

II. 1. Johann Arndt

Johann Arndt (1555–1621) a 17. század legnagyobb hatású lutheránus teológusai közé tartozik. Lelkészcsaládból származott,[69] egyetemi tanulmányait Helmstedtben, Straßburgban és Baselben folytatta (Wittenbergben viszont nem, ahogy azt a szakirodalom sokáig állította).[70] Hivatalos teológiai stúdiumot nem folytatott, orvosi és bölcseleti tanulmányai bizonyíthatók elsősorban. Akadémiai fokozatot végül nem szerzett. 1584-ban ennek ellenére lelkészé avatták, első tisztségét Badebornban töltötte be, később Quedlingburgban (1590–1599), Braunschweigban (1599–1609) és Eislebenben (1609–1611) lett lelkész, élete utolsó szakaszában Cellében pedig az braunschweig-lüneburgi szuperintendensi pozíciót töltött be (1611–1621).

Braunschweigi évei alatt adta ki a *Vier Bücher vom Wahren Christentum* című elmélkedésgyűjteményét, 1605-ben elsőként az első könyvet, amit aztán ennek további átdolgozott kiadásai követtek, mígnem 1610-ben megjelent a négy könyv együtt is. Ezek után 1612-ben adta ki imádságoskönyvét, a *Paradiesgärtlein voller Christlichen Tugenden*t, majd élete utolsó nagy vállalkozásaként több prédikációs-kötetet is megjelentetett (*Postille über die Evangelien* (1616), *Katechismuspredigten* (1616) és *Auslegung des gantzen Psalters Davids* (1617). Itt felsorolt nagyobb volumenű munkái mellett számos kisebb terjedelmű művet is írt, ezek általában a *Vier Bücher zum Wahren Christentum*hoz kapcsolódnak, azt értelmezik, kiegészítik. Gyakorlatban segítenek megvalósítani az írásban megfogalmazott fő célt, az igaz kereszténység elérését, a keresztény tanok felszínes ismeretén túllépve az eleven, személyesen megélt hitgyakorlást (Die Lehre in Leben verwandeln).[71] Arndt szöveggondozói tevékenysége is jelentős, kiadta a *Theologia Deutsch*ot (1597, Luther előszavával), Kempis *Imitatio Christi*jét (1604), Johann von Staupitz két művét (1605), Tauler prédikációit (1621) és Stephan Praetorius *Von der güldenen Zeit*ját (1622). Kiadásait gyakran saját előszóval látta el.

---

[69]Arndt életéhez lásd, Martin Schmidt szócikkét: *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), Bd. 4., 1979, Berlin–New York, de Gruyter, 121–129, Hans SCHNEIDER, *Johann Arndt = Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG[4]), Bd. 1., 1998[4], Tübingen, Mohr Siebeck, 788–789, Johannes WALLMANN, *Johann Arndt = Killy-Literaturlexikon*, Bd. 1., 2008[2], Berlin, de Gruyter, 204–207.

[70] Hans SCHNEIDER, *Johann Arndts Studienzeit* = H. Sch., *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 83–129.

[71]BRECHT, *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegungen…, i. m.*, 141.

Az Arndt-kutatás rövid historiográfiája

A Johann Arndtról és munkásságáról eddig született szakirodalom összefoglalása nehéz feladat, még akkor is, ha csak nagy vonalakban akarjuk is ismertetni. Megítélése a még a legutóbbi időkben is jelentős változásokon ment át, és a véleményeket a 20. század folyamán a tudományos konszenzus hiánya jellemezte. Hans Schneider 2006-os monográfiájában állította össze az Arndt-szakirodalom bibliográfiáját,[72] amelyet azóta a Johann-Arndt-Gesellschaft folyamatosan gondoz, így a kutatás ebből a szempontból szerencsés helyzetben van.[73] Mivel disszertációm nem a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*mal foglalkozik, így a historiográfiai összefoglalásban nem célom az ezzel foglalkozó irodalom részletes ismertetése. Azt tartom fontosnak, hogy felvázoljam a különböző tendenciákat azzal kapcsolatban, hogyan látták Arndt szerepét és jelentőségét a lutheránus egyházon belül, és hogy az elmúlt évtizedekben milyen kutatási irányok figyelhetők meg. Ezek után térek rá a *Paradiesgärtlein* kevésbé gazdag szakirodalmára, amelyet viszont részletesebben fogok tárgyalni.

Viszonylag új, főként teológiai és filozófiatörténeti disszertációk valójában már elvégezték az Arndt-szakirodalom összefoglalását és értékelését, ezért nem tartom szükségesnek ezek reprodukálását.[74] Napjaink vizsgálatai talán annyiban értenek egyet, hogy Arndt műveiben különböző irodalmi és teológiai tradíciókat is ötvöz. Ezek forrásait heterogenitásuk ellenére együttesen építette be írásaiba; a középkori-misztikus irodalmat ugyanúgy, mint a 16. századi spirituális gondolkodók műveit (különös tekintettel Valentin Weigel írásaira), Paracelsust és a paracelsiánus irodalmat éppúgy, mint a hagyományos lutheri tanításokat. Ennek és előszeretettel használt többértelmű megfogalmazásainak eredményeképp műveiben gyakoriak a tartalmi ellentmondások és a lutheránus hitvallástól való kisebb-nagyobb eltérések.[75] Sokrétűsége következtében és annak függvényében, hogy

---

[72] SCHNEIDER, *Der fremde Arndt…, i. m*, 265–278.

[73] Jelenleg a bibliográfia az 1700–2011 közötti időszakot öleli fel, a tizenkilenc oldalas bibliográfia az alábbi linken érhető el: http://www.johann-arndt-gesellschaft.de/ (Link, Literatur)

[74] Thomas ILLG, *Ein anderer Mensch werden: Johann Arndts Verständnis der imitatio Christi als Anleitung zu einem wahren Christenum*, Göttingen, V&R unipress, 2011, 15–54., Werner ANETSBERGER, *Tröstende Lehre: Die Theologie Johann Arndts in seinen Predigtwerken*, Müchen, Utz, 2001, 13–63.

[75] ILLG, *i.m.*, 20–21, Wolfgang SOMMER, *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Rückblick und Ausblick auf die Diskussion in der gegenwärtigen Forschung = Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Ausgewählte Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 296–299. Hans SCHNEIDER, *Johann Arndt und Martin Chemnitz: Zur Quellenkritik von Arndts „Ikonogrpahia"* = H. Sch., *Der fremde Arndt…*, i.m., 43–60. – Már Lukas Osiander is kiemelte a *Wahres Christentum*mal kapcsolatban, hogy a műnek több rétege és olvasási módja van, egy igaz keresztény és egy Schwärmer is a maga kedve szerint érzelmezheti, idézi Hermann GEYER, *Verborgene Weisheit: Johann Arndts*

egy adott kutató melyik tradícióra koncentrált műveinek vizsgálata során, olykor egymástól gyökeresen eltérő teológiai besorolást kapott. Még 2011-ben is született olyan Arndt-lexikoncikk,[76] amely arról ír: a szakirodalomban vitatott, hogy Arndt gondolatisága egyáltalán a lutheranizmusban gyökerezik-e.

Ez a kérdés valójában már Albrecht Ritschlnél, a modern Arndt-kutatás elindítójánál is jelen volt, és még hosszú évtizedekig meghatározta a szakirodalom gondolkodását. Ritschl álláspontjára jellemző volt, hogy a misztika megjelenése számára a lutheránus és katolikus tanok káros kombinálását jelentette, ezért ezzel a jelenséggel szemben ellenségesen viseltetett, és minden képviselőjében, így Arndtban is, a lutheránus vallás megrontóját látta. Arndt munkásságának első – és tulajdonképpen máig egyetlen– monografikus feldolgozását Wilhelm Koeppnek köszönhetjük,[77] akinek munkájában Ritschl kritikus álláspontja élt tovább, és úgy látta, a misztikus elemek Arndt írásaiban túlmutatnak a lutheranizmus keretein. Koepp Arndt munkásságában egy olyan tendenciát is megállapított, miszerint Arndt az évek előrehaladtával egyre radikalizálódott, és a misztikus elemek, különösen a Szent Bernát-i jegyesmisztika, késői műveiben (a *Paradiegärtlein*t említi példaként) egyre inkább eluralkodtak.

Arndt forrásainak (és forráshasználatának) meghatározásában tulajdonképpen Edmund Weber kötetének megjelenése jelentette az egyik legnagyobb előrelépést. Weber számos, korábban nem ismert vagy pontosan nem azonosított forrást határozott meg a *Wahres Christentum*ban.[78] Amellett, hogy összegyűjtötte az Arndt saját maga által említett misztikus szerzők szövegeit, akiket az elmélkedésgyűjtemény megírásakor forrásul használt (*Theologia Deutsch*, Kempis *Imitatione Christi*je, Tauler posztillái, Angela de Foligno művei), a korában csak sejtett paracelsiánus intertextusokat is felfejtette. Bár Arndt Weigel-intertextusai már a kortársak számára is ismertek voltak – és ezek adták a legnagyobb támadási felületet kritikusainak –, Weber szisztematikus forráskritikai vizsgálata volt az első, amely összevetette a szövegeket és pontosan kimutatta, hogy Arndt különböző forrásain milyen változtatásokat eszközölt. Bár Weber konklúziója – miszerint az, hogy Arndt ilyen sokféle vendégszöveget épített be írásaiba (a középkori misztikától a protestáns spiritualistákig), arra enged

---

„Vier Bücher vom Wahren Christentum" als Programm einer spiritualistisch-hermetischen Theologie, Berlin, de Gruyter, 2001, 423.

[76] *Verfasserlexikon – Frühe Neuzeit in Deutschland 1520-1620*, I, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, et. al., Berlin–Boston, De Gruyter, 2011.

[77] Wilhelm KOEPP, *Johann Arndt. Eine Untersuchug über die Mystik im Luthertum*, Berlin, 1912 (Scientia Verlag, Aalen, 1973).

[78] Edmund WEBER, *Johann Arndts Vier Bücher vom Wahren Christentum als Beitrag zur protestantischen Irenik des 17. Jahrhunderts: Eine quellenkritische Untersuchung*, Marburg/Lahn, Elwert Verlag, 1969.

következtetni, hogy írásainak mozgatórúgója egy ökumenikus-irenikus törekvés lett volna – nem állta ki az idők próbáját, Arndt szövegátvételi eljárásával kapcsolatos megállapításai – nevezetesen, hogy nem szolgaian vette át forrásait, hanem közelítette azokat a lutheránus tanokhoz – a mai napig meghatározzák a tudományos gondolkodást, még ha Weber találatait azóta néhány helyen sikerült is kiegészíteni.[79]

A kutatások ezután több irányba is szétváltak, úgy látom, három fő tendencia különíthető el. Az első csoportba sorolnám azokat, akik Arndtban a lutheránus egyház megújítóját, az egyházon belül a 16–17. század fordulóján bekövetkezett krízis legyőzőjét, egy újfajta személyes kegyesség megalapítóját látják,[80] és ebből adódóan természetesen nem vonják kétsége lutheránus voltát. Ebbe a csoportba tartoznak azok a pietista megközelítések is, amelyek álláspontja szerint Arndt a pietizmus atyja és előfutára.[81] Johannes Wallmann, ezen nézetek képviselője honosította meg a kifejezést, amire azóta sokan hivatkoznak: Arndt nem volt misztikus, csak a misztika kedvelője (*Liebhaber der Mystik*).[82] Wallmann véleménye szerint Arndt volt az, [83] aki az 1600 körüli kegyességi fordulat idején a legerőteljesebben helyezte a hangsúlyt a tanról az életre, és az *új kegyesség* úttörői között egyértelműen ő a legfontosabb alak.[84] Ugyanakkor Wallmann Arndt jelentőségét nem egyházi működésében, hanem irodalmi munkásságában látta.[85] Wallmann Arndt követőit két ágra bontja, az egyházon belüli reformmozgalmakra („jobbszárny") és egy szélsőségesebb, egyházkritikus spiritualista „balszárnyra".[86]

Arndt és a misztika kapcsolatát vizsgálta Christian Braw is,[87] mégpedig elsősorban azt, hogy *Wahres Christentum*ának misztikus helyei szövegszerűen milyen kapcsolatban vannak forrásaikkal. Munkájában azt az álláspontot képviselte, hogy Arndt, bár nagyban merít a misztikus tradícióból, mégis jóval több egyszerű kompilátornál. Forrásainak átdolgozásával egy újfajta evangélikus misztikát teremtett meg, amelyben a protestáns hittételeknek megfelelően a *Glaube* és a *Wort* nagyobb szerephez jutnak, és ezzel a középkori szövegektől különbözővé, más hangsúlyúvá válik. Braw is kiemeli, hogy Arndt fő célja a keresztény élet

---

[79] Illg több olyan helyet azonosít, amit nem talált meg Weber: ILLG, *i. m.*, 158, 217.
[80] STRÄTER, *Meditation und Krichenreform…, i. m.*, 34–42.
[81] *Geschichte des Pietismus…, i. m.*, 131.
[82] Johannes WALLMANN, *Johann Arndt und die protestantische Frömmgikeit* = J. W., *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Tübingen, Mohr, 1–19.
[83] Wallmann nézetei magyarul is olvashatók, ld. Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, Budapest, Kálvin, 2000. A német eredeti: *Der Pietismus*, 1990.
[84] WALLMANN, *A pietizmus…, i. m.*, 16.
[85] *Uo.*, 24.
[86] *Uo.*, 27.
[87] Christian BRAW, *Bücher im Staube: Die Theologie Johann Arndts in ihren Verhältnis zur Mystik*, Leiden, Brill, 1986.

megreformálása volt, és ez a cél a misztikus szövegek recepcióját is befolyásolta.

Wolfgang Sommer kutatásai is ebbe a tendenciába sorolandók.[88] Ő különösen azokkal a tanulmányaival hozott új nézőpontot a szakirodalmi vizsgálódásokba, amelyekben Arndt konkrét lelkészi, szuperintendensi intézkedéseit elemezte, eloszlatva ezzel némelyest a kételyt, hogy Arndtot a lutheránus egyház keretein belül kell-e értelmeznünk.[89] Sommer a művek és hatásuk elemzése helyett arra tett kísérletet, hogy a lelkész személyének mint egyházi vezetőnek konkrét tevékenységét tanulmányozta, például életének utolsó tíz évét, amikor a Braunschweig-Lüneburgi Hercegség legmagasabb egyházi tisztségét (Generalsuperintendent) töltötte be. Ekkor, hercegi utasításra, egyházlátogatásokat is végzett, amelyekről még sajátkezű jegyzőkönyvei is rendelkezésünkre állnak.[90] Az egyházlátogatások után a braunschweig-lüneburgi fejedelem még egy új egyházi rendtartás elkészítésével is megbízta. Sommer kiemeli, Arndt kritikája mindig is a rossz prédikátorok ellen irányult és nem az egyház szervezete ellen; ez az 1619-ben befejezett rendtartásában is megmutatkozott, ahol konkrét lépéseket tett a nem megfelelő életet élő lelkészek ellen.

A kutatások másik vonulatába sorolnám azokat, akik az arndti művek spiritualista elköteleződését hangsúlyozzák, és úgy gondolják, írásai alapján valójában nem lehet őt az egyház keretein belül értelmezni. Ezt sugallja Hans Schneider egy cikkének címében is: *Johann Arndt als Lutheraner?*[91] Érthető, hogy ez a kérdőjel nagy feltűnést keltett és frissen is vitát váltott ki. Említésre méltó többek közt Berndt Hamm tanulmánya, aki a szisztematikus teológia módszerével vizsgálta Arndt nézeteit a Wortverständnisszel kapcsolatban.[92] Hamm a szövegeket elemezve elkülönített spiritualista és ortodox elemeket Arndt felfogásában, és úgy véli, ezeknek tudatos egybegyúrásával Arndt egy egyháziasított spiritualizmus megteremtésén fáradozott. Arndt teológiáját, álláspontja szerint, valahol a középkor és az ellenreformáció misztikája, a reformáció, a reformáció utáni protestáns spiritualizmus és a lutheránus ortodox tradíció között kellene elhelyeznünk.[93] Wolfgang Sommer fogalmazott meg kritikát Hamm elemzésével szemben, amennyiben, véleménye szerint, Hamm a kérdéssel kapcsolatban nem vette kellőképpen figyelembe a történeti perspektívát. Sommer az irányt viszont dicséretesnek

---

[88] SOMMER, *Politik, Theologie und Frömmigkeit…*, 75. jegyzetben *i. m.*

[89] SOMMER, *Johann Arndt im Amt des Generalsuperintendenten* = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit, i. m.*, 227–238.

[90] Archiv der Generalsuperintendentur, idézi SOMMER, *Uo.*, 231.

[91] Hans SCHNEIDER, *Johann Arndt als Lutheraner? = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hg. von Hans-Christoph RUBLACK, Gütersloh, Mohn, 1992, 274–298.

[92] Berndt HAMM, *Johann Arndts Wortsverständnis: Ein Beitrag zu den Anfängen des Pietismus*, PuN, 8(1982), 43–73.

[93] HAMM, *i. m.*, 53, 45. jegyzet.

tartja, mert mégiscsak szükség lenne Arndt írásainak szisztematikus-teológiai elemzésére.[94]

Carlos Gilly Arndt hermetikus-paracelsiánus kötődésének bizonyításához a szerző egy ifjúkori, egyetemi tanulmányai alatt, Bázelben született latin művének (*De antiqua philosophia*) német fordításait, azok születésének körülményeit elemzi széles filológiai tájékozódással.[95] A szövegek alapos elemzése után Gilly azt az álláspontot képviseli, hogy Arndtot nem lehet paracelsiánusnak, spritualistának, misztikusnak, de ortodox lutheránusnak, illetve a pietizmus előfutárának sem besorolni. Ő, Arndt saját szóhasználatával, a teozófus megjelölést tartaná helyesnek, és bár Arndt fontosnak tartotta, hogy az egyházon belül maradjon, mégis vakmerően hermetikus tanítást csempészett a lutheránus teológia rendszerébe.

Hanns-Peter Neumann *Natura sagax* címmel megjelent disszertációjában[96] filozófiatörténeti kontextusban vizsgálta Arndt munkásságát (ő is, a fiatalkori írások mellett, a a *Wahres Christentum*mal foglalkozott). Neumann a *Wahres Christentum* negyedik könyvének részletes elemzésére vállalkozik, amely könyv az őt megelőző háromtól koncepciójában különbözik, ezzel pedig gyakran hozza zavarba az olvasót és elemzőjét. Neumann szerint a *Wahres Christentum* egésze egy misztikus utazás az olvasó bensője felé, amelyben az első könyv jelenti a kezdőpontot a negyedik pedig a végpontot. A Carlos Gilly által ismertetett *De antiqua philosophia*-fordítások bevonásával igyekszik bizonyítani, hogy Arndt filozófiája a reneszánsz újplatonizmus világában gyökerezik, így a természetfilozófia is fontos helyet foglal el gondolatrendszerében. Véleménye szerint Arndtot egyértelműen paracelsiánusként kell értelmeznünk. Arndtot Heinrich Khunrath-tal és eszmetársaival párhuzamba állítva talán ez a könyv, sok érdeme mellett, a legradikálisabban szakítja ki Arndtot a lutheránus teológia köréből.

A szakirodalom harmadik tendenciájába azokat sorolnám, akik szkeptikusok Arndt műveinek homogén értelmezésével szemben. Hermann Geyer már 2001-ben kiemelte a szakirodalom ellentmondásait, és úgy gondolja, a kontroverz vélemények annak is köszönhetők, hogy azok sokszor különböző munkákra, forrásokra, gondolati tradíciókra koncentrálnak, háttérbe szorítva, illetve figyelmen kívül hagyva az adott vizsgálati

---

[94] SOMMER, *Arndt und Lütkemann* = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit, i. m..*, 274

[95]Carlos GILLY, *Hermes oder Luther: Der Philosophische Hintergrund von Johann Arndts Frühschrift „De antiqua philosophia et divina veterum Magorum Sapientia recuperanda" = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum"*, hrsg. Hans OTTE–Hans SCHNEIDER, Göttingen, V&R unipress, 2007, 163–200. A tanulmány, valamint Arndt kéziratának magyar fordítását ld. *Johann Arndt az ősi filozófiáról: Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával*, ford., utószó HANKÓ Péter, Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, 3).

[96] Hanns Peter NEUMANN, *Natura sagax – Die geistige Natur: Zum Zusammenhang von Naturphilosophie und Mystik in der frühen Neuzeit am Beispiel Johann Arndts*, Tübingen, Max Niemeyer, 2004.

szempontnak nem megfelelő textusokat. Geyer azt az eljárást is hibásnak tartja, amikor az eklektikus szövegekből próbálnak a kutatók egy egységes gondolatvilágra következtetni.[97] Johann Anselm Steiger Lukas Osiander és Heinrich Valerius vitáján keresztül mutatta be, hogy Arndt műveinek nincs egységes teológiai koncepciója, és szöveghelyekkel bizonyította, hogy az Arndt-támadók gond nélkül tudtak idézni valóban heterodox állításokat szövegeiből, amire az Arndtot védelmezők válaszolhattak ezeket megcáfoló, ortodox nézeteket tükröző hivatkozásokkal.[98] Úgy hiszem, a legfrissebb Arndt-monográfia is ebbe a csoportba sorolandó, Thomas Illg Arndt Imitatio Christi-koncepciójának változását vizsgálta meg a *Wahres Christentum* első könyve különböző kiadásainak összehasonlításával. Azon túl, hogy Illg teljes részletességében felfejtette Arndt filozófiájában a Krisztus követése-gondolat helyét (ami nekünk azért fontos, mert ezt Arndt a *Paradiesgärtlein*ban is számos alkalommal kiemeli), ami teológiájában a megigazulásnak és az igaz kereszténység elérésének fontos előfeltétele. Az első könyv kiadásainak összehasonlítása azt az eredményt hozta, hogy a legnagyobb változtatások a második 1606-os braunschweigi kiadásban szerepelnek. Illg véleménye szerint ezek a módosítások inkább köszönhetők a Johann Gerhardttal való konzultációinak, mint a braunschweigi teológusok támadásainak (ahogy ezt a szakirodalom korábban látta). Arndt módosításaiban a bűnbánattal kapcsolatban a hitnek a megigazulásban betöltött szerepét emelte ki hangsúlyosabban, és igyekezett a lutheránus megigazulástant Imitatio Christi-koncepciójába szervesebben integrálni. Arndt gondolatvilágát összegezve Illg is azokhoz csatlakozik, akik úgy gondolják, Arndt egy saját, nem minden ellentmondástól mentes teológiai rendszert dolgozott ki, amely a paracelsiánus, spiritualista szövegek világát ötvözte a lutheránus tanokkal.

Külön csoportot alkotnak Werner Anetsberger és Wolfgang Sommer kutatásai, amelyek Arndt prédikációira koncentrálnak. Mint ezt a szakirodalom ismertetésénél láthattunk, Arndt teológiai és filozófiatörténeti munkásságának értékelése csaknem kizárólag a *Wahres Christentum* elemzése alapján történt meg, szinte teljesen figyelmen kívül hagyva egyéb műveit, például az összességében több mint kilencszáz prédikációt tartalmazó prédikációs gyűjteményeit, amelyek életének utolsó éveiben jelentek meg. Anetsberger kutatásai rámutattak, hogy Arndt prédikációiban teljes mértékben az ortodox igehirdetés műfaji keretein belül maradt, szorosan, szövegszerűen támaszkodik a lutheránus hitvallási iratokra, és spiritualizmusnak vagy bármiféle heterodoxiának még csak a nyomai sem

[97] GEYER, *Verborgene Weisheit…, i. m.,* 23.
[98] Johann Anslem STEIGER, *Johann Arndts 'Wahres Christentum': Lukas Osianders Kritik und Heinrich Varenius' Arndt-Apologie = Frömmigkeit oder Theologie., i. m.,* 263–291.

fedezhetők fel. A misztika is csak nagyon felszínesen van jelen, stiláris „háttérzeneként”, csak a hallgatóság érzelmeinek hatásos megszólításának eszközeként. A prédikációk sok helyen valóban magukon viselik Arndt jellegzetes törekvéseit, a felhívást Isten igéjének bensővé tételére, az eleven hit fontosságának végsőkig menő hangsúlyozását. Arról azonban nincs szó, amit a *Wahres Christentum*mal kapcsolatban a szakirodalom egy része gyakran állít, hogy egy spirituális gondolatvilágot igyekezett volna egyházi kereteken belül kialakítani. Anetsberger Arndt valamennyi posztillás-kötetének vizsgálata után úgy gondolja, kétség sem férhet hozzá, hogy a teológus hithű, konvencionális és sokszor kifejezetten harcos képviselője volt a lutheránus egyháznak, prédikációinak elsődleges célja pedig a katekizmus életre keltése volt a hívők lelkében.

Wolfgang Sommer alapjaiban egyetért Anetsberger állításaival, tanulmányában ő arra helyzete a hangsúlyt, hogy Arndtnak személyes hangjával és a szövegek egyéni stílusával a prédikációirodalomban is sikerült újat alkotnia.[99] Sommer fontosnak tartja kiemelni, hogy bár a posztillák valóban lényegesen különböznek a *Wahres Christentum* szövegétől, a művek kapcsolata ennek ellenére szoros és céljuk azonossága nyilvánvaló. A szövegek filológiai elemzésével rámutatott, hogy bár a kötetek Arndt életének végén jelentek meg, már braunschweigi prédikátorként is dolgozott rajtuk[100] (ugyanúgy, ahogy a *Paradiesgärtlein*on is, amint azt később látni fogjuk). Tehát már csak ezért sem tarthatók azok az álláspontok, amelyek Arndt műveiben valamiféle fejlődési, változási tendenciát figyelnek meg a heterodoxiától az ortodoxia felé, vagy fordítva.[101] Sommer is hangsúlyozza, hogy a prédikációk figyelembe vétele nélkül aligha kaphatunk teljes képet Arndt munkásságáról, és fontos lenne ezt a jelentős szövegkorpuszt is beemelni a szakirodalmi vizsgálódásokba. Sommer egyetért Anetsbergerrel abban, hogy Arndt a prédikációkban kifejezetten polemikusnak bizonyul a katolikusokkal és reformátusokkal szemben, és a misztikus tradíció annyira átszűrten jelenik meg, hogy szinte jelentéktelennek mondható. Sommer Anetsbergerrel szemben nyomatékosabban helyezi a hangsúlyt Arndt szövegeinek stiláris tulajdonságaira (Predigtgeschehen als Sprachgeschehen), úgy gondolja, hogy a prédikációk nyelvi elemzéseivel akár Arndt teológiai gondolkodásának értelmezésébe is új színt lehetne vinni.

A nemzetközi szakirodalom ismertetése után összefoglalásként annyit jegyezhetünk

---

[99]Wolfgang SOMMER, *Johann Arndts Predigtswerke auf dem Hintergrund seines Wirkens in Niedersachsen* = W. S., *Frömmigkeit und Weltoffenheit im deutschen Luthertum*, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2013, 10–31.
[100] *Uo.*, 13.
[101] *Uo.*, 8.

meg bizonyosan, hogy Arndt *Wahres Christentum*ának összetett filozófiai rendszere és általában műveinek sokszínűsége, úgy tűnik, újra és újra leveti magáról az egységesítő, munkásságában nagy narratívákat kereső, személyét valamilyen szellemi áramlathoz besorolni igyekvő értelmezéseket.

Arndt magyarországi recepciója

Huszti Szabó István 1698-as fordítása az első ismert próbálkozás Arndt valamely munkájának magyarra fordítására, amelyet aztán a *Wahres Christentum* különböző (rész)fordításai követtek.[102] Ismert Petrőczi Kata Szidónia fordítói tevékenysége, aki ebből 1705-ben[103] és 1708-ban[104] válogatott elmélkedéseket és az azokhoz tartozó imádságokat adott ki magyarul. Nyomtatásban ezt csak 1741-ben követte a teljes *Wahres Christentum*-fordítás, amely három nyugat-magyarországi lelkész, (Sartoris) Szabó János, Vázsonyi Márton és Bárány György közös munkájának gyümölcse volt. Csepregi Zoltán[105] és Font Zsuzsa forrásfeltáró és szövegelemző munkáinak köszönhetőn ma már szinte teljes képünk van a kötet keletkezésének körülményeiről. A fordításhoz az 1704-ben Lipcsében kinyomtatott latin és 1723-ben Stockholmban kiadott német kiadások szövegét használták. Font Zsuzsa a szöveg alapos filológiai vizsgálatával azt is megállapította, hogy a soproni kiadás készítői saját fordításukba átvették Petrőczi korábbi fordításait.[106] A kötet eredetileg hamis impresszummal jelent meg, ahogy arra V. Ecsedy Judit és Csepregi kutatási rávilágítottak, valójában Sopronban került ki a nyomdából. Csepregi Zoltán még azoknak a körét is rekonstruálta, akik végül finanszírozták a nyomtatvány megszületését.[107] A nyomtatványok mellett ismert még egy teljes, kéziratban maradt fordítás is Dobay Székely Sámueltől,[108] amellyel a megjelent szöveg nem mutat rokonságot, és vannak még adataink, melyek szerint Petrőczi Kata Szidónia férje, Pekry Lőrinc latinból vállalkozott a szöveg lefordítására, amit aztán nem tudott

---

[102] Arndt magyar nyelvű fordításait Nagy Márta foglalta össze németül: Márta NAGY, *»Pietas Hungarica«: Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtleins von Johann Arndt = Halle und Osteuropa: zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, hrsg. Johannes WALLMANN, Tübingen, Niemeyer, 1998 (Hallesche Forschungen,1), 275–282.
[103] *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztö jó illatú XII. Liliom,* Kolozsvár, 1705, RMK I. 1704.
[104] *Jo illattal füstölgö igaz sziv*, [Lőcse] 1708, RMK I. 1747.
[105] CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez,* Budapest, Teológiai Irodalmi egyesület, 2000, 44–50.
[106] FONT Zsuzsa, *Az Igaz Keresztyénség szövegtörténetéhez = Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, XXIX (Ötvös Péter-Festschrift), Szeged, 2006, 65–72.
[107] CSEPREGI, *Magyar pietizmus…, i. m.*, 46–48.
[108] *Négy könyv az Igaz Keresztyénségről…*, Huszdorf, 1713, OSZK, Quart. Hung. 300.

befejezni.[109]

A magyar fordítások persze csak az egyik vonulatát képezik Arndt magyarországi recepciójának, mivel ezeket megelőzően a német anyanyelvű, illetve németül értő közönség – a könyvjegyzékek tanulsága szerint – eredeti nyelven már jóval korábban, a 17. század harmincas éveitől olvasta műveit.[110] A recepció azonban nem merült ki Arndt puszta olvasásában, létrejött ugyanis Arndt *Postilláinak* egy kiadása 1642–1643-ban Johann Permeier vezetésével, amelyet elsősorban Melchior Beringer von Könighofen irányításával többek között pozsonyi és osztrák protestáns nemesek adományaiból finanszíroztak. A kiadás körüli munkálatok során megfogalmazódott az igény a *Postilla* magyarra, illetve szlovákra való fordítására is. A szerveződésre először Keserű Bálint hívta fel a figyelmet,[111] Viskolcz Noémi pedig főként a hallei Franckesche Stiftungenben megtalált kéziratos források, elsősorban Permeier leveleinek segítségével részletekbe menően feltárta a kiadás körülményeit.[112] A kiadók, elsősorban Permeier, gondos szövegkritikai-filológiai munkássággal rendezték sajtó alá a gyűjteményt, a kiadás pedig új előszavakkal, ajánlásokkal és részmetszetekkel jelent meg.

Font Zsuzsa 2001-es monográfiájában számos új adatot közölt Johann Arndt erdélyi recepciójára vonatkozóan. Közread egy, szintén a hallei Franckesche Stiftungen gyűjteményében található dialógust 1721-ből,[113] amelyben egy szász diák és egy camburgi (Jéna mellett) polgár vitatkozik egy vendéglőben Arndt *Postilláskönyv*e felett. Több teológiai kérdésben is eltér a véleményük, az első vitás kérdés viszont pont az, hogy Arndt volt-e az első pietista vagy sem. A hallei pietisták nézetét osztó szász diák, Martin Alberti, természetesen úgy gondolja, a pietisták között ő volt az első, és a halleiek ugyanazt tanítják, amit egykor Arndt a *Wahres Christentum*ban és a *Postillában*.[114]

Számos adat bizonyítja tehát, hogy Johann Arndt munkáit ismerték és olvasták a 17–18. századi Magyarországon. Rengeteg feladat vár ránk az Arndt-fordítások összehasonlító vizsgálata terén, és a gazdag olvasmánytörténeti adatok is mindenképpen abba az irányba mutatnak, hogy folytatnunk kell Arndt hatásának feltárását az erdélyi források alapján ugyanúgy, mint a bányavárosok és a nyugat-magyarországi németség körében is.

---

[109] FONT, *Az Igaz Keresztyénség…, i.m.,* 70–71.
[110] Ld. Móra Szilvia szakdolgozatát, amelyben Móra az Adattár-sorozat hagyatéki könyvjegyzékeket feldolgozó köteteiből többek között Arndt munkát is kigyűjtötte: MÓRA Szilvia, *Pietista olvasmányok Magyarországon,* Szakdolgozat, 2011, Szeged. Különösen a Melléklet, 43–59.
[111] KESERŰ Bálint, *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer – Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert, Amsterdam*, 2002, 287–306.
[112] VISKOLCZ Noémi, *i.m.*, 213.
[113] A szakirodalom számára felfedezi és ismerteti: FONT, *Erdélyiek…, i. m.*, 54–55, 186–189.
[114] FONT, *Erdélyiek… i.m.*, 186.

II. 2. *Paradiesgärtlein*

1612-ben a *Paradiesgärtlein* első kiadása a korban kedvelt módon meglehetősen hosszú címmel jelent meg, amely a korai edíciókban tovább is öröklődött. Érdemes egészében idézni a címet:

> Paradiß-Gärtlein Voller Christlicher Tugenden wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch Andächtige/ lehrhaffte vnd tröstliche Gebet/ zu ernewerung des Bildes Gottes/ zur vbung des wahren lebendigen Christenthumbs/ zu erweckung des newen Geistlichen Lebens/ zur dancksagung für allerley Wolthaten Gottes/ zum Trost in Creutz vnd Trübsall/ zur heyligung/ lob vnd preys des Namens Gottes. In welchem alle Artickel vnser Christlichen Religion/ neben den Häuptsprüchen heyliger Göttlicher Schrifft/ begriffen seyn. Mit dreyen nützlichen Registern/ deren das erste auff die ordnung der Gebet/ das ander auff die Sontags vnd Fest Evangelia/ das dritte auff die Artickel vnser Christlichen Religion/ zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig/ gerichtet ist. Durch IOHANNEM ARNDT, General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ etc. Mit Churf. Sächsischer Freyheit/ etc. Gedruckt zu Magdeb. bey Peter Schmidt/ In Verleg. des Autoris.115

Egyértelmű, hogy Arndt úgy gondolta: a *Paradiesgärtlein* a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*hoz tartozik és a két könyv egymást kiegészítve olvasandó. A szakirodalom mégsem foglalkozott a legkisebb mértékben sem azzal, hogy a két munkát összeolvassa. Martin Brecht utalt rá helyesen a *Geschichte des Pietismus* első kötetében, hogy Arndt szinte mindegyik, a *Vier Bücher vom Wahren Christentum* publikálása utáni műve hozzárendelhető a fő műhöz, s ebbe a sorba illeszkedik az imakönyv is.[116] Brecht, állítását alátámasztandó, az imakönyv címét idézi[117] és ő is elmondja a szakirodalomban gyakran feltűnő állítást, hogy a *Paradiesgärtlein*t és *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ot gyakran együtt adták ki. Ez valóban így volt, de fontos lenne kiemelni, hogy csak a 18. századtól, a 17. században ugyanis még kizárólag önállóan jelent meg a két munka, egy kiadásról sem tudunk, ahol egy

---

[115] Az első kiadás címlapját lásd: https://gso.gbv.de/DB=1.28/CMD?ACT=SRCHA&IKT=8002&TRM=%27547:690286H%27

[116] BRECHT, *Geschichte des Pietismus…, i. m.,* 141.

[117] *Uo.* Brecht bár idézőjelben hozza a címet, nem ad meg pontos hivatkozást. Így hangzik nála pontosan az idézet: „Paradiesgärtlein voller christlichen Tugenden, wie solche zur Übung wahren Christentums durch geistreiche Gebete in die Seele zu pflantzen". Nem világos, hogy melyik kiadás címét idézi ezzel. Az általam fentebb idézett első edíciónál láthatjuk, hogy ez így nem szerepel a címben. A címnek az első fele, ahova ezzel a szöveghellyel Brecht utal, egy felsorolás, hogy mire szolgálhatnak ezek az imádságok, ha megfelelően használjuk őket, az *Übung des wahren lebendigen Christentums* csak egy hatás, amit elérhetünk velük, ugyanúgy mint az *Erneuerung des Bildes Gottes* és sok más. Itt tehát a cím még nem pontosan a konkrét nyomtatványra utal. Sokkal fontosabb a cím vége, ahol expressis verbis magára a nyomtatványra történik utalás: *„zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig".*

nyomtatványban szerepelnének. Utalásokat, amelyek az imakönyvet a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*hoz kapcsolják, nemcsak a címben találunk. A korai kiadásokban a szöveghez tartozó három mutató, a későbbi szövegkiadások eljárásával szemben, a nyomtatvány elején, közvetlenül az előszavak után következett, a konkrét regesztákat pedig megelőzte egy nagyobb betűmérettel szedett utalás: *Vom Nutz vnnd Krafft des Gebets / Besihe mit fleiß das 20. Capitel vnnd das 34. biß auffs 40. meines andern Buchs vom wahren Christenthumb.*[118] Itt tehát a nyomtatvány már nemcsak általában, hanem konkréten is utal a *Vier Bücher vom Wahren Christentum* egyes fejezeteire, a két mű párhuzamos olvasására buzdítva a befogadót.[119] Ez a kezdetben kifejezetten kiemelt helyen szereplő és figyelemfelkeltő formában megjelenő utalás az évek előrehaladtával egyre zsugorodott a nyomtatványokban, és miután a mutatók az 1636-os kiadástól kezdődően a nyomtatványok végére kerültek, az utalás a második előszóhoz tapadt, vagy – megőrizve eredeti pozícióját – maradt a regiszterek előtt, immár a nyomtatvány végén: mindkét esetben jelentősen kisebb betűkkel szedve, mintegy mellékes kiegészítésként, elveszítve kezdeti kitüntetett szerepét. Az imádságoskönyvben ennél az általános utalásnál sokkal konkrétabb keresztutalások is találhatók, ugyanis az egyes imádságoknál is megjelennek hivatkozások a *Vier Bücher vom Wahren Christentum* egyes fejezeteire.[120] A két kötet közös olvasásra való buzdításával ellentétes az a tendencia, hogy az 1630-as évektől a címlapról elmaradt az utalás a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ra, így kizárólag a szöveg kiadástörténetére figyelve azt mondhatjuk, hogy a 17. század előrehaladtával kezd háttérbe szorulni a két munka szoros kapcsolata, és az imakönyv már saját jogán is megállja a helyét. Nem vonom tehát kétségbe azoknak a kutatásoknak az érvényességét, amelyek az imádságoskönyvet a *Wahres Christentum* felől szeretnék értelmezni, ezt a munkát is kétségtelenül el kellene végezni, én mégsem vállalkoztam erre, erre pedig két okom volt. Egyrészről a magyar kutatás számára talán fontosabb és gyümölcsözőbb a fordítás elemzése, a német–magyar szöveg filológiai

---

[118] A Paradiesgärtlein második, javított kiadását idézem, 1615-ből, [Bviiir].

[119] Utalva így a WCh II. 34. fejezetére is, amelyet Arndt Valentin Weigel imádságoskönyvéből vett (átdolgozva) át.

[120] Ilyen utalások találhatók a 1615-ös kiadást használva: PG I. 3. *Vmb den wahren Seligmachenden Glauben* után: *Wieder die schwachheit des Glaubens besiehe das 51. Capit. des andern Buchs / vom wahren Christenthumb*. További utalások PG I. 4. > WCh II. 21., PG I. 5. > WCh II. 50., PG I. 6. > WCh. II. 21., PG I. 8. > WCh. II. 44–49., PG I. 9. > WCh. II. 37–38., PG III. 18. > WCh II. 52–56., PG III. 31. > WCh. II. 17. PG V. Classis általában> WCh. II. 41–43. Másfajta utalás még: PG I. 21 > Darauff bete den 127. und 128. Psalm. És Keresztutalások a PG-n belül: PG II. 1. előtt: *Widerhole hie das Gebet / vmb Christliche Danckbarkeit: aus dem Ersten Theil: aus dem Andern Gebot*. PG III. 4. > *Vmb Gottes Barmhertzigkeit / aus dem 2. Gebot.*, PG. III. 8. > Vmb den heiligen Geist aus dem andern Gebot., PG III. 14. > Besiehe in der dritten Claß / das 9. vnd 11. Gebet / vnnd zweyerley Lobspruche des Namens Jesu vnnd den Iubilum Bernhardi Lateinisch vnd Deutsch am Ende., PG. III. 16 > darzu auch gehören die ersten drey Gebot / dieses 3. Theils / Von verschmehunge der Welt / von der nachfolge Christi / vnd von verleugnung sein selbst.

vizsgálata. Másrészről a *Paradiesgärtlein* 17. századi kiadástörténetét látva a két munka összeforrása inkább csak a 18. században történet meg. A szakirodalmat áttekintve bosszantó, hogy a *Wahres Christentum*mal szemben mennyire háttérbe szorul Arndt egyéb műveinek vizsgálata. Más műveinek önálló érdemeit nagy mértékben beárnyékolta a modern tudományosság számára érdekesebbnek ítélt elmélkedésgyűjtemény.

A *Paradiesgärtlein*nal foglalkozó szakirodalom

Az imádságoskönyv recepciójának egyik külön fejezetét alkotják a különböző lírai feldolgozások, a 17. században ugyanis számos költő nyúlt a *Paradiesgärtlein* imáihoz. Ismertek a nürnbergi Johann Michael Dilherr *Christliche Welt- Feld- und Gartenbetrachtungen*je (1647),[121] amelynek elmélkedéseiben Arndt imáira támaszkodott, és amelyekhez Georg Philipp Harsdörffer tizenhat emblémával és verssel társult. Johann Rist *Himmlische Lieder* című gyűjteményében (1641/1642) Arndt tíz imáját dolgozta át verses formába.[122] Paul Gerhard, a 17. század egyik legnagyobb lutheránus énekszerzője számos énekén szövegszerűen is igazolható Arndt könyörgéseinek hatása,[123] amelyek így a népszerű egyházi énekkincsben is tovább éltek. Andreas Gryphiust, a németek egyik legnagyobb barokk költőjét kell még kiemelnünk, ő a *Sonn- und Feiertags-Sonetten* című szonettgyűjteményében több verséhez is használta Arndt imádságoskönyvét.[124]

Az imádságoskönyv hatástörténetét más nézőpontból közelítik azok a tanulmányok, amelyek az könyvben található csodatörténetekkel foglalkoznak.[125] A legkorábban az imádságoskönyvtől külön megjelenő, és nem csak a *Paradiesgärtlein*nal, hanem a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*mal kapcsoltban is felbukkanó csodatörténetet 1630-as évektől a *Paradiesgärtlein* összes kiadása tartalmazta. A csoda szerint a kötete(ke)t mindig sértetlenül találják a legkülönfélébb tűzesetek után is. Ezek a történetek annyira népszerűnek bizonyultak, hogy még a 19. században is szerepeltek a kiadványokban, és maguknak a

---

[121] Ferdinand van INGEN, *Johann Michael Dilherr (1604–1669) = Orthodoxie und Poesie*, hg. Udo STRÄTER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2004, 58.

[122] A Rist-versek és az Arndt-imák pontosabb összevetéséd ld. Johann RIST/Johann SCHOP, *Himmlische Lieder (1641/1642)*, hrsg. Johann Anselm STEIGER, mit einer Einführung von Inge MAGER, Berlin, Akademie Verlag, 2012, 474–498, 507–515, 536–539.

[123] Elke AXMACHER, *Johann Arndt und Paul Gerhard: Studien zur Theologie, Frömmigkeit und geistlichen Dichtung des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, Francke, 2001, 271–291.

[124]Hans-Henrik KRUMMACHER, *Andreas Gryphius und Johann Arndt: Zum Verständnis der „Sonn- und Feiertags-Sonette"* = H-H. K., *Lyra*, Berlin, de Gruyter, 419–438.

[125]Alfred MESSERLI, *Die Errettung des* Paradiesgärtleins *aus Feuers- und Wassernot*, in Fabula 38(1997), Heft 3/4, 253–279. Oliver PFEFFERKORN, *Bücher, die in Feuer nicht verbrennen = Zeichen und Wunder: Geheimnisse des Schriftenschranks in der Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen*, Halle, Franckesche Stiftungen, 2003, 291–351.

csodáknak a száma is egyre csak gyarapodott. Az utolsó, szám szerint a 19-dik csoda például 1836-ban esett meg. Alfred Messerli elemezte egy összefoglaló tanulmányában ezeket a csodatörténeteket, és 2016 tavaszán Wolfenbüttelben tartott előadásán úgy fogalmazott, emlékei szerint a hallei pietista kiadások hagyták csak el a közlését. Ezt az állítását viszont egyelőre nem tudom igazolni, mivel az általam kézbe vett vagy digitális másolatban látott összes kiadás 1636-tól közölte a csodatörténetet, a Hallében megjelentek pedig nemcsak, hogy közlik, de címlapjukon külön ki is emelik azt (1719, 1723). Ebből a perspektívából nézve tehát Huszti racionális kritikája, miszerint elhagyta a történetet a magyar kiadásból, egyelőre úgy tűnik, egyedülálló a kiadástörténetben.[126]

Csak nagyon röviden, de említenem kell az emblémákkal foglalkozó szakirodalmat is (a dolgozat későbbi részében még részletesebben foglalkozom a *Paradiesgärtlein* különböző illusztrációival). A Johann Arndt műveiben megjelenő emblémák, funkciójuknak kérdése az imádságoskönyvben már néhány évtizede felkeltette a kutatók figyelmét. Különösen Dietmar Peil és Katarzyna Cieślak kutatásait érdemes itt kiemelni.[127] Az a speciális helyzet állt tehát elő, hogy csak részben igaz a bevezetőben leírt állításom, amikor az imádságoskönyvnek a szakirodalomban mellőzött helyzetéről beszéltem. Azért írhattam mégis ezt, mert az imakönyv különböző paratextusaival, illusztrációival többet foglalkozott a szakirodalom, mint magával a szöveggel. Három tanulmányt tudok csak bemutatni, amelyek konkréten az kötetben található imákkal foglalkoznak.

Ezt a kijelentést rögtön az első esetében árnyalnom is kell, ugyanis Christian Braw tanulmánya alapvetően Arndt kötetének felépítését és a szerző imádságfelfogását elemzi.[128] Braw tanulmányának első felében tisztázza az összefüggéseket Arndt és Valentin Weigel imádságról alkotott véleménye között. Mint ismert, és jelen dolgozatban is utaltunk már rá, Arndt a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ában Valentin Weigel imádságoskönyvéből vett át részleteket, amelyekben az imádság mibenlétéről olvashatunk. Braw elemzése szerint (aki felhasználta Koepp és Weber korábbi eredményeit, de módosít is azokon) Arndt

---

[126] Bár azt is meg kell jegyezni, hogy Huszti az Arndt-életrajzot is elhagyja a kiadás elejéről, ami érdektelen lehetett a magyar olvasók számára. A csodatörténet viszont kuriozitásával a magyar befogadók érdeklődésére is számot tarthatott volna.

[127] Martin GRESCHAT, *Die Funktion des Emblems in Johann Arnds 'Wahrem Christentum'*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, (20)1968, 154-174. Elke MÜLLER-MOOS, *Die Rolle der Emblematik im Erbauungsbuch, dargestellt an Johann Arndts „Vier Büchern vom Wahren Christentum",* Düsseldorf, 1974, Dietmar PEIL, *Zur Illustrationsgeschichte von Johann Arndt „Vom wahren Christenum": Mit einer Bibliogrpahie,* in Archiv für Geschichte des Buchwesens, 18(1977), 963–1066, Dietmar PEIL, *Zur „angewandten Emblematik" in protestantischen Erbauungsbücher: Dilherr – Arndt – Francisci – Scriver,* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1978; Katarzyna CIEŚLAK, *Embleme in Johann Arndts „Paradiesgärtlein"*, PuN, 25(1999), 11–30.

[128] Christian BRAW, *Das Gebet bei Johann Arndt,* in Pietismus und Neuzeit, 13(1987), 9–24.

változtatott Weigel szövegének kritikus helyein, Weigellel szemben kiemeli a bűnbánat fontosságát, kihagyja azokat a szövegrészeket, ahol Weigel arról beszél, Istennek nincs szüksége az emberek imáira, és jelentősen módosít Weigel antropológiai nézetein is. Weigel úgy gondolja ugyanis, hogy a bűnbeesés után még mindig maradt valami isteni jó az emberek lelkében (Seelengrund), ez pedig a lutheránus nézetekkel összeegyeztethetetlen. Emellett Arndt változtat még többek között a kegyelemről, illetve a szabad akaratról szóló szövegrészeken is. Braw szövegpéldáival egyértelműen megcáfolja Weber korábbi megállapítását, amely szerint Weigel imakönyvén Arndtnak nem kellett komoly dogmatikai módosításokat tennie, mivel a kötet alapvetően nem heterodox.[129] Braw fontosnak tartja végül kijelenteni, hogy a módosítások nem azt jelentik, hogy Arndt ne értett volna egyet sok dologban Weigellel, például a képmutató vallásgyakorlás ostorozásában, a mélyen megélt hit, hittapasztalat fontosságának hangsúlyozásában.

Áttérve most már az imádságoskönyvre, Braw kutatásai megmutatták, hogy Arndt valójában már hosszabb ideje dolgozott a köteten. Arndt maga említi egy korai írását 1596-os *Iconographiá*ja utószavában (*De constituendis scholis virtutum*), ami a munka egy előzménye lehetett. A *Paradiesgärtlein*ban található *Geistliche Seelen-Artzney wider die Pestilentz* című egység pedig, ami pestises időben mondandó imákat tartalmaz, 1598 körül, a quedlinburgi pestisjárvány idején keletkezhetett. A *Vier Bücher vom Wahren Christentum* harmadik kötetének (1609) végén említett saját *Betbüchlein* is minden bizonnyal a készülő imakönyvre utal. Ezért is kell fenntartásokkal kezelnünk Koepp véleményét, aki úgy gondolja, Arndt nézetei fokozatos tolódtak el a bernáti misztika felé, aminek végső állomása volt az imakönyv. Nagyon is úgy tűnik, hogy Arndt párhuzamosan dolgozott a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*on és a *Paradiesgärtlein*on. Braw Arndt imakönyvét Andreas Musculus *Betbüchlein*jával (latinul 1553, németül 1559) hasonlítja össze, akinek műve kiválóan reprezentálja a 16. század második felében a lutheránus egyházon belül egyre elterjedtebb középkori misztikus szövegek recepcióját. Braw álláspontjával viszont, miszerint Arndt imakönyvének dispositiójára és úgy általában Arndt szövegeire Musculus könyve lett volna hatással, nem értek egyet.[130] Azon túl, hogy mind a két imakönyv öt egységre van osztva (ne feledjük Arndtnál a negyedik, *Amtsgebete* valójában nem különálló rész), a fejezetek között pusztán a második egyezik valamelyest témájában, de a további összefüggések annyira általánosak és az imádkozás tradíciójával magyarázhatók, hogy, úgy hiszem, nem tekinthetők

[129] *Uo.*, 13.
[130] *Uo*, 16–17. Braw az imakönyv beosztását Althaus könyv alapján idézi (Althaus, i.m., 101–102.).

a két kötet konkrét kapcsolata bizonyítékaként. Braw Arndt imádságfelfogásával kapcsolatban még Martin Luther két művét (az imakönyve előszavát és egy prédikációját) is megvizsgálta összefüggéseket keresve.[131] Az eltérések mellett – miszerint míg Luther előszavában a katolikus imaformulákkal polemizált, addig Arndt a felületes imádkozás ellen kelt ki – mindegyikőjüknél fontos a mélyen megélt (innerlich) imádkozás hangsúlyozása, és sok Arndtnál használt kép: az Istennel való egyesülés, Jézus bennünk való lakása, mind olyan kifejezések, amelyeket már Luther is használt a helyes imádság leírásakor. Braw Arndtnál új elemként a vallásgyakorlás etikus megközelítést (ethisches Anliegen) emeli ki.

Elke Axmacher a *Paradiesgärtlein* második, hálaadó imádságokat tartalmazó részében található öt passió-imádságot (II. 13–16, 18.) vizsgálta meg.[132] Az imádságok részletes teológiatörténeti vizsgálata után arra a megállapításra jut, hogy Arndt imáiban, nemcsak részleteiben, hanem az imák sorrendjében is, pontosan követi az ortodox lutheránus szenvedéstörténet-értelmezést. A lutheránus bibliaértelmezési tradíció szerint ugyanis a szenvedéstörténet magyarázatának három fő aspektusa van, elsőként a szenvedések oka (az engesztelő áldozat, amire az emberiség bűnei miatt van szükség, Versöhnung), majd annak célja (a megváltás, Erlösung), végül pedig következménye (szentté válás, Heiligung, Nachfolge). Ennek megfelelően a hívőket a bűnbánásra, a hálaadásra, majd Krisztus követésére kell felszólítaniuk a lelkészeknek.[133] Arndt imái is ezeket az aspektusokat emelik ki, ráadásul ugyanebben a sorrendben. Az első imában (II. 13.) Jézus szenvedésének okait ismerteti, egy általános dogmatikai bevezető összefoglalást ad a szenvedéstörténetről. A második imában (II. 14.) Krisztus szenvedéseiért és engesztelő áldozatáért való hálaadás áll a középpontban (Versöhnung), a harmadik ima (II. 15.), egy vigasztaló imádság, amiben a megváltás kapja a legnagyobb szerepet (Erlösung), a negyedikben pedig (II. 16.) Krisztus szenvedéseit példaként állítja elénk (Nachfolge). Axmacher kiemeli, hogy amikor Arndt Krisztus követéséről beszél, misztikus fogalmakhoz nyúl vissza ('Der-Welt-und-sich-selbst-Absterben' és 'das geistliche Mitsterben'). Axmacher a II. 14. és II. 15. imákkal kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy feltehetőleg ugyanarra forrásra, egy középkori imádságra vezethetők vissza, ezt az imát Arndt a Postilláskönyvében is közölte.[134] Bár Arndt nem ad

---

[131] *Uo.*, 17–24.

[132] Elke AXMACHER, *„daß Passio Christi sey Satisfactoria, Meritoria, Monitoria": Die Passionsgebete in Johann Arndts „Paradiesgärtlein"* = Elke AXMACHER, *Johann Arndt und…, i.m.,* 43–71.

[133] Axmacher idézi Johann Gerhard egy prédikációját, amiben Gerhard röviden pontba szedi a szenvedéstörténet-magyarázatnak ezt a modelljét 1611-ben: „1. Wer da leide. 2. Was er leide. 3. Warum er leide. 4. Was er mit seinem Leiden erworben. 5. Wie wir uns sollen wegen solches Leidens erzeigen." AXMACHER, *Die Passionssgebete…, i. m.*, 46. 6. lábjegyzet.

[134] AXMACHER, *Die Passionsgebete…, i. m.,* 49.

meg forrást, és Axmacher sem találta meg középkori szövegekben, az ima archaikus formája miatt mégis úgy gondolja, hogy feltehetőleg valóban egy középkori imádsággal kell számolnunk.

Axmacher másik fontos felfedezése Arndt imádságaival kapcsoltban, hogy megtalálta az általa vizsgált első imádság (II. 13.) pontos forrását: a hagyomány szerint Szent Ágostonnak tulajdonított *Meditationes* egyes fejezeteit (VI–VIII).[135] A két szöveg pontos összevetése után Arndt szövegátvételi technikájáról Axmacher azt állapította meg, hogy Arndt nem szorosan követte, fordította mintáját. Inkább a *Meditationes* fejezeteinek gondolatmenetét vette át, a gondolatok retorikai kidolgozottságát viszont számos esetben módosította az imádságok műfaji-nyelvi követelményeinek megfelelően. Arndt a hasonlóságok mellett számos új elemmel is kiegészítette saját szövegét, amelyekhez Axmacher nem talált előzményeket a forrásszövegben. A *Meditationes* ezen fejezeteinek német fordításai Martin Moller *Meditationes sanctorum Patrum* című munkájában is megtalálhatók, és Axmacher úgy gondolja, főként terminológiai egyezések miatt, hogy Arndt nemcsak a latin eredetit, hanem Moller német fordítását is felhasználta.[136] A szerző nem utal rá, de Arndtnak ez a szabad forráskezelési technikája összehangban van Webernek a *Wahres Christentum*mal kapcsolatos forráskritikai kutatásainak megállapításaival.

Teljesen új szempontból közelítette meg Johann Arndt műveit a nyelvtörténész Oliver Pfefferkorn, aki a történeti szövegtipológia segítségével hasonlította össze Arndt prédikációt, elmélkedéseit és imáit.[137] A tanulmány számunkra itt most legfontosabb tanulsága, hogy megmutatta, Arndt ugyanarról a témáról milyen különböző módon beszél különböző műfajú szövegeiben. Ezzel igazolta azt is, hogy Arndt munkásságának teljes megítélését nem kizárólag a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ra kellene alapozni. Összehasonlításából kiderül, hogy Arndt prédikációi felelnek meg leginkább a *genus humile* stílus elvárásainak, a szövegek elsődleges funkciója egyértelműen a *docere*. Prédikációi bővelkednek a különféle definíciókban, ugyanakkor hosszabb-rövidebb betétek is találhatók bennük, amelyeket több retorikai díszítés jellemez, a passióprédikációiban például különösen megemelkedik a szövegek stílusszintje, ahol, ezzel együtt, a misztikus kifejezések, s így a befogadók érzelmi befolyásolása nagyobb szerephez jut. A *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ban a tanítás

---

[135] AXMACHER, *Die Passionsgebete…, i. m.*, 52–71. Erre az összefüggésre már Axmacher előtt Hans-Henrik Krummacher is rámutatott, bár ő még csak a Meditationes 7. fejezetétel való hasonlóságát fedezte fel az imának. KRUMMACHER, *Andreas Gryphius und Johann Arndt…, i. m.*, 135.

[136] AXMACHER, *Die Passionsgebete…, i. m.*, 54–55, 23. lábjegyzet.

[137] Oliver PFEFFERKORN, *Predigt, Andachtsbuch und Gebetbuch bei Johann Arndt*, Daphnis, 28(1999), 2/3, 347–385.

még mindig fontos, de a szöveg elsődleges funkciója az, hogy rábírja a befogadókat a fontos keresztény értékek érzelmi elsajátítására (Verinnerlichung), individualizálására. A szöveg megformálásában nagyobb teret kap az emocionális beszéd és a parallelizmusok, mint a prédikációkban. Ezt még tovább fokozza Arndt a *Paradiesgärtlein*ban, amiből teljesen hiányoznak a tanító momentumok és a nyelvi komplexitást magasabb szintre fejleszti A metaforahasználat is eltér a művekben: míg a prédikációkban és elmélkedésekben a költői képeket sokszor hosszabban magyarázza vagy fejti ki, addig Arndt az imakönyvben gyakran csak felfejtésük nélkül halmozza őket.

Végére érve a szakirodalom ismertetésének azt emelném ki az imakönyv recepciójával kapcsolatban, hogy a 17. századi költők műveiben gyakrabban tűnik fel a *Paradiesgärtlein*, mint Arndt egyéb művei. Ez arra enged következtetni, hogy imádságoskönyve közelebb állt a populárisabb szövegtípusokhoz, illetve ortodox egyházi költészethez, mint a *Vier Bücher vom Wahres Christentum*. Úgy tűnik továbbá, hogy a 17. században a *Paradiesgärtlein*nak volt egy önálló recepciós tradíciója, ami függetlenül működött, és – szemben az elmélkedésgyűjteménnyel, amelynek a 17. században talán még vitatott volt a megítélése – gond nélkül szivárgott át a dogmatikai csatározásoktól mentes vallásos lírába.

A *Paradiesgärtlein* 18. századi magyarországi recepciójáról Font Zsuzsa és Keserű Bálint kutatásaiból ismerünk fontos adatokat. Font Zsuzsa monográfiájában részletesen feldolgozta a szebeni orvos és polgármester, Andreas Teutsch személyéhez köthető pietista kapcsolatokat. A monográfia megjelenése után több, korábban ismeretlen Teutsch-kiadványról is adatok kerültek elő, amelyek szerint Teutsch 1708-ban Arndt *Vier Bücher vom Wahres Christentum*ának szebeni kiadását tervezte, amely végül nem valósult meg. Napvilágot látott viszont a *Paradiesgärtlein,* amit 1714-ben adtak ki Johann Barth nyomdájában.[138] Font Zsuzsa és Keserű Bálint leírásából tudjuk, hogy a kiadvány tartalmazta az imádságoskönyvhöz tartozó csodatörténetet, a RMNY-csoport leírásából pedig az tudható, hogy a példány a végén hiányos, így pontos terjedelme bizonytalan.[139] Formátuma keskeny 12rét – ami népszerű formátuma volt a 18. századi németországi kiadványoknak is – és három regisztert tartalmaz. A nyomtatványban nem található semmilyen további információt a szebeni kiadás körülményeire vonatkozóan, de a tanulmány szerzői úgy gondolják, az

[138] FONT Zsuzsa–KESERŰ Bálint, *Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730) = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 283–284.

[139] Egyetlen példánya Brassóban az Állami Levéltárban található, jelzete: I. 1382. Sajnos még nem volt módomban megvizsgálni a példányt. – Christoph Voigt vezette és bérelte a nyomdát 1712 augusztusától 1714 őszéig.

újrakiadás kezdeményezői közé tartozhatott Christoph Voigt is. Voigtnak nézetei miatt ebben az időben már el kellett hagynia Erdélyt, de a korábbi években Szebenben az egyik legaktívabb figurája volt a hallei pietizmus erdélyi terjesztésének. Bizonyosnak tekinthető, hogy Voigt mellett Andreas Teutsch is szerepet játszott a munka megjelentetésében, hiszen az ő kezdeményezésére hívták Szebenbe Voigtot. Andreas Teutschnak voltak már korábban is könyvkiadási kezdeményezései, ezek között nem kisebb vállalkozás is akadt, mint Thomas Kempis *Imitatio Christi*jének újrafordítása. Egy pietista szellemiségű kiadói és szerzői program ez, amibe a *Paradiesgärtlein* nyilvánvalóan beleillik. Az is ismert, hogy – már Voigt távozása után, de valószínűleg nem teljesen függetlenül korábbi könyvkereskedői tevékenységétől – 1734-ben, amikor 47 osztrák család érkezett különböző szász városokba, a családfők Arndt *Paradiesgärtlein*jának egy példányát kapták ajándékba.[140] A szebeni folyamatoknak valamelyest ellenkezője zajlott le Nyugat-Magyarországon, ahol a *Wahres Christentum*-fordítás végül létrejött, és 1740-ben kinyomtatták, a *Paradiesgärtlein* kinyomtatását pedig valószínűleg tervezték, de végül mégsem valósult meg. Friedrich Wilhelm Beer Az *Igaz Kereszténység* soproni kiadásáról szóló tudósításában Gotthilf August Franckénak minden esetre azt írja, hogy (az *Igaz Keresztyénység* mellett) a *Paradicsomkertecske* kinyomtatásán is szorgalmasan dolgoznak.[141]

II. 3. Huszti Szabó István

Huszti Szabó István nem tartozik a 17. század fontos irodalmi személyiségei közé, de szerepel a legtöbb írói lexikonban és többen is foglalkoztak már munkásságával: Spielmann József,[142] Tóth Béla[143] és Font Zsuzsa[144] nevét lehet vele kapcsolatban kiemelni.

Életéről a legfontosabb tudnivalók, hogy 1671-ben született Huszton (Máramaros vm.), 1682-től Debrecenben, majd Kolozsváron tanult négy-négy évig. Ezután peregrinációs útra indult: orvostudományt hallgatott Odera-Frankfurtban, Franekerben, Leidenben,

---

[140] PUKÁNSZKY, *A magyarországi német irodalom története (A legrégibb időktől 1848-ig)*, Budapest, 1926, 238.
[141] Friedrich Wilhelm Beer Gotthilf August Franckénak: „Von hieraus kan Ew. Hochehrwürden versichern, daß das Arndische Wahre Christentum und Paradiesgärtlein in Oedenburg fleißig gedrucket werde." a levelet kiadta CSEPREGI, *Magyar pietizmus…, i.m.,* 218–220, itt: 219.
[142]SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában*, Kriterion, Bukarest, 1977, 166–176. (*Az okkazionalizmus erdélyi híve: Huszti Szabó István* c. fejezet)
[143]TÓTH Béla, *Egy jeles debreceni kartéziánus, Huszti Szabó István*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 66(1987), 285–293 és TÓTH Béla, *Orvosírók Debrecenben a 18. században,* Orvostörténeti Közlemények, 33(1987), 183–189.
[144] FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle…, i. m.*, 134–137.

Lipcsében és Hallében,[145] egy rövid időre pedig Londonba is ellátogatott. Hazatérése után II. Apafi Mihály udvarában gyógyított, feleségének, Bethlen Katának is orvosa volt. A fejedelem halála után végül Debrecenben telepedett le, ahol a kollégium tanára és a város első hivatalos doktora lett, és 1704-ig tanított. Sokáig csak eddig volt ismert életútja, de Esze Tamás kutatásai feltárták, hogy 1705-től csatlakozott a Rákóczi szabadságharchoz mint tábori orvos, és diplomáciai feladatokat is ellátott Moldovában, feltehetőleg 1710-ben halt meg.[146]

Élete során főként tudományos, latin nyelvű írásai jelentek meg nyomtatásban: hat egyetemi disszertáció 1693 és 1695 között Leidenben, Lipcsében és Hallében, egy beiktatási beszéd és egy értekezés 1700-ben Debrecenben.[147] Tudományos munkái mellett két fordítása jelent meg nyomtatásban, először az ennek a dolgozatnak is tárgyát adó *Keresztyéni jóságos cselekedetekkel tellyes Paradicsomkertecske* (1698, Kolozsvár), majd *Az égre kézen fogva vezető Kalauz* (1705, Debrecen).

Spielmann József orvostörténeti elemzése rávilágított, hogy Huszti egyetemi értekezései magas színvonalú tudományosságról tanúskodnak, a szövegek összehasonlítása után különböző tendenciákat vélt felfedezni az írásokban. Míg, véleménye szerint, Huszti leideni disszertációira a jatrokémikus és okkazionalista szemlélet volt jellemző, ezen a hallei értekezésében már változtatott (valószínűleg Friedrich Hoffman befolyására) a racionalista-mechanicista elvek irányába.[148] Spielmann nem veszi figyelembe, hogy az egyetemi disszertációkat gyakran inkább a témavezető szellemi tulajdonaként kell értékelnünk, így Huszti szemléletváltása mögött valójában témavezetőinek eltérő álláspontja állhatott. Egységesen szemléli viszont Huszti gondolatvilágát szövegkiadásában Waczulik Margit, aki Huszti leideni disszertációjára irányítja a figyelmet és ebből közöl fordításrészleteket.[149] Ő összességében a karteziánus vonásokat emeli ki Huszti munkásságából.

Wolfram Kaiser[150] és Font Zsuzsa kutatásaikban Huszti hallei tevékenységére helyezték a hangsúlyt, ezeknek köszönhetően ma már tudjuk, hogy Huszti volt az első magyar származású hallgató Hallében, aki orvosi doktorátust szerzett. Font volt az, aki megnyugtatóan tisztázta: abban, hogy Huszti a *Paradiesgärtlein*t fordításra választotta ki, egyértelműen a hallei pietizmus szellemisége játszott döntő szerepet, ahogy abban is, hogy az

---

[145] Itt avatták orvosdoktorrá 1695. augusztus 25-én.
[146] ESZE Tamás, *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni topográfia termése 1703–1705*, 1964 [Különlenyomat, Könyv és Könyvtár, 4.] 98–101.
[147] Huszti munkái RMK III, 3804, 3805, 3806, 3807, 3881, 3941, 3942.
[148] SPIELMANN, *i. m.*, 173.
[149] *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század*, kiad. WACZULIK Margit, Bp., Gondolat, 1984, 415, 473–478.
[150] Wolfram KAISER, *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchiv,* 1981.

orvosi hivatás mellett a hívők lelki ápolását is céljául tűzte ki, amire szintén több példa volt a hallei pietisták között. Font nyomán érdemes kiemelni a jelenségét, hogy a református Huszti fordításával Arndt magyar nyelvű recepciója nem lutheránus körökben kezdődött el.

Husztitól magától is ismerünk egy rövid önéletrajzot 1695-ből, hallei egyetemi doktori disszertációjának évéből. A forrást ritkán hivatkozza a szakirodalom, mivel a nyomtatvány témavezetője, Friedrich Hoffmann neve alatt jelent meg, és az életrajz ennek a kiadványnak a részét képezi (Huszti nem szerepel a címlapon). A nyomtatvány egy meghívó, az egyetemi élethez kapcsolódó tipikus kiadványtípus, amit több alkalomra is nyomtattak (például nyilvános vitára és az avatási ünnepségre is). Ezek a meghívók tartalmaztak általában a témavezetőtől egy rövid tudományos írást, és a tanulmányait befejező diák rövid (ön)életrajzát is. Erre a műfajra hívta fel a figyelmet Dörnyei Sándor,[151] aki egy gyűjteményt is megjelentetett ezekből a szövegekből, itt megtalálható Huszti életrajza is.[152]

Huszti második fordítása a jezsuita Giovanni Bona latin nyelvű elmélkedésgyűjteménye, amit a nyomtatvány címlapja szerint saját költségén jelentetett meg. Az meditációs kötetnek már volt egy korábbi magyar fordítása a jezsuita Tarnóczy Istvántól (1675, Nagyszombat)[153] és 1703-ban Kolozsváron latinul is megjelent.[154] Bona írása tehát népszerű volt nálunk is, és hogy a protestáns szerzők is lelkesedtek írásáért, azt Bod Péter jellemzése is jól mutatja: „Ezen könyvetskét méltán lehet mondani Magyar Éthikának, az erköltsökröl tanító jó Mesterségnek; olly hathatóson adja elő a' Virtusokat, mellyekre kell vágyódni az embernek; és az ellenkezö vétkeket, mellyeknek el-távoztatásokra kell szorgalmatoson vigyázni a' Keresztyeneknek."[155]

Huszti a Bona-fordítás elé saját dedikációt is csatolt, amiben munkáját Vay Ádámnak és nejének, Zay Annának ajánlja, aki, mint írja, nagyon kedvelte Huszti előző fordítását, a *Paradicsomkertecské*t is. Tarnóczy fordítását legújabban Kónya Franciska elemezte disszertációjában, aki a munka vizsgálata során összevetette Tarnóczy és Huszti fordítását a latin forrásszöveggel.[156] Kónya elemzéséből kiderül, hogy Huszti saját fordításához nem használta Tarnóczy szövegét, kettőjüket összehasonlítva pedig az látható, hogy Huszti a latin szöveget szorosabban követő fordítást készített, vele szemben Tarnóczy gyakran élt bővítésekkel, kihagyásokkal, rövidítésekkel, érezhetően más fordítói elveket követve

[151] DÖRNYEI Sándor, *Egy kis hungarika-csokor = Fata libelli…,i. m.,* 321–330.
[152] *Peregrinálók: Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783,* szerk. Dörnyei Sándor, ford. előszó. *Magyar* László András, Zebegény, Borda antikvárium, 2006, 86–89.
[153] RMK I. 1701.
[154] RMK II. 2154.
[155] BOD Péter, *Magyar Athenas,* 1766, 116.
[156] KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori…, i. m.* A két magyar fordítás összevetését ld. 70–88.

szabadabban kezelte a forrásszöveget. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy Huszti is bővít a latin szöveg tömörségén új jelzők, szinonimák, felsorolások hozzáadásával, egy esetben új hasonlat beékelésével.[157] Mennyiségileg kevesebbet változtat a szövegen, mint Tarnóczy, felekezeti megfontolásokból viszont több helyen is módosít – de ezeknek száma is elhanyagolható (4) –, ilyenek például, amikor a címlapon elhallgatja a szerző katolikus voltát, és németországi nagy tudós emberként mutatja be,[158] vagy amikor a gyónás leírásakor protestáns kiegészítést tesz és kihagyja a jó cselekedetek általi bűnmegváltásra vonatkozó részeket.[159] Huszti fordításában a latin terminusok esetében, amelyek nem voltak használatosak, gyakran él körülírásokkal, ebben nem tér el a két fordító eljárásmódja, mégha végül más kifejezéseket alkotnak is.[160]

II. 4. A német és magyar kiadás összehasonlítása

Johann Arndt művei nem érhetők el kritikai kiadásban, teljes bibliográfia sem készült még nyomtatott műveiről, ez megnehezíti az írások filológiailag megalapozott kutatását. A szakemberek számos esetben 18. századi kiadásokat használnak (különösen igaz ez a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ra, de a *Paradiesgärtlein*ra is), amelyek nagy példányszámban és könnyen hozzáférhetők, de amíg nincs tisztázva a különböző nyomtatványok egymáshoz való kapcsolata és szöveghűsége, mindenképpen indokoltabb lenne korai kiadásokkal dolgozni. Míg a *Vier Bücher von Wahrem Christentum*mal kapcsolatban legalább regisztrálták ezt a problémát, és megszületett az első könyv (1605) fakszimile-kiadása,[161] és többen tettek kísérletet kisebb-nagyobb részletességgel a későbbi edíciók szövegeinek összevetésére, addig a *Paradiesgärtlein*nal kapcsolatban még a kiadások összevetésének igénye sem merült fel.

Eddig egy bibliográfia állt rendelkezésünkre az Arndt-művekkel kapcsolatban, amely sajnos nem bizonyult teljesnek, több okból sem. A jegyzék még a második világháború előtt készült, tehát a háborús veszteségeknek köszönhetően néhol ma már nem ismert példányokra utal, és, úgy tűnik, a katalogizálásnak ebben a korábbi fázisában még kevesebb kiadást tartottak számon, mint amennyit ma ismerünk. A bibliográfiát Wilhelm Koepp közölte Arndt-

[157] *Uo.*, 86–88.
[158] *Uo.*, 81.
[159] További példákat ld. *Uo.*, 81–84.
[160] A terminusokat ld. *Uo.*, 84–86.
[161] *Johann* ARNDT, *Vom wahren Christenthumb: Die Urausgabe des ersten Buches (1605)*, hrsg. Johann Anselm STEIGER, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2005.

monográfiájában.[162] Koepp az összes Arndt-művet tömörítő listájában csak a kiadás évét és helyét jelölte meg, esetenként kiegészítve a nyomtatvány formátumával. A lista rövidségéből adódóan sajnos nem mindig egyértelmű; ilyen például az, amikor egy évszám mellett két várost is feltűntet, ilyenkor nem világos például, hogy itt két külön kiadást jelöl, vagy egy kiadást két nyomdahellyel. Ha az előbbi értelmezésnél maradunk, akkor Koepp 18 kiadást sorol fel a 17. századból.

Az 1698-as kolozsvári kiadás semmilyen támpontot nem ad arra vonatkozóan, hogy Huszti fordításának melyik német példányok lehettek a mintái, miből dolgozhatott a fordítás során. Huszti egy *Paradiesgärtlein*t ugyanúgy beszerezhetett peregrinációja során német területeken (elég csak Halléra gondolnunk), mint hazatérése után Erdélyben, hiszen ott is ismerték és olvasták a német szöveget. Egészen bizonyos állításokat Husztinak a magyar kiadásban tett saját változtatásairól viszont csak akkor tehetnénk, ha meghatároznánk a kiadást vagy legalább a kiadványtípust, amelyből a fordító dolgozott. Mivel nincs pontos és modern bibliográfia az Arndt-művekről, így elkerülhetetlennek tűnt ennek elkészítése a *Paradiesgärtlein*ra vonatkozóan. A bibliográfia összeállítása során természetesen használtam a korábban kiadott katalógusokat, összeállításokat is, de az új jegyzék alapvetően modern német könyvtári katalógusokon alapszik.[163] Ennek birtokában elmondható, hogy az 1612 és 1698 közötti időszakból jelenleg 53 edíció ismert.[164] A nyomtatvány első, magdeburgi megjelenése után (1612, Magdeburg: Schmidt) számos további városban és műhelyben is kiadták a szöveget (többek között Lüneburg, Frankfurt am Main, Braunschweig, Goslar, Lipcse, Nürnberg). Nemcsak a kiadás helye, hanem a nyomtatvány formátumai is változatosak voltak. Az első edíció 8rét formátumban jelent meg, az évek során pedig 4rét és 32rét között változott az imádságoskönyv mérete.[165] Az 1615-ös kiadvány címében is jelzi, hogy javított, második kiadás: egy felületes összehasonlítás szerint egyelőre nem találtam az imák szövege között eltéréseket, viszont a gyűjtemény bővült tizenhárom új imával, amelyek a klasszisok végén kerültek hozzá a régi imákhoz (I. rész hat új ima, II. rész két új ima, III. rész öt új ima.)

---

[162] Wilhelm KOEPP, *i. m.*, 302–303.

[163] VD17 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts: http://www.vd17.de/) és GVK (Gemeinsamer Verbundkatalog: https://gso.gbv.de/). A bibliográfiát lásd a dolgozat V. 2. fejezete: *Paradiesgärtlein*–bibliográfia.

[164] Valószínűleg ez a szám sem teljes, hiszen Koepp további hat kiadást említ, amelyekbõl ma már nem található példány.1620: Magdeburg, 1630: Nürnberg, 1631: Leipzig, 1632:Lüneburg, 1644: Lüneburg, 1671: Braunschweig.

[165] Berlinben, Hallében és Wolfenbüttelben autopsziával ezek közül 26 kiadást tudtam megvizsgálni.

A korai edíciók címe az 1630-as évektől különböző módokon jelentősen lerövidül és ezeknek a változatoknak az öröklődése figyelhető meg. A bibliográfia összeállítása során arra törekedtem, hogy a példányok címeit teljes hosszúságukban vagy legalábbis bővebb formájukban megőrizzem, hogy megfigyelhetővé váljanak az esetleges kapcsolatok a kiadványcsoportok, illetve nyomdahelyek között. A legfontosabb eredménye a bibliográfiának viszont nem ez volt, hanem az, hogy ennek köszönhetően a magyar fordítás pontos forrásához is közelebb juthattunk. Huszti művének címe így hangzik:

> Keresztyéni jósagos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske; Melly hogy a' figyelmetes tanúság és vigasztalással tellyes Könyörgések által a' lelkekbe béplántáltassék: azoknak Keresztyéni épületekre, kik az igaz isteni idvezítést szeretik, egybe-foglaltatott és elkészíttetett ARND JÁNOS, A' Lüneburgumi Fejedelemségnek PÜSPÖKE: *Mostan pedig Német nyelvböl Nemzete hasznára, egy Méltóságos Aszszony akaratjából hasznos Registromával együtt Magyarrá fordíttatott* M. D. HUSZTI ISTVAN által. KOLOSVÁRATT, *Nyomt:* TÓTFALUSI MIKLÓS által. 1698 eszt:

Ezzel a címmel megegyezik egy címvariáns, ami az 1650-es évek végétől jelent meg:

> Paradis-Gärtlein / voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbigen / durch Andächtige Lehr- und Trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn. Allen Liebhabern / der waaren Gottseligkeit / zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget (…)[166]

Huszti címében ezek szerint a „figyelmetes tanúság és vigasztalással teljes könyörgések által" felelne meg a „durch andächtige Lehr- und Trostreiche Gebet"-nek. A fordítást megvizsgálva azt látjuk, hogy Huszti az *Andacht*ot bizonyos esetekben valóban *figyelmetesség*gel ülteti át.[167] Ha pedig feltételezzük, hogy Huszti nem vette figyelembe a *Lehr* után található gondolatjelet, akkor az eredeti *lehrreiche* melléknévtől is könnyen eljuthatunk a *tanúság / Lehr* főnévhez.[168] Ha hipotézisekkel szeretnénk eljátszani, akkor azt is gondolhatnánk, hogy Huszti esetleg egy olyan kiadásból dolgozhatott, amelynek címlapjáról

---

[166]Az első ilyen variáns alapján idézem, vö. Johann ARNDT, *Paradis-Gärtlein…*, Nürnberg, Endter, 1657. További kiadások, amelyek ezzel a címmel jelentek meg: Nürnberg: Endter, 1658 – Goslar: Duncker, 1666 – Nürnberg: Endter, 1668 – Braunschweig: Duncker, 1676 – Nürnberg: Endter, 1685 – Goslar: Duncker, 1687 [lappang]; Ugyanez a cím szerepel még az 1673-as berni kiadásban is, ott viszont nem található meg az ajánlás, ami Husztinál szerepel.

[167] *Ein mittel dadurch alle Christliche tugenden/ und alle gute vollkom[m]ene gaben von oben herab erlanget werden/ dadurch auch stets erwecket werden neue kräffte/ neue andacht/ und alles gutes / egy eszköz, melly által minden jóságos-tselekedetek és minden jó adományok onnan fellyül adattatnak, melly által szüntelen új erö adattatik mi belénk, új erösség, új figyelmetesség, és minden új jó.*

[168] Így tehát a magyar cím jelentése megváltozott, és azt mondja: figyelmetes tanúság (által) és vigasztalással teljes könyörgések által, pedig a németben a kötőszó úgy értendő, hogy durch Andächtige, Lehr(reiche) und Trostreiche Gebete.

lemaradt ez a bizonyos gondolatjel, de ez a csábító ötletet eddig csak feltevés maradt. Mivel a kolozsvári kiadás címe a fent elemzett módon egyezést mutat ezzel a címvariánssal, a lehetséges források száma az ötvenháromról nyolcra, egy bizonyos típusú nürnbergi és goslar-braunschweigi kiadványok körére szűkül.[169] A kérdést most már rövidre zárva, a kapcsolatot egy, kizárólag ezekben a típusú kiadásokban öröklődő nyomdahiba is igazolja.[170] A nyolc potenciális kiadás közül négyet megvizsgálva tovább szűkíthető a kör hét edícióra, amelyek 1658 és 1687 között jelentek meg.[171]

A német kiadások felépítése: legtöbb esetben frontispiz, címlap, dedikációs előszó, Johann Arndt életének és halálának rövid elbeszélése, a Paradicsomkertecskével megtörtént csodatörténetek igaz és alapos elbeszélése, egy latin epigramma, előszó a helyes imádkozás módjáról, dispositio, ez után következnek az imák, majd három mutató. A magyar fordítást bármely német kiadással összevetve első pillantásra is szembeötlő, hogy Huszti számos változtatást eszközölt már a szöveg felépítésén is. Font Zsuzsa már nagy vonalakban ismertette Huszti változtatásait, említi, hogy Huszti az imákat az első egységben – a némettel ellentétben – nem csoportosítja a tízparancsolat parancsolatai szerint, az imakönyvhöz tartozó regisztereket sem veszi át teljesen (elhagyja a tartalomjegyzéket és az imák vasárnapokra és ünnepnapokra való felosztásából csak az ünnepnapok szerintit veszi át), a német verses imáit több esetben elhagyja és nem fordítja le a kötet végén álló Szent Bernát-éneket. Font beazonosítja a magyar fordítás végén vendégszövegként szereplő Johann Gerhard-elmélkedést (*Meditationes sacrae* 28. darabja) és valószínűsíti, hogy a szöveg Huszti saját fordítása. Helyesen állapítja meg azt is, hogy a Gerhard-elmélkedés nem szerepel más Arndt-kiadásokban, ezt saját kiadástörténeti kutatásaim alapján én is megerősíthetem.[172] Gerhard elmélkedéseinek több kortárs német fordítása is van, ezekkel is összevetettem Huszti szövegét, de továbbra is azt kell mondanunk, hogy Huszti minden bizonnyal maga fordította

---

[169] Valószínűleg a KOEPP, 1671: Braunschweig, is ilyen típusú kiadvány lehetett, de ebből ma már nincs ismert példány.

[170] A különböző német kiadások összehasonlítása során azt látjuk, hogy az előszó végén az egyik mondatból kimarad egy pontosan egy sornyi hosszúsági tagmondat, így a klasszikus sortévesztő nyomdahibára gyanakodhatunk. 1649: Lüneburg: Welche ich allen wahrhafftigen Anrufffern/ die den Vater im Geist, und in der Wahrheit anbeten/ neben der Gnaden Gottes/dem heiligen Geist/ **und dem effect und Erfüllung ihres Gebets von Hertzen wündsche**/ daß ihnen Gott gebe ihre Bitte/ die sie von ihm bitten/ durch Jesum Christum unsern Herrn/ Amen. 1666: Goslar: Welche ich allen wahrhafftigen Anrufffern/ die den Vater im Geist, und in der Wahrheit anbeten/ neben der Gnaden Gottes/dem heiligen Geist/ **und dem Effect im Hertzen wünsche**/ daß ihnen Gott gebe ihre Bitte/ die sie von ihm bitten/ durch Jesum Christum unsern Herrn/ Amen. 1698: Kolozsvár: Mellyeket én minden igazán segétséget váróknak, kik az Atyát lélekben és igasságban imádják, az Istennek kegyelmével Sz. Lelkével **és ezeknek munkájával együtt kivánok,** hogy önékiek adja-meg Isten az ö kéréseket, a' miket ö töle kérnek a' mi Urunk Jésus Christus által, AMEN.

[171] Az 1685-ös nürnbergi kiadásban már emendálták a nyomdahibát, így ez a nyomtatvány már nem lehet potenciális forrás.

[172] FONT, *Erdélyiek…, i. m.*, 136–137.

azt latinból. Mint azt már a korábban a csodatörténettel kapcsolatban említettem, Huszti ezt elhagyja kiadásából, ami egyedülálló az imádságoskönyv kiadástörténetében. A nyomtatvány elején található paratextusok közül magától értetődőn a csodatörténettel együtt megjelenő latin, a csodára is utaló epigramma is elmarad, de még az Arndt életéről tudósító leírást is feleslegesnek ítélte a magyar közönség számára.

A következőkben a legfontosabb mozzanatokra összpontosító összehasonlítás után részleteiben is szeretném bemutatni a kötetet, hogy láthassuk, a magyar imádságoskönyv mennyiben különbözik a német nyomtatványoktól. A magyar kiadást 1698-ban nyomtatták ki Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában Kolozsvárott *Keresztyéni Jósagos tselekedetekkel tellyes Paraditsom Kertetske* címmel.[173] A 12rét nagyságú nyomtatvány új paratextusokkal is rendelkezik. A címlap minden fontosabb információt közöl a kötetről, feltünteti az eredeti mű szerzőjét (Arnd János, A' Lüneburgumi Fejedelemségnek püspöke), azt, hogy a művet németből fordította Huszti István, a kiadás helyét, idejét, a nyomdász személyét és azt, hogy Huszti Szabó „Nemzete hasznára,[174] egy Méltóságos Aszszony akaratjából hasznos Regisztromával együtt" fordította magyarra. Annyi bizonyos, hogy az említett méltóságos asszony, mint ahogy az a későbbi ajánlásból is kiderül, Apafi Mihályné Bethlen Kata. Az, hogy a szerző arra hivatkozik, hogy kifejezett kérésre fordította a művet, a műfaj és fordításirodalom kedvelt eszköze, számos ilyen példa ismert a kortárs imádságoskönyv fordításokból. A dolgozat második részében elemzett Szenci-fordítás címlapján is hasonló olvasható: „most pedig, némelly igaz és áhitatos Keresztyéneknek kérésekre, Magyar nyelvre forditott Szentzi Fekete István". A regesztrumok kiemelése a címlapon pedig a német kiadástörténettel is harmonizál.

Husztinak (esetleg a nyomdásznak) tulajdonítható a magyar nyomtatvány mottója, amelynek előképét hiába kerestem a német források között. A címlap versóján két idézet szerepel, egy bibliai hely (1 Tim. 4. v. 8.)[175] és egy, a nyomtatvány szerint Cicerónak tulajdonítható idézet. Az idézetet bevezetendő ezt olvassuk: „A' Pogány bölts Cicero-is a' dolgoknak természetekröl irott Könyvében azt mondja".[176] Cicero ismerete és tisztelete a 17.

---

[173] RMK I. 1524. A nyomtatványból számos példány ismert: Szabó Károly bibliográfiájában nyolc gyűjteményt is említ, ahol a bibliográfia összeállításának korában rendelkeztek példányokkal. A dolgozat írása során az SZTE Klebelsberg Könyvtár példányát [Jelzet: RA 462] és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található köteteket is (Jelzetük: RMK I. 1524/1. péld., RMK I. 1524/2. péld., EB 13050) használtam. Egyik példányuk digitalizálva is elérhető (http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/13050#).

[174] Ez a fordulat Bona-fordításának címlapjáról is visszaköszön.

[175] Mert a' testnek gyakorlásának kevés haszna vagyon: de a' *Kegyesség* mindenre hasznos, mellynek igéreti vagyon e' világon, és a' más világon való megajándékoztatástól.

[176] Valaki *Istenhez való kegyességét* meg nem tartja, az, a' hitet, és emberi nemzetnek társaságát, és az igasságot, melly minden jóságos-cselekedetek között legméltóságosabb, elveszti, eltörli.

századi Erdélyben még nem lenne különösebben figyelemre méltó jelenség, az már inkább, hogy miért egy imádságoskönyv mottójaként, a nyomtatvány igen fontos helyén – így határozott retorikai funkciót nyerve – hivatkoznak rá.[177] Az idézet Cicero *De Natura Deorum* című művének első könyvéből származik.[178] Huszti értelemszerűen kereszténnyé tette a szöveget: az idézetben a latin *deos*ból egyes szám lett, és a címet *Istenek természetéről* helyett a *Dolgoknak természetekről*nek fordította. A német kiadások esetében is találunk mottó funkciót betöltő bibliai helyeket. Ezek másként, mint Husztinál, frontispizen szereplő különböző metszetekhez tartozó textusok.[179] Nemcsak a Cicero-idézet, de a magyar nyomtatványon szereplő Timóteushoz írt első levél-passzus sem található meg egyetlen általam ismert kiadásban sem, így ezeket is a magyar fordítás sajátjának kell tekintenünk.

A magyar kiadvány változtatásai közé tartozik négy verses ima elhagyása a fordításból, ezek a második egység 19–22. számú könyörgései. Huszti ezeket egyszerűen elhagyja és ez eredeti 18. ima után a német forrás 23. imája követi, így a második egység huszonkilenc ima helyett csak huszonötöt tartalmaz. A második rész négy verses imájának elhagyása több okkal is magyarázható. Talán az is közrejátszhatott ebben – amellett, hogy Huszti általában idegenkedett a verses formától, hiszen az imádságoskönyv végén található versekből is elhagyott –, hogy ezek a verses elmélkedések nem állták ki az idők próbáját és esztétikai értékük nem volt olyan magas, hogy Huszti érdemesnek tartotta volna őket lefordítani. Erre utalhat egy 1747-es német *Paradiesgärtlein*-kiadás, amely szintén elhagyta ezeket az imákat, mert – mint a kiadó írja – „sie nach heutigen Mund-Art etwas hart lauteten". A kötetben új szerzeményekkel helyettesítették őket, amelyek az akkori ízlésnek jobban megfeleltek.[180]

---

[177] „Számomra a mottó legvonzóbb tulajdonsága az, hogy a szövegem igen fontos helyen (a cím s az első mondat között) máris erősen retorizálttá válik." ÖTVÖS Péter, *"Nincs semmi újság"*. = ~~DEkonFERENCIA~~ [I.] szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc. Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, é. n. [1994] (deKON-KÖNYVek. Irodalomelméleti és Interpretációs Sorozat, 1), 71–82. itt: 71.

[178] Cicero, *De Natura Deorum,* Liber I. 4. "atque haut scio, an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissuma virtus iustitia tollatur". Köszönöm Mándity Zoránnak az idézett hely felkutatását.

[179] Érdemes lenne nyomon követni a német kiadásáok frontispizeinek öröklődését, itt is különböző hagyományozódási folyamatok figyelhetők meg. Jelen dolgozat szempontjából itt csak az releváns, hogy az Arndt-kiadásokban a frontispizeken található bibliai textusok a következők: Math. 5. v. 12, Math. 5. v. 15., Math. 5. v. 48., Math. 5. v. 42., Esa. 26. v. 16., Ps. 51. v. 19, Math. 26. v. 41., Math. 5. v. 48., Coloss. 3. v. 9., Math, 26. v. 41. Ps. 92. v. 14., 1. Cor. 3. v. 7.

[180] Ezt a kiadás egy lábjegyzetében a kiadó ki is fejti: „des seligen Arndts eigene Worte in denen Reim-Gebetlein aus denen vorigen Exemplarien nicht behalten hat, weil sie nach heutigen Mund-Art etwas hart lauteten". Idézi AXMACHER, *Die Passiongebete..., i. m.*, 44. 1. lábejgyzet.

A *Paradicsomkertecske* végén található két ének kritikai kiadása legújabban készült el a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának 17. kötetében.[181] Huszti a német kiadás végéről két éneket elhagy és kettőt vesz át, mind a kettő Jézus nevére szerzett ének, incipitük: *Édes vigasságom, Krisztus, adjad kegyelmedet, Jézus…* és *Ó, Isten, mely sok keserűség, ez időben találta nagy ínség….* Huszti nótajelzéseket is megad a két énekhez, amelyet a kritikai kiadás szerzői azonosítanak is. Mindegyik ének megtalálható 17. századi lőcsei, illetve váradi énekeskönyvekben, így igen elterjednek mondhatók, egyértelműen a 17. századi magyarországi gyülekezeti énekkincs részét képezték.[182] A német kiadásokban nem találunk nótajelzéseket, így Huszti ezekhez képest itt is módosításokat hajt végre: a nótajelzések megadásával a magyarországi hagyományhoz közelíti a szövegeket. A kritikai kiadás szerzői további 18. századi forrásokat is felsorolnak, amelyekben az énekek hagyományozódtak: ezek a kéziratos *Esztergomi gyűjtemény* (1704–1713),[183] a *Győri korálkönyv* (XVII. század 2. fele) és a *Szilágyi Mihály-énekeskönyv* (1789). Nyomtatásban Bél Mátyás második *Paradicsomkertecske*-kiadása mellett az első ének megtalálható az 1743-as *Uj zengedö mennyei karban* is (380. sz.). Az *Édes vigasságom, Krisztus* a 18. században gyülekezeti énekként tovább élt az evangélikusok körében, ebben valószínűleg az UZMK-nak lehetett szerepe. Az RMKT nem ismeri korábbi variánsait a szövegeknek, szerzőjük ismeretlen. A magyar énekekről mindkét esetben azt állapítja meg, hogy a német szövegek hű fordításai. Az énekek ugyanolyan fordítói eljárásról tanúskodnak, mint amelyek Husztinál is megfigyelhetők, így ezeket én saját fordításának tekintem, noha az RMKT kiadói kérdőjellel veszik fel Husztit szerzőnek.

Huszti imádságoskönyve Tótfalusi Kis Miklós értő kezei között született meg a kolozsvári nyomdában. Nem tudni, mekkora szerepe volt Tótfalusinak a kiadásban, nem

---

[181] *Régi magyar költők tára: XVII. század, 17, Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, a szövegeket kiad. VADAI István, a dallamokat kiad. ECSEDI Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, 2016, 252–253. sz. Jegyzetek: 1151–1152.

[182] *Mennyből jövök most hozzád &c.* és *Örvendezzen már e 'világ &c.* [RPHA 1166] valamint *Hagyjátok-el hiv keresztyének 's a 't*, [RPHA 473] Uo., 1151–1152.

[183] A kézirat jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található, egyes bejegyzései arról árulkodnak, hogy összeállítását Erdélyben kezdték el: „1707. 24. octobris Cibinii". A kézirat ismertetése: LÁZS Sándor, *Ismeretlen gyülekezeti énekek és versek a XVII–XVIII. század fordulójáról*, ItK, 98(1994), 88–97. A hivatkozott bejegyzés: *Uo.*, 88. Szeben után Gyulafehérváron keletkeztek bejegyzések és II. Rákóczi Ferenchez köréhez (konkréten Kiss Komáromi Istvánhoz) köthetők is vannak köztük. Rozsnyai Dávid több verse például, aki szintén II. Rákóczi Ferenc szolgálatában állt. Mivel Huszti élete utolsó szakaszában II. Rákóczi Ferenc szolgálatában állt, így műveinek jelenléte a gyűjteményben könnyen magyarázható. A gyűjtemény ismertetésében szerepel egy számunkra fontosnak tűnő tétel: LÁZS, *i.m.*, 58. Rapta quaedam ex Meditationibus Johannis Gerhardi 1704. 24, Maji De sui Abnegatione. A későbbiekben mindenképpen szeretném megvizsgálni az esztergomi kéziratot, hogy fény derüljön a nyomtatvány és a kézirat kapcsolatára. Erre már csak azért is szükség lenne, mert az első ének nyolcadik versszakának esetében azt látjuk, hogy az esztergomi gyűjtemény a kolozsvári nyomtatványnál jobb szövegváltozatot (veséim helyett verseim) őriz.

emelik ki különösebben sem a címlapon, sem az előszóban, de közismerten puritánus szellemiségű kiadói programjába, művelődési törekvéseibe az imádságoskönyv igen jól illeszkedik. 1698 gyötrelmes év volt Tótfalusi életében, a nagy vihart kavart *Apologiá*ja kiadása utáni évben járunk, de az 1698-as év ennek ellenére igen termékeny volt a kolozsvári nyomdában. A *Paradicsomkertecske* mellett ekkor adta ki Werbőczi *Tripartitum*át, Comenius *Orbis sensualium trilingue* című latin–német–magyar szótárát, két héber nyelvkönyvet és szakácskönyvének második kiadását is.[184]

II. 5. Bél Mátyás kiadásának körülményei

Huszti fordítását huszonhat évvel ez eredeti megjelenés után, 1724-ben Nürnbergben Peter Conrad Monath nyomdájában Bél Mátyás másodszor is kiadta, 1720-ban pedig a munka szlovakizáló cseh fordítását is elkészítette. Az, hogy Bél Mátyás (1684–1749) miért vállalkozott Huszti fordításának újrakiadására, nem szorul különösebb magyarázatra. Bél sokoldalú tudományos munkássága mellett jól ismert pietista elkötelezettsége is (1704-től August Hermann Francke fiának házitanítója is volt Hallében), így Johann Arndt munkájának népszerűsítése, amit a hallei pietisták is programjuk részének tartottak, Bél számára is nyilvánvalóan nagy fontossággal bírhatott.

Bél Mátyás kegyességi munkái tudós levelezése és földrajzi, nyelvtörténeti írásai mellett a szakirodalom kutatóitól nem sok figyelmet kaptak. Négy imádságoskönyv köthető Bél nevéhez:[185] lefordította, illetve egy munkacsoportot szervezett Arndt *Paradiesgärtlein*jának szlovakizáló cseh nyelvű fordítására 1720-ban,[186] 1724-ben átdolgozva kiadta Huszti fordítását, 1728-ban Lipcsében megjelentetett egy latin imádságoskönyvet *Preces christianae ad excitandum promovendumque verae resipiscentiae, fidei, renovationis solidaeque pietatis studium comparatae* címmel, 1729-ben pedig szintén Lipcsében egy német imádságoskönyvet (*Die Gottsuchende Seele*) is kiadott. A latin és a német kötet Bél nevének feltüntetése nélkül jelent meg, utóbbi a Mit Beter megjelölés kezdőbetűivel utal szerzője

[184] MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós,* Budapest, Balassi, 2000, 300.
[185] BÉL Mátyás, *Magyarország népének élete 1730 táján*, vál., kiad., bev., WELLMANN Imre, Bél Mátyás kiadott műveinek jegyzéke: 481–488.
[186] ARNDT, J., Záhradka Ragská, plná Křesťanských Ctnostj genž skrze wraucné nábožné a potěssitedlné Modlitby do Dussi wsstjpené býti magj; K Obnowenj obrazu Božjho Provkazowánj prawé Wjry a k wzdělánj nowého duchownýho Žiwota S Pomocy Milosti Božj (…) Wytisstená Roku Páně M.DCC.XX

nevére. Ezen imádságoskönyveiről eddig egyetlen elemző írás sem született a magyar szakirodalomban, kizárólag regisztrálásuk történt meg.[187]

Senki sem végezte el eddig Bél szlovák *Paradiesgärtlein*-fordításának elemzését sem, legújabban viszont egy, a szlovák pietizmus történetéről szóló cseh disszertáció nagyon röviden ismertette a munkát.[188] Eszerint Bél egy utószóban beszél a művet együttesen fordító munkacsoportról, aminek Daniel Krmann is tagja volt, akinek külön kiemeli és dicséri a cseh nyelv megjobbításában elért érdemeit.[189] Nyilván ez a közös munkájuk lehett az előzménye az 1722-ben Hallében közösen kiadott szlovakizáló cseh nyelvre lefordított Bibliának.[190] Jaroslav Mad'ar idéz az imakönyv előszavából is, ami Bél saját kiegészítésének tűnik:[191] Eszerint két út van, amelyen az emberek járnak, az ájtatatos, bűnbánó emberek útja és az istenteleneké, akik egyenesen a pokolba lépkednek. Sokan megvetik Isten szavát, ennek ellenére vasárnap és ünnepnapokon csoportosan özönlenek a templomba, bár valódi javulás nem történik bennük. Bűzlő kecske megy így a templomba, azért, hogy Krisztus nyájának jámbor báránykáit elronthassa, hogy aztán a templomból ők is büdösen távozzanak. Az otthonukban is sokan vannak, akik lelki bágyadtságban élnek, nem imádkoznak, Isten szavával nem törődnek. Sokan vannak, akik még a Miatyánkot sem ismerik. Az egyház drága tanítói régtől fogva igyekeztek megakadályozni a romlást és pusztulást, ezzel a hamis kereszténységgel Arndt is szembeszállt.

Nyilvánvaló, hogy a *Paradiesgärtlein* szlovák és magyar kiadása szorosan összetartozik és egy összefüggő vállalkozásnak tekintendő. Bél már 1722 januárjában, két évvel a végleges megjelenés előtt tájékozta Daniel Krmannt az imádságoskönyv magyar megjelenéséről.[192] Ez is azt bizonyítja, hogy Bél valószínűleg párhuzamosan dolgozott a két fordításon. Ez megmagyarázza Bélnek a későbbiekben bemutatandó azon javításait, amelyeket Huszti szövegén végzett, amelyek ugyanis arról árulkodnak, hogy Bél szóról-szóra újraolvasta a szöveget, és ha úgy ítélte jónak, akkor pusztán egy kötőszót vagy egy módosítószót változtatott egy mondaton belül, de változtatott.

---

[187]Például Haan Lajosnál, HAAN Lajos, *Bél Mátyás*, Budapest, 1879, említi, 31.
[188]Jaroslav MAD'AR, *Dìjiny slovenského pietizmu a jeho vplyv na spoloènost [History of Slovak pietism and its influence on society and culture]*, disszertáció, 2011, Praha. A cseh és szlovák szakirodalom és források feldolgozásában Papp Ingrid segítségére támaszkodtam, ezt ezúton is köszönöm neki.
[189] MAD'AR, *i. m.*, 125.
[190] HAAN, *i. m.*, 33–34.
[191] MAD'AR, *i. m.*, 124–125. Papp Ingrid fordítása alapján foglalom össze a szöveget.
[192] BÉL Mátyás *levelezése*, kiad. SZELESTEI N. László, Budapest Balassi, 1993 (Magyar tudósok levelezése, 3), 161. levél, 93–94.

Exkurzus – *Die Gottsuchende Seele*

Bél 1729-es német imádságoskönyvéből ma már csak két példány ismert,[193] mivel a szakirodalomban korábban még senki sem ismertette részletesebben a tartalmát, indokoltnak látom, hogy röviden bemutassam a kötetet. A nyomtatvány tehát a szerző megjelölése nélkül jelent meg, teljes címe pedig:

> Die Gottsuchende Seele, Oder Kutzgefaßte und Schrift-mäßige Andachten, bestehend in Morgen- und Abend-, Buß- und Glaubens-, Creutzes-, Zeit-, Stands-, Berufs-, und Sterbe-Gebeten, wie auch in anderen Bitten, Gebeten und Fürbitten. Zu Beförderung Gottsuchender Andacht, zusammen getragen und entworfen von einem dürstigen Mit-Beter.

A kötet Lipcsében jelent meg Samuel Benjamin Walther nyomdájában 1729-ben, ahogy a címlapon megadják, *auf Kosten guter Freunde*. A kötet valójában egy ima-énekeskönyv; az imádságoskönyv után saját belsőcímlappal (*Kern Alter und Neuer Geistlicher Lieblicher Lieder*) énekek következnek. A nyomtatvány két illusztrációt tartalmaz, az első a frontispizen található, egy térde ereszkedve imádkozó vándort ábrázol, akit Isten sugarai megvilágítanak, a metszett alatt pedig egy zsoltáridézet található.[194] A második illusztráció az énekeskönyv címlapja előtt található metszet, ezen a hárfázó Dávid király látható, szintén megvilágítva Isten sugaraival és szintén egy zsoltáridézettel kísérve.[195] Az, hogy a kötet Bél Mátyás szerzeménye, úgy tűnik, már a kortársak számára is ismert volt. Ezt bizonyítja egy, az OSZK példányában található kéziratos bejegyzés is. A kötet egyik tulajdonosa ugyanis amellett, hogy feljegyzi, kitől kapta a kötetet ajándékba,[196] az imádságoskönyv szerzőjét is megnevezi: „Ex dono Cl[arissimi] D[omini] Professoris Mezö-Berényiensis Andrae Skolka. Libri Auctor est Mathias Bel, quod initiales Literae in vocibus Mit-Beter indicant".

Az imádságoskönyvhöz Bél előszót is írt,[197] amelyben elmondja az okokat, amelyek az imakönyv megírására ösztönözték. Szerencsére az evangélikus egyház nem szűkölködik a kegyes és hasznos imakönyvekben – írja –, elég csak Johann Arndt *Paradiesgärtlein*jára

---

[193] Az Országos Széchényi Könytárban és az egykori pozsonyi líceum könyvtárának gyűjteményében (Ustredná knižnica Slovenskej akadémie vied, Lyceálna knižnica). A dolgozathoz az OSZK példányát használtam, jelzete: 329. 294.

[194] Die Gott suchen, denen wird das Hertze leben (Ps. 69. v. 33.).

[195] Ich will den nahmen gottes loben mit einem liede. (Ps. 69. v. 31.).

[196] Az előzéklapon két bejegyzés is található, az alsó felén egy rövid possessor-bejegyzés: Preß[burg], Andreas Skolka d[ie] 22. Juni 1798. Felette pedig annak a bejegyzése, akinek Andreas Skolka a kötetet ajándékozta. Mivel a bejegyzés Skolkát mezőberényi professzornak nevezi, és ő 1803 és 1809 között volt az ottani iskola rektora, ezidőben történhetett az ajándékozás.

[197] *Vorrede* = [BÉL Mátyás], *Die Gottsuchende Seele*,)(1r–)(4v.

gondolni, és nem szeretné, ha azt hinnék, ő ezeket az imakönyveket nem becsüli. Bél az előszóban főként az igaz és szívből jövő imádság fontosságát emeli ki, és elítéli azokat, akik nem igaz áhítattal imádkoznak. Az, hogy az imának szenvedélyesnek kell lennie, számára is kritérium.[198] Bél előszavában két negatívumot emel ki, ami megakadályozza a helyes (rechtschaffen) imádkozást, ezek a képmutatás (Heuchelei) és testi bizonyosság (fleischliche Sicherheit). Ezek vezetik az embereket a hitetlenséghez (Unglauben), ezektől pedig a hívőnek meg kell tisztítaniuk lelkiismeretüket, különben Isten nem hallgatja meg imáikat, bármilyenek is legyenek azok, a megtisztítás a bűnbánat által történik. Bél az előszó nagy részében a bűnbánat fontosságát emeli ki. Ha mindent jól teszünk, a Szentlélek (Geist) imádkozik helyettünk, mert mi igazából azt sem tudjuk, hogyan kell. Bél az előszó végén beszél röviden az imádságoskönyv összeállításának okairól, amelyet hangsúlyosan személyes használatra szánt.[199] Az imák eredetéről Bél csak annyit mond, hogy részben más teológusoktól származnak, részben viszont ő szerezte őket.[200] Az imák sorrendje a Buße, Glauben, Heiligung-sorrendet követi. Habár imaformulákat ad az olvasó kezébe, kiemeli, nem szabad elfelejteni az előszóban elmondottakat. Bél is elmondja, hogy a legjobb imakönyv az igaz hívő lelke,[201] ő csak a helyes imádkozás módját és tárgyát (wornach ein Christ ringen) akarta megmutatni. Habár vannak benne a misztikus szövegekből ismert metaforák,[202] Bél nem veszi át Arndtnak a *Paradiesgärtlein* előszavában ismertetett lépcsőzetes felemelkedésre építő misztikus elméletét, sem a Christliche Tugendennek ugyanitt kifejtett gondolatrendszerét. Központi motívumok nála a lutheri tradíciónak megfelelően a bűnbánat (Busse) és a lelkiismeret megtisztítása. Bél ezzel a didaktikus hangnemmel érezhetően sokkal inkább már a pietista szellemiséghez kapcsolódik.

---

[198] Denn wer beym Gebrauch dergleichen Gebet-Formuln nicht darnach ringet, daß er durch den Geist des Gebetes zur wahren Hertzens-Andacht angefeuert werde, sondern läßet sich begnügen, daß er die sonst aus einem guten Geiste hergeflossene Gebete ohne Geist und Andacht, auch wohl vielfältig ohne Verstand, herlieset, der begehet einen unverantwortlichen Mißbrauch fremder Andacht, und ist mit unter diejenigen Heuchler zu rechnen, welche unser Heiland, samt ihrem heidnischen Gebete, verwirft, Matth. VI. 5. 7. Gleichwohl ist die Zahl dieser Art Beter allezeit die größte.)(1r–)(1v.

[199] Bár az imák között helyenként vannak mind a privát, mind egyházi használatra szánt imák, az előszóban kifejezetten azt írja: In solcher Absicht, Gott-suchende Seele, ist auch gegenwärtiges Büchlein zusammen getragen worden, und das zum privaten Gebrauch einiger, die Gott zu suchen trachten, damit ihr Hertze lebe,)(4r.

[200] Man hat die darinne befindliche Gebete, theils wie solches gebehret worden, aus andern bewährten Theologis zusammen getragen, theils aber durch die Gnade des Gebetes, zu solcher Zeit, da man sein Hertz vor Gott auszuschütten gewohnet gewesen, in die Feder fliessen lassen.)(4r.

[201] Ld. a *Padicsomkertecske* előszavát: „legjóbb Imádságos Könyv légyen a' megvilágosíttatott hivö lélek, mert az igaz könyörgésnek abból kell kifolyni".

[202] Ist man durch den Glauben gerecht worden, und hat nun Friede mit Gott durch unsern Herrn Jesum Christ, so wird denn auch die Liebe Gottes ausgegossen in unser Hertz durch den heiligen Geist. Röm. 5. 5.

Az énekeskönyv már címében is hasonlóságot mutat Johann Anastasius Freylinghausen hallei énekeskönyvével (*Geistreiches Gesangbuch, Den Kern Alter und Neuer Lieder* vagy *Kern Geistlicher lieblicher Lieder,* kiadásoktól függően). A dolgozat elkészültéig Freylinghausen énekeskönyvének csak egy későbbi, 1758-as kiadását tudtam összevetni Bél kiadásával.[203] Ennek alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy az énekeket Bél Freylinghausen gyűjteményéből (is) kompilálta, méghozzá igen nagy számban, ezért feltétlenül további kutatásokra van szükség a témában.

A kötetre gondos szerkesztés jellemző, a címlapon felsorolt imatípusoknak valós funkciójuk van, mind az imák, mind az énekek hét osztályba vannak osztva, és ezeken az osztályokon belül olykor alcsoportok is előfordulnak (csak néhány példa: külön *Allgemeine Morgen-Gebete* és külön *Besondere Morgengebete,* a 4. részben a *Heiligungs-Gebete*nek között külön szerepelnek a *Privat-Andachten*hez és a *Kirchen-Andachten*hez) jól strukturált rendben, könnyen átlátható és használható módon. A használhatóságot a különböző mutatók is segítik, az imákhoz egy tartalomjegyzék és egy tárgymutató, az énekekhez pedig egy kezdősor-mutató tartozik.

Mint az előszó ismertetésénél is idéztem, Bél utalt rá, hogy egyes imádságokat más jeles teológusoktól kölcsönzött. Adja magát a feltételezés, hogy ezek között a teológusok között joggal kereshetjük Johann Arndtot is. Eddigi összehasonlításaim szerint Bél hat imádságot vett át a *Paradiesgärtlein*ból, ugyanennyit pedig a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ból. A források keresése során meglepő egyezésekre is bukkantam. Ezek szerint Bél első reggeli imádsága Jakob Böhme *Der Weg zu Christo* kötetében is megtalálható. Egy másik imája egy Tauler szövegeire is alapozó imádságoskönyv[204] szövegével mutat egyezést, végül pedig két imádság forrását az angol Richard Allestree németül megjelent *Übung der Gottseligkeit, oder die gantze Pflicht des Menschen* című gyűjteményében fedeztem fel.[205] Természetesen ezek a vizsgálódások kezdeti fázisai csupán egy részletesebb összevetésnek, de az elvégzendő feladat fontosságára mindenképpen felhívják a figyelmet.

A *Gottsuchende Seele* mellett egy másik német nyelvű, de magyarországi vonatkozású gyűjteményt sikerült felfedezni, amely imádságokat közölt a *Paradiesgärtlein*ból. A kötet egy pozsonyi ima-énekeskönyv, amiből ma már csak egy 1753-ban Johann Alexander Kämpfnél

---

[203] SLUB Dresden gyűjteményéből, http://digital.slub-dresden.de/id336608330

[204] *Helleleuchtender Hetzens-Spiegel [...] Alles nach der tieffen Grund- und Krafft-Lehre des hocherleuchteten Johannis Thauleri*, Amsterdam–Franckfurt, 1705.

[205] A kötet jelenleg általam ismert elő kiadása: Richard ALLESTREE, *Neue Praxis Pietatis, Oder Ubung der Gottseligkeit / genandt Die gantze Pflicht deß Menschen,* Franckfurt, Schiele, 1673. További kiadások, 1706, 1715, 1732, 1742 Lipcse.

megjelent példányt ismerünk: *Auserlesene Gebete und Geistreiche Lieder Für die Evangelische Gemeine in Preßburg.*[206] Az gyűjtemény előszavában említi, hogy a kötetnek létezett már egy korábbi, 1733-as kiadása is.[207] Jelen dolgozatnak már nem lehetett tárgya ennek a gyűjteménynek az elemzése is, de fontos feladat lenne a kötetek (*Paradiesgärtlein, Gottsuchende Seele* és az *Auserlesene Gebete*) pontos összehasonlító elemzése, és a pozsonyi imakönyv keletkezési körülményeinek feltárása, mert az előszó sajnos nem ad kiindulópontot a gyűjtemény összeállítójával kapcsoltban. Ha 1733-ban született az első kiadás, akkor létrejöttében akár még Bél Mátyás is közreműködhetett.

II. 6. A fordítás elemzése

A német előszó bemutatása

A *Paradiesgärtlein*hoz Arndt egy dedikációs előszót és egy olvasókhoz címzett előszót is írt, amelyeket aztán Huszti is lefordított. Az olvasókhoz írt előszó terjedelmes imádságelméleti kérdéseket tárgyaló szöveg, amivel a 16. századi német imádságoskönyvek hagyományát követi. Martin Luther, Johann Habermann, Martin Moller, mindannyian tárgyalják az imádkozás fontosságát, funkcióját a hívő ember életében és kifejtik saját nézeteiket az imádkozás aktusával kapcsolatban, jellemzően didaktikus hangnemben.[208] Arndt már az előszó legelején hivatkozik másik könyvére, amelyet „az Igaz Keresztyéni hivatalról" írt,[209] visszautal az ott leírtakra, az igaz keresztény élet fontosságára szemben a felszínes, csak külsőségekre adó vallásgyakorlattal. Ebben a szellemiségben az imádsággal kapcsolatban is az igaz keresztényi cselekedetek fontosságát emeli ki a puszta hit nélküli imádkozás ellenében, tehát a könyörgésekkel kapcsolatban sem a szavak a legfontosabbak, hanem az igaz cselekedetek, gonosz dolog „szájjal az Istent tisztelni, és tselekedettel ötet gyalázni".[210] Azzal, hogy azt mondja, a könyörgés az új ember munkája és nem az ó emberé, szintén a *Wahres Christentum*ban elmondottakra utal, ahol egyik fő állítása az, hogy az igaz hívőnek új emberré kell válnia, újjá kell születnie a bűnbánat által, hogy az igaz hitben Istennel

[206] A teljes cím: Auserlesene Gebete und Geistreiche Lieder Für die Evangelische Gemeine in Preßburg, Deren sie sich so wohl bey dem öffentlichen Gottesdienst, als in ihrer Privat- und häuslichen Uebung in der Gottseligkeit, zur Erweckung fernerer Andacht, nützlich gebrauchen kann. Im Verlag Johann Alexander Kampfs.
[207] Magyarországon egy példány ismert, ez az OSZK-ban található, jelzete: 318. 822.
[208] Az előszót lásd II. Függelék.
[209] Johann ARNDT, *Keresztyéni jósagos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske,* ford. HUSZTI SZABÓ István, Kolozsvár, 1698, *Elöl-jaro beszéd,* §6r. (Továbbiakban: HUSZTI)
[210] *Ua.*

egyesülhessen. Arndt, a lutheránus tradícióhoz kapcsolódva, egy kiterjesztett imádságfogalommal él, és azt mondja „a' szent élet légyen a' nagyobb és erősebb imádság, söt amaz élö és munkás könyörgés, mellyel valaki nem tsak szóval, hanem tselekedettel és igassággal imádkozik, és az Istenhez közelít."[211] Arndt az előszóban, amellett, hogy utal a *Wahres Christentum*ra, bibliai helyekre és Szent Ágostonra hivatkozik, és olyan klasszikus hasonlatokat is megidéz, mint például az, hogy a könyörgés olyan, mint Jákob lajtorjája, amelyen az angyalok az ég és föld között fel s alá járnak. Ezt követően odáig megy el, hogy Isten valójában azért teremtette az embert, hogy „ö azzal beszélhessen, és magát az ö véle való kegyelmes tanátskozásra alá botsáthassa". Az előszó kulcsfontosságú fogalma a keresztyéni jóságos cselekedetek (Christliche Tugenden), amelyek gyakorlása szükséges a kegyes élethez. A fogalom fontosságát mutatja, hogy Arndt azt az imakönyv címében is kiemeli.[212]

Arndt saját invenciójának tűnik a különböző fajtájú imádságok egymáshoz való viszonyának lépcsőfok-szerű leírása (ez nyilván összecseng a Jákob lajtorjája-hasonlattal). Mint mondja, a könyörgésnek grádicsai, lépcsőfokai vannak. Első lépcsőfoka a bűnbánat (Bußgebete), ez után következik a jó cselekedetekkel való imádkozás, amikor tehát már nem elégségesek a szavak, hanem a keresztyéni jóságos cselekedetekkel kell imádkozni. Ez után következik a harmadik lépcsőfok, amikor imádkozni „tiszta és hathatós fohászkodással kell, mint Anna 1. Sam 1. és meleg forró sírással, mint Mária Magdaléna, kiknek könyörgéseknek könyhúllatások szó nélkül valók vóltanak", a negyedik grádics szerint nagy örömmel és szívbéli örvendezéssel kell imádkozni, mint Szűz Mária, az ötödik szerint pedig nagy tüzes szeretetből kell könyörögni. A lépcsőfokok tehát a tüzes szeretetben érnek véget, a fokozatok mintegy misztikus felemelkedésként az Istennel való egyesülésben érik el csúcspontjukat:

> Ezek az ö életeknek és lelkeknek erejét a szeretetre fordították és azzá változtatták, azt az Istennel egyesítették, hogy a' szeretetnek miatta ök egyebet nem gondolhatnak, hallhatnak, láthatnak, kóstolhatnak és érezhetnek; hanem az Istent minden ö dolgokban. Az Isten nékiek minden mindenekben. Az ö szeretetek meggyözte az Istennek szerelmét, és magához vonta, azoknak jelenti-ki magát az Isten és azoktól semmit-is el-nem titkolhat, sem meg-nem tagadhat, a' mint szent

[211] *Uo.*, §7v.

[212] Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden, wie dieselbigen .. in die Selle zu pflantzen sein. Az imádságoskönyv elsődleges funkciója tehát – a címe szerint – az, hogy az imádságok segítségével ezeket a keresztyéni jóságos cselekedeteket a hívő a lelkében elültesse.

Jánosnál a' 14-ben meg vagyon irva: A'ki engemet szeret, én magamat annak kijelentem.

Itt egyértelművé válik Arndt vonzódása a misztikus szövegekhez, az Istenhez való felemelkedés mint végső cél, az egyesülés, Isten megkóstolása, az, hogy Isten a hívő lelket magához vonja, mind a középkori misztika kedvelt kifejezésformái és a misztikus szerzők istentapasztalatainak végső céljához kapcsolódnak.[213] Az, hogy Arndt azért is adja közre az imákat, hogy az „Istennek szép képe te bennedd felállíttassék, és a' Sátánnak képe elrontassék", szintén már a *Wahres Christentum*ban is fontos motívum volt.

Arndt koncepciójának az is fontos eleme, hogy bár az emberi cselekedetekre fekteti a hangsúlyt, azt is kiemeli, hogy azok elsődleges forrása Isten, őt kell segítségül hívni, mert „senki-is azt ne gondolja, hogy tsak egy igaz valóságos keresztyéni jóságos tselekedet-is jöjjön az ö szivébe könyörgés nélkül". Imádságoskönyvét a grádicsoknak megfelelően építette fel, az első részben gyűjtötte össze a jóságos cselekedetek megadatását kérő imádságokat (Tugend-gebetlein) a tízparancsolat szerint, a második fejezetben találhatók az isteni jótéteményekért való hálaadó imádságok (Danck-gebetlein), amelyek meggyújtják a hívőkben az isteni szeretet lángját, a harmadik foglalja magába a vigasztaló imákat (Creutz- und Trost-gebetlein), amelyek „megfogják nyitni a' te könyhullatásidnak forrásait", az utolsó fejezet imái pedig[214] a dicsőítő imák (Lob- und Freuden-gebetlein), amelyek a végső lépcsőfokot jelentik az úton, amely végül Isten országának megtapasztalásában ér véget. Arndtnak ez a tipológiája megfeleltethető a közel kortárs protestáns ars oriendikben található leírásoknak (például Amesius elméleti munkáinak),[215] amelyek az imákat általánosságban két csoportra osztják (amelyeket aztán további részletesebb tipologizálás követ), kérésre és hálaadásra.

Összességében Arndt felfogása szerint tehát azzal, hogy Istennek tetszően éljük életünket és cselekszünk, már imádkozunk, „[k]önyörgeni szivvel és szájjal és szent élettel" kell, és a „legjóbb Imádságos Könyv légyen a' megvilágosíttatott hivö lélek, mert az igaz könyörgésnek abból kell kifolyni", de semmi sem történhet Isten beleegyezése és adományai nélkül, ez a könyv pedig abban segít, hogy Istentől megfelelőképpen kérjük ezeket, „mert senki-is azt ne gondolja, hogy tsak egy igaz valóságos keresztyéni jóságos tselekedet-is jöjjön az ö szivébe könyörgés nélkül".

---

[213] BARTÓK, *i. m.*, 153. a misztikus a szavak nélküli imádság felé tart…ez a szavak nélküli imádság nem aktus, hanem állapot.
[214] Az eredetiben a 5. Classis, Husztinál a negyedik, ennek magyarázatát lásd a következő alfejezetben.
[215] Ld. FAZAKAS, *Siralmas imádság…, i. m.,* 98.

Arndt imafelfogásának számos eleme összhangban áll Martin Luther kijelentéseivel és a lutheránus tradícióval.[216] Luther 1522-ben, *Betbüchlein*jában állást foglalt a helyes imádkozással kapcsolatban, amelynek már koncepciója is tükrözi véleményét, amennyiben nem imaformulákat, hanem elmélkedéseket tartalmaz. Arra szólítja fel a kötetben az olvasókat, hogy mindenki a maga módján, saját szavaival imádkozzon a Biblia egyes helyeit (főként a zsoltárokat, Krisztus és Pál mondásait), a Miatyánkot, a Tízparancsolatot és az Apostoli hitvallást alapul véve. Luther is nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy az imának szívből kell jönnie és szenvedélyesnek kell lennie: „Das Gebet muß frei aus dem Herzen gehen, ohne alle gemachte und vorgeschriebene Worte und muß selbst Worte machen, darnach das Herz brennt".[217] Luther azzal, hogy az imádkozást különböző textusokhoz köti, a középkori meditációs gyakorlatot örökíti tovább. Helytelenítette az olyan imádságoskönyvek kiadását, amelyek puszta imaformulákat tartalmaztak. Luther tágabb imaértelmezése nem csak az elmélkedésre, a meditációra mint imára vonatkozik, hanem már Isten szavának hallgatása is imának minősül nála.[218]

Huszti előszavai

Huszti kötetében átvette Arndt dedikációs előszavát[219] és az elöljáró beszédét.[220] Mind a kettőről elmondható, hogy alapvetően a német forrás szövegeit ülteti át. Érthetően megváltoztatja a dedikáció címzettjét, aki így Bethlen Kata fejedelemasszony lesz, aki már a nyomtatvány címlapján is említésre kerül (egy Méltóságos Aszszony akaratjából).[221] Huszti

---

[216] Luther imádságfelfogásáról általában ld. többek között WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet…, i.m.*, 25–29., Luther imádságteológiáját kronologikusan vizsgálja Traugott Koch: Traugott KOCH, *Luthers reformatorisches Verständnis des Gebets* = T. K., *Johann Habermanns „Betbüchlein" im Zusammenhang seiner Theologie: Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2001, 17–132. Lásd még legújabban Johann Anselm STEIGER, *„ein almechtig, gewaltig und sieghafftig ding" Zu Martin Luthers Theologie des Gebets* = J. A. S., *Das Gebet im Zeitalter der Reformation und des Barock: Ein Beitrag zu Martin Luther und Heinrich Müller sowie zur Bildtradition des armen Lazarus*, Neuendettelsau, Freimund-Verlag, 2013, 11–33. magyarul ld. *Luther válogatott művei, 5. Bibliafordítás, vigasztalás, imádság,* szerk. CSEPREGI Zoltán, Budapest, Luther kiadó, 2011. imádságra vonatkozó fejezeteit.

[217] (WA 17, II, 49, 18–20). Az RGG[4], *Gebet* szócikke alapján idézem: 493.

[218] „Und wird durch Gebet nicht allein das mündliche Gebet, sondern alles auch verstanden, was die Seele schafft in Gottes Wort: zu hören, zu reden, zu dichten, zu betrachten" WA 10, I, 1. Idézi WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet…, i. m.*, 26.

[219] Ld. I. Függelék.

[220] A különböző paratextusok elnevezésében Pesti Brigittát követem, PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében,* Budapest–Eger, Kossuth, 2013, 37–40. dedikáció, ajánlás és elöljáró beszéd.

[221] Arndt művét a Mansfeld grófi család különböző tagjainak ajánlja, a nyomtatványok összehasonlítása során azt látható, hogy a dedikációt nem változik meg a különböző kiadásokban, amire egyéb művek esetében számos

az ajánlólevél legelején told hozzá a német dedikációhoz, és a szövegben jelzi is, hol kezdődik az eredeti ajánlás.[222] Bár a saját szövegrész rövid, mégis több figyelemre méltó mozzanat emelhető ki belőle:

> Mivel-hogy alig, avagy nem-is találhatok a' Na[gysá]god keserüségeihez hasonló keserüségekkel illettetett Személyt a' Méltóságos Rendek között ebben a' Hazában többet; azért nem-is tudom e' vigasztalással és oktatással tellyes PARADITSOM KERETETSKET Na[gysá]godon kívül másnak ajánlani: Ne tsudálja tehát senki, tisztem 's hivatalom a' testi orvosságok körül való lévén, hogy Na[gysá]godnak lelki balsamomot készítettem, alítottam ezzel-is tisztemet tenni, úgymint a' Christussal tselekedni és a szenvedökkel szenvedni. Ugyan-is, a' léleknek titkos és mérges indúlati miá, a' testnek nyavalyái-is vagy nehezen, vagy soha sem gyógyúlhatnak-meg: mellyre nézve ebböl a' szoros egyességböl következö kárát látván az Embernek, illy haragra fokadott-ki egy tanúlt és öreg orvos Doktor: *Az ördög szerzette az emberekbe[n] az indúlatot*. De nem-is lehet, nem-tsak azért, hogy minden naponként a' Na[gysá]god kegyelmességével élvén, sem kötelessége[m], sem háládatosságom nem szenvedheti-el, hogy Istenemen 's Na[gysá]godon kívül máshoz nagyobb és elébb való kötelességemet, háládatosságomat esmérjem és mútassam: hanem még ezért-is, hogy Na[gysá]god e' mostoha idöben-is, felettébb való költségekkel terheltetvén-is, e' szép Könyvnek kinyomtatásától kegyelmességét meg – nem vonta, költségét sem kíméllette: melly közönséges haszonra szántt kegyességének jutalmát és hasznát, bö mértékben éreztesse-meg, és adja-meg Isten Na[gysá]godnak ezen munkának idvességes gyakorlásából, kiváno[m].

Huszti az imádságoskönyv elsődleges funkcióját a vigasztalásban határozza meg, visszautalva ezzel tulajdonképpen a címlapra (lehr- und trostreiche Gebete).[223] A szerző annyiban is aktualizálja, illetve kontextualizálja fordítását, amennyiben kiemeli, hogy Bethlen Kata számára különösen fontos a vigasztalás, hiszen talán nincs is más nemes személy, akit annyi keserűség sújtana, mint őt. Ezzel nyilván férjének, II. Apafi Mihálynak megpróbáltatásira utal, aki 1698-ban már több éve Bécsben raboskodott. Mivel a korábbi magyar szakirodalom nehezen tudta Huszti személyében e két foglalkozást (t.i. orvos és fordító) összeegyeztetni, különösen fontos, hogy maga a szerző reflektál erre az – látszólagos – ellentmondásra: hivatala szerint orvos, ezért feladatai közé tartozik nemcsak a testi, hanem a lelki orvosságok készítése is. Ahogy arra már Font Zsuzsa is utalt, ez a kettős (orvosi-teológiai) érdeklődés nem volt példa nélkül való, elég csak magára az imádságoskönyv

---

alkalommal találhatunk példát. Huszti azzal, hogy egy asszonynak ajánlja a művet, a magyar dedikációhagyományba illeszkedik.

[222] HUSZTI, *i. m.*, §3r. *Szenvedje-el továbbra-is Na[gysá]god Ke[gye]lmes Aszszonyom, azon szókkal és leirással való ajánlásomat-is (mert dolog vagyon benne) mellyel a' Könyörgéses Könyvnek idvezült szerzöje, régen megbóldogúlt Néhái Méltóságos Német Grófoknak e' szép munkáját ajánlotta.*

[223] Foglalkoztam azzal, hogy az eredeti címlapon sokkal több funkció van felsorolva, itt pedig leszükül arra, hogy lehr- und trostreiche.

szerzőjére, Arndtra gondolni, de magyarországi példákat is lehet sorolni Pápai Páriz Ferenc és a korábban már említett Andreas Teutsch személyében.[224]

Nem sikerült pontosan meghatározni, ki lehetett az öreg orvos doktor, aki szerint „Az ördög szerzette az emberekbe[n] az indúlatot". Huszti itt azt írja, a lélek mérges indulatai felelősek a lelki betegségekért is. Az indulatnak ilyen fiziológiai megközelítése mögött a 17. századi kartezianizmus mechanikus gondolatvilága sejthető, Huszti vélhetőleg itt nem elsősorban hallei mesterére, Friedrich Hoffmannra utal. Bár Hoffmann hidraulikus-mechanista nézetei összecsengenek az itt elmondottakkal, munkásságában ő nem tárgyalta a test és lélek kapcsolatát Annál inkább foglalkozott ezzel a témakörrel a szintén hallei Georg Ernst Stahl anima-tanában, aki a betegségek kialakulásában a lelki folyamatokat tette felelőssé.[225] Stahl publikációi egy időre esnek Huszti hallei tartózkodásával,[226] sőt Huszti akár személyesen Stahltól is tanulhatta ezt a megközelítést, hiszen Stahl 1694-től a hallei egyetemen tanított, így Huszti munkáihoz gond nélkül hozzáférhetett. Stahl viszont csak tizenkét évvel volt idősebb Husztinál, ha ismerte is, az *öreg orvos doktor* kifejezés mögött talán mégsem ő rejtőzik. Ezek alapján, úgy hiszem, megkérdőjelezhetők vagy legalább árnyalandók Wolfram Kaiser azon megállapításai, miszerint, bár Huszti hallei tartózkodása alatt az egyetemen már megjelentek Stahl nézete, Huszti nem hagyta magát eltéríteni, és mindvégig megmaradt Hoffmann hű követőjének.[227]

Huszti a dedikációs előszó elé illesztett kiegészítése mellett egyéb módosításokat is a végrehajtott a forrásszövegen. Az előszóból négy helyen hagy el hosszabb, egy mondattól egy bekezdésig terjedő szövegrészeket, egy részt aktualizál. Ennél is nagyobb mértékben változtat az olvasókhoz címzett előszóban, ott tizenkét helyen hagy el a szövegből, ami, ismerve Huszti szöveghű fordítástechnikáját, már önmagában is szembeszökő. A zavar akkor sem múlik el, amikor pontosan megvizsgáljuk a mellőzött szövegrészeket. A Huszti által át nem vett szövegegységek egy részét a különböző bibliai történetek vagy azok elemei képezik, ezek:[228]

---

[224] FONT, *Erdélyiek…, i. m.*, 135.
[225] BIRTALAN Győző, *Az újkori orvostudomány barokk kezdetei,* Orvostörténeti Közlemények, 60(2014), 25–35. Stahlra vonatkozóan: 30.
[226] Georg Ernst STAHL, *Disputatio inauguralis de passionibus animi corpus humanum varie alterant*ibus, Halle, 1695.
[227] Wolfram KAISER, *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchiv,* 1981, 9.
[228] az I. és II. Függelékben közöljük az 1668-as nürnbergi kiadás előszavait, a megkülönböztethetőség kedvéért fett betűtipussal jelöltem a mondatokat, amelyeket Huszti nem fordított le.

> Von Naeman sagt die Schrift/ ob er wol ein Heyde gewesen/ so habe doch Gott groß Heil durch ihn gegeben is Syrien.[229]

Az is előfordul, hogy egy bekezdésen belül három bibliai történet közül (Josafát, Amázia és Ezékiás) csak a középsőt ítélte feleslegesnek.

> Un[d] als König Amazia mit vier hundert tausend Mann wider die Edomiter außziehen wolte/wehrete ihm ein Mann Gottes und sprach: Wenn du kommen wirst eine Künheit zu beweisen im Streit/so wird dicht der HErr fallen lassen für Feinden/ denn bey GOtt stehet die Krafft zu helffen und fallen zu lassen.

Huszti a szövegen annyiban is módosított, hogy az Arndtnál szereplő, német fejedelmekről szóló történelmi példákat domesztikálta és magyar események leírásával cserélte fel. Ezt tipográfiailag is jelezték az egység dőlt szedésével:

Von den gewaltigen Thaten der Persische[n]/Griechischen un[d] Römischen Kriegsfürsten sind alle Historien voll. Un[d] hat auch Deutschland an vortreflichen Kriegshelden nit gemangelt/ wie die Historien der Deutschen Käiser/ unter welchen theure Kriegsfürsten gewesen/ bezeugen. Es hat auch d[as] alte löbliche Hauß Mansfeld derselben viel geben/ die von etlichen hundert Jahren daher sehr berühmet seyn.	A' Persiai, Görög és Római vitéz Fejedelmeknek hatalmas tselekedetekkel tellyesek minden historiák: Vannak még ma-is a' Keresztyén országokban-is győzedelemmel emlekezetes nagy Rendek: *Még ez a' marokni szánakozásra méltó Magyar Nemzet-is, illy jeles hadra született férfjfiakból nem látott régenten igen nagy szükséget. A' feljebb említett néhai Mélt: Német Grófoknak emlekezetes viselt dolgoknak leirása helyett, közelebb való példát, minden hizelkedés nélkül, tsak egyet emliteke' Hazából-is, ugymint, 1697 esztendöben bóldogúl elnyúgodott nagy emlekezetü Méltós. BETHLEN GERELY [!]Urat, Na[gysá]god Mél. édes Attyát, ki-is ez egyenetlen Hazának a' még éle, igaz fia,*

[229] Johann ARNDT, *Paradis-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen / durch andächtige lehr= und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn*, Nürnberg, 1668, A iiijr, Margón 3. [!] Reg. 5. v. 1. Helyesen 2. Reg. [Továbbiakban: Nürnberg, 1668]

	erös óltalma és tanúlt jó hadi Generalissa vala.

A forrás a német császárok és hősök, valamint a Mansfeld család hőstetteire utal, akiknek Arndt ajánlása is szól. Ennek megfelelően Huszti, amellett, hogy reflektál a forrásában találhatókra, Bethlen Kata édesapjáról is megemlékezik. Talán érdemes kiemelni a *maroknyi szánakozásra méltó Magyar Nemzet* megfogalmazást a magyarból. Huszti ezen szóhasználatában az 1650-es évektől egyre népszerűbbé váló, de korábban is használt, főként erdélyi szövegekben népszerű kis nép toposz jelenik meg, amelynek jellegzetes, állandósult szókapcsolatai a *maroknyi nemzet*, *maroknyi nép* kifejezések.[230]

Az elöljáró beszéd további elhagyásai tematikusan kapcsolódnak egymáshoz, ezek a jegyesmisztikával kapcsolatba hozható, lángoló stílusú képek:

Seyd allezeit frölich/betet ohn unterlaß/ seyd danckbar in allen dingen/ denn das ist der wille Gottes an euch alle. **Welcher wille Gottes an uns alle hoch in acht zu nehmen ist.** S. Augustinus und andere heilige Väter beschreiben das gebet mit lieblichen namen/ und vergleichen dasselbe der himmels-leiter/ an welcher wir hinauff gen himmel steigen/ und die heiligen engel wieder mit uns herab/ sagen: wir um[b]fahen Gott freundlich durchs gebet/ **es sey ein kuß des friedes/ welchen die gläubige seel als die geistliche braut ihrem himlischen bräutigam Christo Jesu giebt:** Es sey ein innerlicher seelen-sabbath un[d] ruhe-tag/ dadurch die liebhabende seele in Gott ruhet	Legyetek mindenkoron vigak, könyörögjetek szüntelenül, legyetek háládók minden dolgokban, mert ez az Istennek akaratja mindnyájatokban. *A' szent Ágoston és több szent Atyák irják-le a' könyörgést igen kedves nével, és hasonlítják azt a' mennyei lajtorjához, a' mellyen mi az égbe felhágunk, és a' szent Angyalok alá járnak. Ezt mondván: Mi a' könyörgés által szeretettel fogadjuk-bé a' mi Istenünket; És hogy a' könyörgés légyen a' léleknek belsö szombatja és nyugodalmának napja, melly által a' szeretö lélek az Istenben nyugoszik.*

[230] Ld. FAZAKAS, *Siralmas imádság…, i. m.*, 221–222.

Ezek a kihagyások nem mindig nagy terjedelműek, hét részlet tartozik ebbe a tematikus egységbe, mégis összességében változtatták meg az előszó tónusát; a hiányzó sorok:

> So du denn wirst fortfahren/ und mit Thränen suchen/ so wirstu in dem Heilbrunnen deß Leidens Christi/ einen ewigen/ undenlichen Schutz deß himlischen Gutes finden. Wirst du denn weiter mit grosser Freud und hitziger Liebe anklopffen/ so wird dir dein Liebhaber die Thür seines himlischen Reichthums auffthun/ und sprechen: Veni & vide, komm her und sihe
>
> Denn darumb hat unser lieber HErr befohlen/ daß wir sollen suchen/ verstehen/ den verlohrnen schatz des bildes und des reichs Gottes/ und darzu hat er das gebet verordnet. Darauß folget/ daß wir Gott und alles guts mit ihm/ ohne gebet nicht finden können.
>
> Nimm zum Exempel den lieben David/wie bittet er umb Christliche Tugend/ und göttliche Erleuchtung im 119. Psalm/wie weinet er in den Buß-Psalmen. wie freuet er sich/wie frolocket er/ wie freudig/wie freudig/wie brünstig wird endlich seine Liebe/daß er nichts nach Himmel und Erden fraget/ wenn er Gott allein habe. Siehe seinen Herrn Jesum Christum an/ wie felissig und embsig hat er offt gebetet die gantze Nacht/ wie hat er geweinet/ und sich mit Thränen geopffert/wie hat er sich auch im Gebet gefreuet/ Matth. 11. wie hat er auch ein recht Liebegebet gethan/ Joh. 17.
>
> Denn der hellische Jäger/ hat sein Netz zu aller Zeit/ an allen Orten aufgestellet/ Darumb verwahre dich durch das Gebet/ es wird seine Wirckung haben zu rechter Zeit.
>
> und seynd denen nützlich/ die im gebet verharren wollen mit bitten/ suchen und anklopffen/ die auch wollen die gradus des gebets durchgehen/ und die thränen-gebet/ liebe-gebet und freuden-gebet erlangen.

Huszti további módosításai közé tartozik, hogy kihagyja az utalások nagy részét (nem mindet), amelyek Arndt *Vier Bücher vom Wahrten Christentum*ára vonatkoznak, ilyenek:

> und auß dem 24. capitel des andern buchs vom waaren Christenthumb / wirst verstanden haben
>
> Und damit du auch des sontags deine gottselige übung haben mögest/ hab ich in einem sonderlichen register diese gebetlein/auff alle sontags- und fest-Evangelia außgetheilet/sonderlich weil die vornembsten hauptlehren unser Christlichen religion/ und hauptsprüch der H. schrifft/ diesen gebetlein einverleibet seyn/ dazu denn auch das dritte register nach den alphabet gestellet/dienet.

Vannak megválaszolásra váró kérdések. A legfontosabb: miért hagyta el Huszti a jegyesmisztikához kapcsolódó, szerelmes metaforikából merítő egységeket? Magyarázatul szolgálhatna erre az, hogy ha a magyar fordító a hazai olvasók számára szokatlannak ítélte volna meg ezeket a helyeket. Ezt viszont több okból sem tartom helyes megoldásnak. Egyrészről mert magában az imádságoskönyvben is számos könyörgés van, ami bőven él hasonló, sőt még ennél is elragadtatottabb képekkel, ezekből viszont Huszti egy esetben sem hagy el részleteket, ugyanazt a viszonylag szöveghű fordítási technikát alkalmazza, mint minden más imádság esetén. Ha az imádságoskönyv tágabb kontextusát vizsgáljuk, és arra keressük a választ, mennyire lehetett a jegyesmisztika és a szerelmes, lángoló, mézes-édes imádságok stílusa idegen a magyar nyelvű olvasók számára, akkor azt látjuk, hogy a 17. századtól már minden felekezet él ezekkel a képekkel imádságoskönyveiben, Pázmány Péter ugyanúgy,[231] mint a protestánsok (itt a Kegel-fordítások állnak legközelebb Arndt szövegvilágához). De a református szerzőknél is népszerű volt a Krisztus és az egyes hívők vagy az anyaszentegyház lelki házasságának gondolata. Bár nincsenek átfogó kutatások ebben a témában, de Dienes Dénes összegyűjtött néhány példát, ahol a 17. század hetvenes éveiben használják ezt a metaforarendszert, így id. Kölesére Sámuel[232] vagy később Debreceni Kalocsa János is.[233] Dienes kötetében elsősorban a 18. századra koncentrál,[234] számos példája és azok elterjedtsége viszont egyértelműen arra enged következtetni, hogy a jegyesmisztika képeink használata már azt megelőzően, a 17. századi református imádságirodalomban is elterjedt volt. Dienes fontos megállapításokat tesz a jegyesmisztika képeivel kapcsolatban. Véleménye szerint nem kell ezekből a sokszor unio mystica cum Christo ortodox felfogásánál kissé messzebb menő képekből feltétlenül a szerzők teológiai nézeteire vonatkozó következtetéseket levonni. Teljes mértékben egyet értek Dienes kijelentésével, amikor azt mondja: „[a] misztikus színezetű kegyesség ilyenformán nem más, mint a hívő belehelyezkedése az ecclesia orans hagyományaiba. Az önfeledt, őszinte buzgóság a középkori misztika világából kölcsönöz hangot és formát, hogy kifejezze a vallásos érzés intenzitását és mélységeit."[235]

A két előszó szövegein kívül nem találtam egyéb helyet, ahol Huszti nagyobb egységeket hagyott volna el az imákból. Erre talán az előszó-szövegeknek a nyomtatvány

---

[231] Érdekes eredményre juthatna Pázmány és Arndt imának összehasonlítása, ld. például PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631),* kritikai kiadás, Budapest, Universitas kiadó, 2001, 144, 147, 149, 151, 160.
[232] DIENES, *i.m.*, 25.
[233] *Uo.*, 25–26.
[234] *Uo.*, 65–70.
[235] *Uo.*, 69.

szerkezetén belül betöltött kiemelt, reprezentatív funkciója adhat magyarázatot, és az, hogy ezekben az esetekben sokszor nem található legitimáló bibliai passzus, szemben az imákkal, amelyek általában az *Énekek Énekéből* vett bibliai helyek parafrázisai.

Bél módosításai Huszti kiadásán

Az kötet felépítésének megvizsgálása és előszavainak tárgyalása után érdemes újra visszatérnünk Bél kiadására. A fentiekben elmondottak után releváns kérdés, hogy Bél vajon átvette-e Huszti jelentős számú módosítását. Az 1724-es edíció címoldalán röviden reflektál a második kiadásban található javításokra: „Ióságos tselekedekkel [!] tellyes Paraditsom Kertetskse (…) Mostan pedig, Huszti István MDCXCVIII Esztendöbeli forditása után, Sokaknak kivánságokra, *Számtalan helyeken meg-jobbíttatott, és hasznos tóldalékjával együtt ki botsáttatott*, Bél Mátyás […] által."[236] A nyomtatványt tehát Nürnbergben adták ki, a címben szereplő nyomdahiba már önmagában is utalna rá, hogy a szedő nem magyar anyanyelvű volt, de ennél konkrétabb adat is rendelkezésünkre áll, hiszen a nyomtatvány utolsó lapján, ahol hagyományosan az errata szerepel, ez olvasható: „Kegyes Olvasó! Mint hogy az editornak tavól léte miatt, a' magyartalan Correctornak revisiója utan némelly aprólékos fogyatkozasok maradtanak a nyomtatásban, azokat meg jobbítani ne nehezteljed, élven ezen munkammal-is lelkednek idvözséges épületire."

A kötet kézbevételekor egyértelművé válik, hogy Bél igyekezett visszaállítani Huszti módosításait, újra öt klasszisba sorolta az imákat, az első egység könyörgéseinek a tíz parancsolathoz való hozzárendelését is rekonstruálta. Bél új bibliai mottókkal,[237] és új dedikációkkal is ellátta imakönyvét egy dedikációs levélen, amelynek mind a két oldalán sorakoznak a személyek, akiknek Bél a kiadást ajánlotta.[238] A kötet végén szereplő énekeken ortográfiai jellegű változtatásokon túl nem módosít, de elhagyja a nótajelzéseket. A kötetet kiegészíti a Husztinál hiányzó két latin verses imával,[239] és eltekint Johann Gerhard elmélkedésének közlésétől is. Bél a kötethez tartozó mutatókat is kiegészíti, bár

[236] Bél Huszti körülményes címét javítja: Johann ARNDT, *Kerestyéni Ióságos Tselekedekkel [!], tellyes Paraditsom Kertetske, Melly Ióságos Tselekedetek, mint annyi Plánták, az áhétatos és buzgó könyörgés által a' Lélekbe béóltattattnak: Azoknak Lelki Épületekre, kik az Istenes életet szeretik…* Nürnberg, Peter Konrad Monath, 1724. Az Országos Széchényi Könyvtárban található példányt használtam, jelzete: 329. 252 (Továbbiakban: BÉL)

[237] ezek a János 6. v. 23–24, a 1. Thess. 5. v. 17.[237] és egy felirat: „Szűntelen imádkozzál."

[238] Prilezky Pálnak, Lány Pálnak, Jeszenák Pálnak (mindegyikőjük táblabíró, különböző vármegyékben) Burgstaller János Kristófnak, Pozsony város belső tanácsos seniorjának, aki a város emeritus bírája és polgármestere, Mikoss Mihálynak, Pozsony bírájának, Huber Sámuelnek, Maidl Mátyásnak, Ifj. Burgstaller János Kristófnak, a pozsonyi belső tanács érdemes tagjainak.

[239] *Ad Jesum O. M. pro vera spientia Oratio* és *Jubilus S. Bernhardi de Nomine Jesu*

tartalomjegyzéket nem készített (amit a német kiadások viszont tartalmaztak), az imádságokat a hét vasárnap- és ünnepnapjaira beosztó mutatót kiegészítette a vasárnapokra való imákkal (Huszti csak az ünnepnapokat tartotta meg), az alfabetikus tárgymutatót pedig új fogalmakkal egészítette ki.

Látszólag Huszti előszavait is visszaállítja eredeti állapotukba, a dedikációs előszó elől elhagyja Apafi Mihály és Bethlen Kata nevét, helyette visszaállítja a németet: „Néhaj Méltóságos Mansfeldiaj Górfoknak Szólló Ajánló Levél". Ezzel összhangban a dedikációs előszó elejéről Huszti saját szövege és a Bethlen Gergelyről írott kiegészítése is hiányzik, azokat a német sorokat pedig, amiket Huszti elhagyott a fordításából, Bél pótolja és lefordítja, még Arndt aláírását is megőrizte. Huszti az előszóból kilenc esetben hagy el hosszabb-rövidebb egységeket. Bél ezek közül az elsőt lefordítja, viszont az utána következő egy sort már nem,[240] ahogy az ezt következő kihagyást sem.[241] Ez után is váltakozó képet mutatnak a javítások, a következő hosszabb hiányzó egység ismét megtalálható Bélnél,[242] majd megint hosszabb kihagyások következnek,[243] hogy aztán ismét javítson a korábbi kiadáson.[244] Az utolsó, Huszti által elhagyott részletet Bél megint csak nem fordítja.[245] Értelemszerűen a

[240] Welcher wille Gottes an uns alle hoch in acht zu nehmen ist.

[241] es sey ein kuß des friedes/ welchen die gläubige seel als die geistliche braut ihrem himlischen bräutigam Christo Jesu giebt

[242] So du denn wirst fortfahren/ und mit thränen suchen/ so wirstu in dem heilbrun[n]en des leidens Christi einen ewigen unendliche[n] schatz des himlischen guts finden. Wirstu denn weiter mit grosser freude und hitziger liebe anklopffen/ so wird dein Liebhaber die thür seines himmlischen Reichthumbs aufthun / und sprechen: Veni & Vide: kom[m] her/ und sihe/ [Bél, *Elől-Járó*, a10v: Hogyha azért eképen el járúlsz és konyhullatással fogod keresni, tehát Kristus szenvedésének amaz idvözséges kútfejében örök és vég nélkűl való menyei jóknak kíntsét találod-meg. Es ha még tovább örömmel és görjedező szeretettel zörgetsz, akkoron a' Te szerelmesed fel nyitja az ő menyei gazdag tár házának ajtáját, mondván: Veni & Vide! jőj ide és lásd!].

[243] Bél nem fordítja a következőket: und auß dem 24. capitel des andern buchs vom waaren Christenthumb / wirst verstanden haben. Denn darumb hat unser lieber HErr befohlen/ daß wir sollen suchen/ verstehe/ den verlohrnen schatz des bildes und des reichs Gottes/ und darzu hat er das gebet verordnet. Darauß folget/ daß wir Gott und alles guts mit ihm/ ohne gebet nicht finden können. [...] Nim zum exempel den lieben David/ wie bittet er umb Christliche tugend/ und göttliche erleuchtung im 119. Ps. / Wie weinet er in den Bußpsalmen? Wie freuet er sich/ wie frolocket er/ wie freudig/ wie feurig/ wie brünstig wird endlich seine liebe/ daß er nichts nach himmel und erden fraget/ wenn er Gott allein habe? Sihe deinen HErrn Jesum Christum an/ wie fleissig und embsig hat er oft gebetet die gantze nacht/ wie hat er geweinet/ und sich mit thränen geopffert/ wie hat er sich auchin dem gebet gefreuet/ Matth. am 11. Wie hat er auch ein recht liebe-gebet gethan/ Joh. 17. [...] Denn der höllische jäger hat sein netz zu aller Zeit an allen orten auffgestellet/ darumb verwahre dich durchs gebet/ es wird seine wirckung haben zu rechter zeit.

[244]Und damit du auch des sontags deine gottselige übung haben mögest/ hab ich in einem sonderlichen register diese gebetlein/auff alle sontags- und fest-Evangelia außgetheilet/sonderlich weil die vornembsten hauptlehren unser Christlichen religion/ und hauptsprüch der H. schrifft/ diesen gebetlein einverleibet seyn/ dazu denn auch das dritte register nach den alphabet gestellet/dienet. [Bél, b1r: Hogy pediglen Vasárnap-is lehessen Istenes gyakorlásod, ugyan ezen Imádságokat, minden Vasárnap, és egyéb ünnepnapokra mutató Táblára osztottam-fel; főképen, mivel az mi keresztyéni hitúüknek jelesbb ágozati, és a' Sz. Irásnak fő Igéi azon Imádságokba vannak bé foglalva; melly végre az *Alphabethum* szerént való mutató Tábla is szolgálhat.]

[245] und seynd denen nützlich/ die im gebet verharren wollen mit bitten/ suchen und anklopffen/ die auch wollen die gradus des gebets durchgehen/ und die thränen-gebet/ liebe-gebet und freuden-gebet erlangen.

szövegben, a némethez hasonlóan, ő is öt könyvet említ a részek felsorolásánál.[246] Nem sikerült eddig magyarázatot találnom rá, hogy Bél miért nem fordította le Huszti előszavának bizonyos hiányzó egységeit, hiszen, mint látható volt, Bél szinte minden apró részletben igyekezett visszaállítani a *Paradiesgärtlein* eredeti formáját. Talán újra érdemes kiemelnem: az általam összehasonlított német kiadások mind tartalmazták ezeket az egységeket az előszóban. A Bél-kiadás pontos forrásának megállapítása még Huszti eseténél is kilátástalanabb: az 1700–1724 közötti időszakból, nem számolva a *Paradiesgärtlein–Whares Christentum* közös kiadásokkal, harmincöt újabb kiadást kellene ehhez összehasonlítani. Persze mindig fennáll a lehetősége, hogy találunk egy német kiadást is, amiből hiányoznak ezek a részek, de mivel a 18. századi kiadások általában egy korábbi edíción alapszanak, úgy gondolom, ez nem fog megtörténni. Már csak azért sem, mert akkor két ilyen kiadásnak is léteznie kellene, egynek, amelyből Huszti dolgozott, egy másiknak pedig, amiből Bél, és ami kicsivel kevesebb szövegrészt hagy el, mint az előző, hiszen Bél bizonyos esetekben kiegészítette fordítását a Husztinál hiányzó mondatokkal.

A nyomtatvány végén, folytatólagos oldalszámmal[247] de toldalékként új imádságok is szerepelnek a kiadványban, ezek reggeli és esti, a hét egyes napjain mondandó imádságok. Arndt imádságoskönyve eredetileg nem tartalmazott ilyen imákat, de több 18. századi német kiadványban is előfordult ilyen jellegű bővítés. Voltak nyomtatványok, ahol Johann Habermann klasszikus imáihoz nyúlt vissza a kiadó,[248] és vannak egyéb edíciók, ahol nem Habermann imái szerepelnek, de ugyanúgy a hét napjaira való imákkal egészítették ki az eredetit.[249] Az itt felsorolt kiadásokkal módomban állt Bél imáit összehasonlítani, de a magyar nyomtatvány imának forrását egyik német kiadásban sem találtam meg. A szövegek közti kapcsolat felettébb szövevényes, ugyanis olykor még azoknak a kiadásoknak az imái sem egyeztek egymással, akik, állításuk szerint, mind Habermann könyörgéseit adták ki.

Végezetül Bél kiadásának egyik legfontosabb jellegzetességére szeretnék kitérni, a kötet ugyanis illusztrációkat, hat emblémát is tartalmaz. Az emblémák megjelenése a protestáns épületes könyvekben ismert jelenség (a Johann Arndt műveiben megjelenő emblémákról született szakirodalomról már korábban is említést tettem). A magyar szakirodalomban Knapp Éva és Tüskés Gábor regisztrálják tanulmányaikban Bél illusztrált

[246] BÉL, i. *m.*, *Elől-jaro,* a12v.
[247] BÉL, *i. m.*, 631.
[248] 1710, Meiningen:Waysenhaus-Hassert; 1710, Berlin:Rüdiger; 1711, Bauer: Frankfurt; 1716, Nürnberg
[249] 1685, Hamburg; 1701, Frankfurt: Böncke

kiadását,[250] de nem sikerült azonosítaniuk a metszetek forrását. Bél kiadása azért különleges, mert bár a németországi Arndt-kiadásokban (mind a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*ban, mind a *Paradiesgärtlein*ban) a 17. század hetvenes éveitől népszerűek voltak az emblematikus ábrázolások, és számos egymástól független illusztrációsorozat jött létre, a magyarországi kiadások közül egyedül Bél Mátyásé tartalmaz illusztrációkat. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek gyűjteményének köszönhetően sikerül azonosítanom az emblémák forrását, a nürnbergi Peter Conrad Monath nyomda kiadványait (1716 és 1720).[251] Ez pontosan az a nürnbergi nyomda, ahol Bél *Paradicsomkertecské*je is napvilágot látott, így nem lehetett probléma a metszetek átvétele. Monathnak csak ez a két kiadása ismert, a német imakönyv eredetileg tizenkét metszetet tartalmazott, ebből Bél hat emblémát emelt át saját kiadásába. A magyar nyomtatvány emblémái kevésbé kidolgozottak, mint a németek, de ugyanaz a metsző szignálta őket (Christoph Dehne), mint a Monath-nyomtatványokét. A magyar kötetben található metszetek elkészítéséhez ugyanakkor magyarul értő közreműködőre is szüksége volt a nyomdának, ugyanis az emblémákhoz tartozó subscriptiókat is lefordították. Hogy ezt a feladatot maga Bél végezte-e, arról nincsenek adataink.

A *Paradiesgärtlein* illusztrált kiadásainak történetét Cieślak foglalta össze 1999-ben megjelent tanulmányában. Neki köszönhetően tudhatjuk, hogy az első emblémákat tartalmazó kötet egy holland fordítás,[252] ez után következtek csak 1685-től a német kiadások.[253] Cieślak áttekintése szerint négy német nyelvű kiadás tartalmazott emblémákat (Hamburg:1685, Berlin: 1710, Nürnberg: 1716 és Minden: 1719). Tanulmányában főként a korábban ismeretlen 1685-ös kiadást ismerteti, megállapítja róla, hogy a kiadó ismerte a korábbi holland *Paradiesgärtlein*- és a rigai *Wahres Christentum*-kiadást, és valószínűsíti, hogy a képekhez tartozó explicatiókat Philipp von Zesen szerezte, valamint hogy a kötetben található metszetek nem nevezhetők a klasszikus értelemben vett emblémáknak, inkább bibliai textusokat alapul vevő allegorikus-illusztratív ábrázolások. Ezzel szemben a Monath-nyomda

---

[250] KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVII. században*, Budapest, Universitas, 2003, 109. Közöl egy metszetet is: 18. melléklet, Uo., 342; Éva KNAPP–Gábor TÜSKÉS, *German-Hungarian Relationes in Literary Emblematics = The German-Language Emblem in its European Context: Exchange and Transmission*, ed. Anthony J. HARPER, Ingrid HÖPEL, Glasgow, 2000(Glasgow Emblem Studies), 41–60. A Bél-kiadásra vonatkozó rész: 43.

[251] Az 1716-os kiadásból jelenleg két példány ismert, mint a kettő a HAB-ban, jelzetük, Wt. 400., M: Th. 99. Az 1720-as kiadásnak jelenleg egy ismert példánya van Rostockban (Universitätsbibliothek, Fm-3039.a), digitális másolata: https://gso.gbv.de/DB=2.1/PPNSET?PPN=830346023 1716-ban Nürnbergben egy másik nyomda is kiadta a Paradiesgärtleint (Endter), az azonban nem azonos a Monath-féle edícióval.

[252] Johann ARNDT, *'t Recht Vernieuwde Paradys- Hofken, inhoudende de heerlijkste gebeeden en krachtigste dankseggingen*, Amsterdam, 1681. [HAB Wolfenbüttel, Sign. Th 100.]

[253] CIEŚLAK, *i. m.*, 12–13.

metszetei visszatértek a klasszikus embléma-szabályokhoz, ahogy azt Cieślak bemutatta tanulmányában.[254] Az illusztrációk három egységre tagolódnak (a magyar kiadás megőrzi a latin inscriptiókat), emberi alak csak egy alkalommal szerepel a képen, a subscriptiók verseire tömörség jellemző, és a kép jelentésének felfejtéséhez a három egység kölcsönhatása szükséges. Az elemzés szerint a metszetek egyszerre tükrözik a humanista embléma-tradíció és a kortárs lutheránus épületes könyvek képi kultúrájának ismeretét, többnek az előképe megtalálható különböző emblematikus kompendiumokban (Picinelli, *Mundus Symbolicus*, Typotius, *Symbola Divina et Humana*) és egyes emblémák a rigai *Wahres Christentum* képeivel is hasonlóságot mutatnak.

Imádságok

Huszti fordítása ötszáznegyvenöt lapon százhuszonkét imádságot tartalmaz, az imakönyv terjedelme tehát nem teszi lehetővé, hogy minden ima fordítását pontosan bemutassam. Hogy mégis megközelítőleg átfogó képet kaphassunk a fordítás minőségéről, két lépésben elemzem a fordításokat. Elsőként kiválasztottam négy imádságot, ezeket teljes terjedelmükben elemzem,[255] másodszor pedig a szövegek összevetésének eredményeként kiemelésre alkalmasnak tűnő szempontok szerint haladok. Ezek főként terminológiai sajátosságok, és az egész szövegből merítve a példákat problémaközpontú elemzésre törekszem.

Közel százhúsz imádságból négyet kiválasztani hálátlan feladat, a válogatás során végül azt tartottam a legfontosabbnak, hogy a kötet mind a négy klasszisából idézzek egy szöveget és az imák tükrözzék az imádságoskönyv leggyakoribb témáit: ezek a rajongó istenszeretet, a jegyesmisztika, az aszketikus életmód dicsőítése, az elfordulás a világi dolgoktól a mennyeiek felé és az *Imitatio Christi*-gondolat.

Az első imádság az első rész negyvenedik imája: *Gebet und Dancksagung für die geistliche Vermählung Christi mit unseren Seelen.*[256] Az ima egészében a jegyesmisztikára épít, és a Krisztussal való egyesülésért mond hálát. Huszti változtat az ima címén, amikor azt mondja: „A' mi lelkeinknek a' Christussal *idö szerint* való egyesíttetésekért". Mint látható, ez nem felel meg az eredeti címnek, Bél el is hagyta ezt a módosítást saját fordításából. Huszti nyilvánvalóan el szerette volna kerülni a gyanút, hogy az imában az unio mysticának egy nem

[254] *Uo.*, 20–26.
[255] Mind a német szöveg, mind Huszti és Bél fordítását közlöm a dolgozat mellékletében.
[256] Ld. III/1–3. Függelék.

megfelelő változatáról, az embernek már a földi életében bekövetkező isteni egyesüléséről lenne szó. Egy másik módosítás is található a címben, ez pedig a *Vermählung* szó fordítása, amely egyértelműen *egybekelés*t, *nász*t, *esküvő*t jelent.[257] Huszti nemcsak, hogy elhagyja a főnév elől a *geistliche* jelzőt, hanem egy műveltető és egy ás/-és-képző segítségével passzív jelentésű, férfi és nő-kapcsolatra nem utaló *egyesíttetés*t fordít. Az ima teljes szövegéből kiderül, hogy nem arról van szó, hogy Huszti ne ismerte volna a szó valós jelentését, a második bekezdésében ugyanis mind a két alkalommal, amikor szerepel a *sich vermählen* kifejezés *magát eljegyezni*-vel fordítja. Nem következetes tehát a terminológiában, az ima utolsó bekezdésében visszatér a *magát egyesít* jelentéshez, ezzel viszont összemossa a fordításban az igét az *sich vereinigen* szóval, ami szintén szerepel a szövegben, és amit szintén *magát egyesíteni*-ként ad vissza. Hogy a két igét mennyire szinonimaként használja, azt egy mellékmondat parafrazáló fordítása is mutatja: a németben szereplő *das du dich allein mit ihr vereinigen kanst* tagmondat Husztinál ugyanis: hogy *jegyezhesd-el te magadat egyedül néki, és egyesíthesd*. Az egyesüléssel kapcsoltban még egy helyet kell kiemelnem, ez pedig az az egyetlen eset, amikor a *sich vereinigen* ige cselekvője nem Krisztus (mert a legtöbb esetben azért ő az, aki egyesíti magát a hívő lélekkel), hanem az imádkozó maga (*daß du dich aber mit ihm nicht gantz vereinigen kanst*), Huszti ezt nem úgy fordítja, mint a többi esetben (*hogy pedíglen te ö véle egészlen nem egyesíttethetel*), ilyen módon a magyar szöveg – a némettel ellentétben – nem sugallja azt, mintha az ember önerőből elérhetné az unio mysticát.

Általában a fordításról az mondható el, hogy Huszti viszonylag pontosan uralja a szöveget és ritkán érti félre a német forrást. A jelen imádságban egy hely megfelelő fordítása problematikus: ezek a Buhl / Buhle szavak, amelyek a férfi és női szeretőt jelentik és általában kifejezetten negatív kontextusban szerepelnek,[258] a forrásban viszont csupán szerelmesek jelentésben szerepelnek, negatív megítélés nélkül. Huszti ezeket *fajtalan parázná*nak és az *ö paráznaságának társá*nak fordítja, ami a kontextust figyelmen kívül hagyva valóban jó fordítás, de hogy itt nem negatív értelemben van szó a szeretőkről, Bél is érezte, ezért ő inkább a *menyasszony* és *vőlegény* kifejezéssekkel élt. Ez annyiban nem volt szerencsés megoldás, hogy a következő tagmondatban már valóban a menyasszony és vőlegény szerepel, így Bélnél szóismétlés jött létre.

Bár Huszti a címen sokat faragott, az ima szövegére összességében ez nem mondható el, szinte végig pontosan követi a forrásszöveget. Két tagmondatot hagy csak el (*auch*

[257] GRIMM, Verheiratung, collocatio filiae, desponsatio, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=vermaehlung
[258] GRIMM, amator, amasia, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=buhle.

gereiniget durchs Wasserbad im Wort, seine Backen wie die wachsenden Würtz-Gärtlein), ezek nem unio mysticával kapcsolatos kifejezések, így nem feltételeznék tudatosságot mögötte. Fordítói pontosságát illetően talán úgy lehetne fogalmazni, hogy a szóról-szóra fordításnál messzebb merészkedik, de mégsem parafrazáló. Tagmondatról tagmondatra fordít, ez nála a legkisebb közös egység, egy mondaton, tagmondaton belül pedig nem tartja meg az eredeti szórendet, ha az ellenkezik a magyar nyelv szabályaival. Az imádság második mondatában is látható ez, ahol a németben található halmozó megszólítást Huszti nem emeli át a magyar szövegbe, és a létige hozzáadásával kijelentő mondatokká alakította a megszólításokat. A fordítás további jellemzője – ami a modern műfordítói elveknek még nem felel meg, és magyar nyelvben kétségtelenül sután hat – , hogy Huszti megtartja a német nyelv kötelező személyes névmásait: „Arra a' végre rendelted *te* a' szent Keresztséget, és az által *te* magadat *én velem* egyesítetted". Vannak apró változtatások, amelyek mögött akár stilisztikai megfontolások is sejthetők. Ilyen az, amikor Arndt felsorolásakor párba állít bizonyos fogalmakat (*wir mit dir ein Leib / ein Fleisch und Bein*[259] */ ein Geist und Hertz werden sollen*), Huszti viszont elhagyja az und kötőszókat: *mi te veled egy test, egy hús, egy tsontok, egy lélek, egy sziv legyünk.* Jelen példán is látszik az a szerencsés eljárás, hogy a német szöveg segédigéit a magyar nem igyekszik minden áron átmenteni.

Nem számít pontatlanságnak, de vannak szöveghelyek, amelyek arról árulkodnak, hogy Huszti nem mindig találta meg a megfelelő magyar kifejezést. Ilyen eset például, amikor az ima végén egy hosszú felsorolás részletezi, mitől nem retten meg az imádkozó, itt szerepel a *weder Hohes noch Tieffes* kapcsolat, ez Husztinál *sem felsöség, sem alsóság*ként szerepel. Ez nem csak a modern nyelvhasználónak tűnik esetlennek, Bél is módosítja *sem magasság, sem mélység*re.

Visszatérve az ima terminológiai kérdéseire a könyörgés befejezését is érdemes megvizsgálni, mert itt is találunk két olyan kifejezést, ami a mai nyelvhasználónak idegenül cseng: a *Himmelgemeinschafft*ot Huszti mennyei közösülésnek,[260] a *Vereinugung*ot pedig *egyességünk*nek fordítja. Az utóbbit azért is nehéz megmagyarázni, mivel a *sich vereinigen*t az imában korábban gond nélkül egyesülésként adta vissza, előbbi esetben a *közösül*t nyilvánvalóan a *közösködik* jelentésben használja, nyelvtörténeti szótáraink szerint viszont ez az alak kissé archaikusnak tűnik, és *szeretkezik* jelentése már a 16. században is megvolt a

[259] Eph. 5. v. 30. „Denn wir sind glieder seines Leibes / von seinem Fleisch vnd von seinem Gebeine".
[260] Ez nem egyszeri megoldás, Huszti a II. rész 8. imájában is az *in deinem Gegenwart und Gemeinschaft / te jelenlétedben és közösülésedben*-nek fordítja.

szónak.[261] Bél módosítja is *mennyei társaság*ra, a *Vereinigen/egyesség*en viszont nem változtat. Huszti más esetben is használja az *egyesség* szót a szövegben, ott viszont az *Einigkeit*ot fordítja vele (*Enigkeit der Person/ a személynek egyessége*). A szótörténeti kutatásokat segítségül hívva itt is azt látjuk, hogy az *egyesül* főnévi alak is opció lehetett Huszti számára, sőt a középkori kódexek kifejezetten ezt a szót használták a léleknek Istennel való egyesülésének leírására,[262] és az egyességet elsősorban inkább egyetértés, közösség jelentésben használták.[263]

Ennek ellenére Huszti alapjaiban nem változtat a szöveg jelentésén, mégha bizonyos kifejezésekkel kapcsolatban a magyar szöveg szemérmesebben is fogalmaz, mint a német. Egy református fordítótól talán nem lenne meglepő, ha egy olyan szövegen, ami az Úrvacsoráról mint Krisztussal való egyesülésről beszél (*vereinigest uns auch mit dir durchs heilige Nachtmal / durch Niessung deines Heil. Fleisches und Bluts / damit du dich uns gar zu eigen gebest*) apró változtatásokat tett volna, Huszti ezt mégsem tette *(a' szent Vatsora által-is egyesítesz minket te magaddal, a' te szent testednek és vérednek vételével, mellyben te magadat egészlen nékünk adod*).

A második kiválasztott könyörgés az imakönyv második résznek ötödik szövege, ami egy Krisztus szeretetéért való imádság.[264] Ez az ima jól példázza Arndt lángoló, zokogó, rajongó stílusát. Természetesen itt is él a jegyesmisztika hasonlataival, de a menyasszony és vőlegény mellett további, a misztikus írók által kedves hasonlatok és előfordulnak: ilyenek a síró kisgyermek, a hívő lélek, aki Jézust megkóstolja,[265] Isten magához vonja a hívőt, aki aztán fut utána. Arndt ebben az érzelmesebb imájában jóval több retorikai alakzattal él, mint az előző elemzett szövegben. Az ismétlésen alapuló szemantikai, valamint pragmatikus alakzatok széles tárházát figyelhetjük meg. Amellett, hogy a könyörgés (mint a legtöbb ima) felkiáltással párosított megszólítással kezdődik, a szöveg további tizenhét exclamatiót tartalmaz, ami már önmagában árulkodik érzelmes hangneméről. Huszti és Bél ezeket a felkiáltásokat minden esetben megtartják.

A párhuzamos mondatszerkesztés figyelhető meg például a következő mondatoknál: *Ach wie freundlich! wie holdselig und süß ist deine Liebe? wie erquicket sie meine Seele? wie ergetzet sie mein Hertz?* Az utóbbi két költői kérdés esetében ráadásul isokolonról

---

[261] Ld., CZUCZOR–FOGARASI, III, 1174, SZARVAS–SIMONYI, II, 454.,TESZ, 637, II, EMSZT, VII, 586.
[262] SZARVAS–SIMONYI, I, 577.
[263] EMSZT, II, 656.
[264] Ld. IV. 1–3. Függelék.
[265] A *schmecken* ige a misztikus szövegek egyik leggyakrabban használt képe, August LANGEN, *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*, Tübingen, Max Niemeyer, 1968², 296, 396.

beszélhetünk, hiszen amellett, hogy a mondatok szerkezete, szórendje megegyezik, az utolsó két mondatban a szavak száma is megegyezik, az igék ráadásul alliterálnak is egymással. Huszti megoldásában ez így hangzik: *Oh melly barátságos, gyönyörüséges, és édes a' te szerelmed, melly igen megenyhíti az, az én lelkemet, melly igen megörvendezteti az, az én szivemet.* Látható, hogy az első két tagmondatot összevonja (tegyük hozzá joggal, mivel az első melléknév mellett nem áll létige). Az isokolonok fordításánál ügyel rá, hogy megegyezzen a szórend, az *igen* és *az az* szavakkal fellazítja a magyar mondatok szerkezetét a feszesebb némethez képest. Az isokolon pedig a *megenyhíti* és *megörvendezteti* szavak eltérő szótagszáma miatt nem öröklődik át a fordításba. Bél semmit sem változtat Huszti fordításán, még a vesszőhasználatban is ugyanúgy jár el.

Az imádság nem csak stílusában lángoló, Arndt a tűz motívumát több alkalommal is használja a szövegben. Isten szeretetének szent tüze gyújtja meg az imádkozót, és a tűz több szóösszetételnek is eleme. Az egyéni szóalkotások, szóösszetételek (Kompositen) alkalmazása nagyon kedvelt eljárása volt a misztikusok nyelvének,[266] sőt később úgy általában is a német kegyességi irodalomnak. Arndt ehelyütt az alliteráló *das Freudenfeuer* és *Feuerflammlein* szavakat alkotja, amit Huszti az *örömnek az a' tüze* és *tüznek lángotskája* megoldásokkal fordít. Bél itt egyszerűsít a fordításon a *durch / das Feuer der Heiligkeit / das Freudenfeuer, das sanffte / liebliche Feuerflammlein* tagmondatokból három birtokos szerkezetet készít: *ama' szentségnek, örömnek, és tsendes szerelmetes tüznek lángotskája által*.

Az ima több helyen is él hosszas felsorolásokkal, amelyek adott esetben már prózaritmust eredményeznek. A fohász középén az *Ach mein Trost!* felkiáltást hét további követi, de ezt is felülmúlja az elmélkedés vége, ahol a német szedés szerinti utolsó bekezdésben a *Sie ist ja meine Weide* kezdettel egy tizennyolc elemű felsorolást láthatunk. Huszti a felsorolás egyformaságát megtöri akkor, amikor az első öt esetben *az én* szavakkal kezdi a tagokat, majd az *az*t elhagyva csak *én*… kezdést tartja meg a tagmondat elején (Bél ezen nem módosít). Ennél a tulajdonképpen egyszerű felsorolásnál egy bonyolultabb alakzat zárja az elmélkedést:

> Ach laß mich **deine Liebe** allezeit leiten! daß sie bey mir bleibe / und mich widerhole / wenn ich irre / **die mich** lehren in meiner Unwissenheit / **die** meine Weißheit sey in meiner Thorheit / **die mich** bekehre / **wenn ich** sündige / **die mich** halte / **wen[n] ich** strauchle / **die mich** aufrichte / **wenn ich** falle / **die mich**

[266] LANGEN, *i. m.*, 384–385.

tröste / **wenn ich** betrübet bin / **die mich** stärcke / **wenn ich** schwach bin / **die** das glimmende Töchtlein meines Glaubens auffblase / **wen[n]** es verleschen wil[267] / **die mich** zu sich neme **wenn ich** abscheide / und mich ewiglich bey sich behalte / Amen!

Oh adjad, hogy **a' te szerelmed** mindenkoron kövessen engemet, hogy az mindenkoron velem maradjon, és engemet midön el-tévelyedem, viszsza-húzzon; **melly engemet** tudatlanságomban tanítson; **melly** böltseségem légyen énnékem az én bólondságomban; **melly engemet** megtérítsen, **ha** vétkezem, **melly** megtartson, **ha** tántorgok; **mely engemet** felemeljen, **ha** el-esem; **melly engemet** vigasztaljon, **ha** meg-szomoríttatom; **melly engemet** megerösítsen, **midön** erötlen vagyok; **melly** az én szivemnek füstölgö tsepüjét fel-fújja, **midön** el-akar alunni; **melly engemet** magához vegyen, **midön** eltávozom, és engemet örökké magánál meg-tartson, Ámen.

Óh adjad, hogy **a' te szerelmed** mindenkoron kövessen engemet, hogy az mindenkoron velem maradjon, és engemet mindőn el-tévelyedem, helyre hozzon; tudatlanságomban tanítson; bőltseségem légyen énnékem az én bólóndságomban; **engemet** megtérítsen, **ha** vétkezem; megtartson, **ha** tántorgok; felemeljen, **ha** el-esem; **engemet** vigasztaljon, **ha** meg-szomoríttatom; megerősítsen, **midőn** erőtlen vagyok; az én szivemnek füstölgő gyertyabélét fel-fújja, **mindőn** el-akar alunni, engemet magához vegyen, **midőn** el-kőltözöm, és engemet örökké magánál meg-tartson, Amen.

A szerkezetben a *Liebé*hez / *szeretet*hez tíz vonatkozói mellékmondat kapcsolódik, ezek közül hat ugyanabban a szerkezetben: *die mich…, wenn ich….* Az anaphorikus mondatszerkesztésnek ilyen mértékű használata ritmikus prózává alakítja a szöveg végét, és nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy a befejezés válik így az ima érzelmileg legfelfokozottabb részévé. A fordítóknak itt tehát formai kihívásokkal is szembe kellett nézniük, az értelmében helyes átültetés mellett a fordításnak ideális esetben a gondolatritmust is vissza kell adnia. Huszti megtartja a tagmondatok elején a *melly, melly engem* vonatkozó névmásokat, valamint a *ha* és *midőn* szavakat, ezzel tagolja szövegét. A *wenn (ich)-et* két különböző kifejezéssel fordítja, így a homogén mondatszerkesztés nem valósul meg a magyarban. A *melly* és a *melly engem* váltakozó használata is akadályozza a szöveg egyenletes folyását a magyar fordításban. Bél láthatóan nem értett egyet Huszti fordításával, amellett ugyanis, hogy tartalmi pontosításokat is tett – *mich widerhole* (Arndt) > *viszsza-húzzon* (Huszti) > *helyre hozzon* (Bél); *Töchtlein* értsd. *Docht* > *tsepü* (Huszti) > *gyertyabél* (Bél); *abscheide* > *eltávozom* (Huszti) > *elköltözöm* (Bél)[268] – kiirtotta saját szövegéből a vonatkozó névmásokat, de

[267] Esa. 42. v. 3. „Das zustossen Rhor wird er nicht zubrechen / vnd das glimmend Tocht wird er nicht auslesschen / Er wird das Recht warhafftiglich halten leren."

[268] Bél javításai nem minden esetben tökéletesen indokoltak, az abscheide esetében talán Huszti fordítása stílusában is megfelelőbb, persze 17–18. századi szövegeknél ennek megítélése mindig problematikus.

megtartotta a *wenn / ha* és *midőn* kettős fordítását. Bél módosítása Huszti szövegén így tulajdonképpen egyszerre jelentéktelen és jelentős. Nem változtatott sokat, de ezzel a kevéssel a fordítás rövidebb, feszesebb lett, így ritmusa sokkal inkább érzékelhető, mint Huszti esetében. Bél ezen megoldásai már megfelelnek a modernebb műfordítói elveknek is.

Az ima kezdeténél láthatunk Béltől egy olyan megoldást, ahol Husztinak a némethez szorosan ragaszkodó, magyarul nehézkesen hangzó fordítását javítja. Az *und spreche zu dir*t fordítja Huszti *és mondjam tenéked*re, ami aztán Bélnél az elegánsabb *ezt mondván*ra módosul. Bár Bél általában pontosítja Huszti megoldásait, ez sincs mindig így. Ezt látjuk a *deine edele zarte Liebe* kifejezésnél, amit Huszti *nemes gyenge szeretetednek* fordít, ahol a *zarte* nyilván nem 'gyenge', hanem 'finom, gyengéd, kíméletes' jelentésben áll, Bél ezen viszont nem javított.

A következő szöveg, amelyet elemezni szeretnék, a harmadik rész első imádsága: *Gebet um Verschmähung der Welt*,[269] a földi örömök hiábavalóságát hangsúlyozó imádság. A klasszikus vanitas-toposzhoz nyúló szöveg később több költőt is megihletett.[270] Arndt az ima elején bibliai példákkal, az elhervadó virág, az elszáradó fű képeivel érzékelteti a világ múlandóságát (Esa. 40. v. 6–7.) Az exclamatiók és parallelizmusok ebben az esetben is uralják a szöveget, ehhez még nagy számban interrogatiók is társulnak (a *wie habe ich…* és *Wo ist…* kezdetű sorokra gondolok elsősorban). Itt is látható, hogy Huszti követi a mondatok felépítését, és mivel főként szintaktikai alakzatok találhatók a szövegben, így ezeket a fordításba is átörökíti (*eine Blume die verwelcket / Heu / das verdorret / einen Schatten / der dahin fleugt / tsak virág, melly meghervad; fü, melly megszárad; árnyék, melly majdan elmúlik*). Emellett Huszti nem követi mindig szolgaian a szöveget, itt tetten érhető, hogy nem szóról szóra fordít (a *Blume* és a *Schatten* elől elhagyja a határozatlan névelőket) és ezt megteszi a gondolatmenetet bevezető *Ach was hab ich so sehr geliebet!* mondat fordításában is (*Oh mitsoda az, a' mit én illy igen szerettem*), ahol egy vonatkozói mellékmondattal bővíti a forrást.

Mindenesetre Bél javítása itt egyértelműen nem azért történt, mert Huszti átültetése nem volt helyes, hanem módosításai mögött stilisztikai megfontolások állhattak.

[269] Ld. V. 1–3. Függelék.

[270] Az imádsághor Andreas Gryphius három szonettjében is visszanyúlt, ld. Hans-Henrik KRUMMACHER, *Andreas Gryphius und Johann Arndt = Lyra, i.m.,* 431–435 és Johann Rist is feldolgozta a könyörgést egy egyházi énekben: *Andächtiges Gebet zu Gott/ Umb Verschmähung der Welt und aller deroselben Eitelkeiten =* Johann RIST, *Himmlische Lieder, i. m.,* III, Nr. 6.

A latinból magyarra fordított szövegekben is központi kérdés, hogy hogyan jár el a fordító a forrásnyelv passzívszerkezeteivel.[271] Huszti a passzív kifejezéseket minden esetben lefordítja, és az igéhez egységesen műveltető képzőt társít. A szövegben egyaránt találhatók állapotot kifejező Zustandspassivos (*nicht geehret ist / meg-nem tiszteltetett; ist aufgehaben / megtartattatott*) és folyamatot kifejező Vorgangspassivos (*verachtet und verschmähet werden / megutáltatni és megtsúfoltatni; geehret wird / megtiszteltetik; werde verachtet / megutáltatnám-is; würde erwürget / megölettetnék-is*) szerkezetek. A példákon az is látható, hogy Huszti jól érzi a passzív szerkezetek eltérő jelentését, és a kétfajta szerkezetet kétféleképpen is fordítja. A megoldások tehát tartalmilag ezúttal is precízek, a fentebb idézett első eset megoldása viszont stilisztikailag talán nem túl szerencsés, hiszen a magyar nyelvérzéknek a műveltető képző és a múlt idő t-jele egymás mögött kifejezetten nyelvtörően hat. Bél minden esetben átveszi Huszti fordítását, tehát ő sem talált jobb megoldást a passzív szerkezetek átültetésére. A teljes szövegben találunk elszórtan példákat mind Husztitól, mind Béltől arra, hogy a szenvedő szerkezeteket esetenként átalakították a magyar nyelvben kedveltebb aktív alakká, de összességében ez egyikőjüknél sem érvényesül tendenciaszerűen.

Az első elemzett imádság fordításánál is láttuk, hogy Huszti nem volt mindig következetes terminológiai kérdésekben, ez itt is megfigyelhető. Az imádság első felének központi motívuma az *Ehre* illetve az *ehren / geehret werde / ist* kifejezések. Annyira, hogy a főnév a bekezdésben hétszer, az ige pedig kilenc alkalommal ismétlődik. Huszti nem következetes a fogalom fordításában, a főnév nála egyrészt *betsület*, másrészt *tisztesség*, sőt előfordul egy esetben a *szeretet* is (*nicht nach der Ehre dieser Welt / nem e' világnak szereteti szerint*). Az igei alak is számos verzióban szerepel: *betsül, megbetsül, tisztel, meg-tisztel*. Szinonímákat használ a *Schmach* főnév átültetésekor is, amit fordít *tsúfoltatás*nak és *megútáltatás*nak is.

Már az előző imádság zárásánál is láthattuk, hogy az anaphorikus alakzatok különösen a könyörgés végén sűrűsödtek. Ez nyilvánvalóan azt a célt szolgája, hogy az olvasó érzelmeit a befejezésre korbácsolja fel, követve a misztikára jellemző lépcsőfokos építkezést, az Istenhez való felemelkedést. Arndt imakönyvének szerkezetét is e minta szerint építette fel (a bűnbánó jellegű könyörgésektől indulva tart a hálaadók és dicsőítők felé), ahogy ezt az előszóban maga is megvallotta. Jól látható, hogy az egyes imák szerkezete is ezt a logikát követi. Nem emeltem még ki egy halmozást sem a német szövegből, ez is gyakori eszköze

[271] HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Akadémiai 1988 [Reprint, 1931], 263–264.

Arndtnak: *das ewige / unvergängliche / unverweßliche un[d] unbefleckte Erbe / az örökké-való elveszthetetlen és bémotskolhatatlan örökség*. Az itt elemzett ima utolsó bekezdése gyakorlatilag csak anaphorikus szerkezetű mondatokból és isokolonokból áll. A *laß mich mein [x] an dir haben, so wird/ ist mein [y] ewig (sein)*-szerkezet négyszer szerepel a bekezdésben, majd ezt egy olyan egység követi, ahol hét *in dir hab ich* kezdetű mondat (aminek második tagja vagy *denn ich* vagy *ob ich/mich*-el kezdődik) sorakozik. Huszti az első négy mondatszerkezetben kevésbé ügyel a megfeleltetésre (kétszer *adjad, hogy*, majd *engedd-meg* és *te légy*). Az *in dir hab ich* fordításánál már jobban figyel a homogenitásra, itt egy kivétellel *te benned vagyon*nal fordítja a szószerkezetet. Bél megoldásait ritkán említettem a fordítás elemzésénél, ez annak köszönhető, hogy nagyon keveset (*szivem szerint való szeretö* helyett *szerelmes, illyen* helyett *illy, még-is* helyett *ennyire, szeretö* helyett *szerelmes, szerelmetesb* helyett *leg szerelmetesd*) változtat Huszti szövegén.

Az utolsó ima, amit részletesebb elemzésre választottam, Krisztus követéséért könyörög.[272] Amellett, hogy Arndt 1604-ben kiadta Thomas Kempis *Imitatio Christi*jét, saját műveiben, a *Paradiesgärtlein*ban és a *Vier Bücher vom Wahres Christentum*ban is nagyon fontos szerepet játszik ez a gondolat.[273] Az imádság ezt csak nagyon röviden foglalja össze, a fő motívumait emeli ki. Ezek szerint Krisztus tökéletes, minden bűntől mentes életének példáját kellene követnünk, ahelyett, hogy továbbra is bűnben, az evilági dolgok szeretetének áldozva élünk, mint ahogy eddig tettük. A bűnös életben élők a régi emberek, a teljes bűnbánat és világi dolgok szeretetének kiirtása után viszont új emberré kell születnünk Krisztusban, hogy aztán mi benne és ő bennünk éljen.

Arndt itt is használja az előszóban már említett, később még részletesebben elemzett *Tugenden* és *tugendhafte, tugendreiche* kifejezéseket, itt Krisztus élete előttünk a *tugendhaftes Exempel / jóságos tselekedettel tellyes* példa. Huszti itt is ragaszkodik az előszó fordításakor is használt összetett szerkezetéhez: *Du bist ein unbefleckter Spiegel aller Tugenden / Te vagy a' jóságos tselekedeteknek motsok nélkül való tüköre; als die Wurtzel und Fundament der Tugend / a' jóságos tselekedeteknek fundámentoma.* A *tugendreich* melléknév így egy három tagból álló szószerkezetté válik Husztinál (*jóságos tselekedettel gazdag*).

Az ó és új ember Arndt filozófiájának fontos terminusai. A *neue Creatur* és az *alte Creatur* kifejezéseket Huszti szintén szókapcsolattal fordítja *új teremtett állat*ként és *ó teremtett állat*ként. Ezek a körülményes leírások a teoretikusabb hangvételű szövegekben

[272] Ld. VI. 1–3. Függelék.
[273] Arndt Imitatio Christi-koncepciójának változásáról ld. ILLG, *i. m.*, 4–7. fejezetek, 151–269.

kétségtelenül nehézkesek. A fordítás bemutatásának második felében, a terminusok elemzésekor látjuk majd, hogy Husztinak nem volt kenyere a filozófiai kifejezések fordítása. Az *Ebenbild* kifejezésre is visszatérek még. Huszti ebben az elmélkedésben *Istennek hasonlatosságá*ként fordítja, a *nach deinem Bild*et (értsd Bild Christi) pedig *a' te képed szerint*nek. Arndt az imádság végén használ egy, a misztikus szövegek kedvelt szófordulatát, a *der Welt absterbent*[274] (lemondani a világról, a világ számára halottnak lenni), Huszti ez egyszerűen a *világnak meghalni*ként ülteti át. Ahogy az első imádságnál, úgy itt is látható, hogy olykor a magyar fordító egy eredetileg aktív kifejezést passzívvá változtat (*Laß mich mit dir aufferstehen/ auff daß ich mit dir gen Himmel fahre / adjad nékem, hogy teveled felkeljek, hogy teveled együtt az égbe-is vitessem*). Ahelyett tehát, hogy én veled együtt a mennybe menjek, a *vitessem* áll. De a magyar mondat első fele is szokatlanul cseng kissé, hiszen itt nyilvánvalóan feltámadásról van szó (e mondat előtt közvetlenül szerepel a *der Welt absterben* kifejezés, ez tehát a közvetlen kontextusból is kiderül), Huszti mégis a *felkel* alakot használja, pedig ennek kifejezésnek a korban nem volt feltámadás jelentése.[275] Bél Mátyás sem javít Huszti terminológiai megoldásain, ismét csak kisebb nagyobb stilisztikai javításokkal él: *holdselig* > *engedelmes* (Huszti) > *kegyes* (Bél); *példát hagytál nékünk* (Huszti) > *példáját hagytad nálunk* (Bél)*; wir nachfolgen sollen deinen Fußstapffen* > *hogy mi követnök a' te lábaidnak nyomát* (Huszti) > *mi követnénk a' te nyomdokidat* (Bél). A javítások között találunk kifejezetten jól sikerülteket is: *reute zu Grund aus in mir alle Rachgier* > *Rontsd-le mind a' fundámentomáig bennem a' boszszú-állást* (Huszti) > *gyomláld ki belőlem a' boszszú-állást* (Bél). Bél elhagyja a *der Welt absterben* kifejezést, ami szokatlan, mivel eddig csak arra találtam példát, hogy Bél kiegészítette Husztit. Bár elvileg egy misztikus kifejezésről van szó, ebből az egyszeri esetből mégsem hiszem, hogy messzemenő következtetéseket lehetne levonni.

Huszti fordításának elemzése során sok esetben kitértem Bél megoldásaira is, így talán már megmutatkozott Bél fordítói módszere is. Talán Huszti fordítói eredményének köszönhető, de Bél ritkán tesz tartalmi javításokat. Nem minden módosítására tértünk ki, de talán érdemes még kiemelni ez első elemzett imádság első bekezdését. Itt Huszti *egyesíteni* igéit egészíti ki a *meg* igekötővel, így lesz Bélnél *egyesűlök meg te veled, megegyesítetted* és *tennen magadat én velem […] akarod meg egyesíteni.* Ez az eljárás nagyon tipikus Bél-féle javítás, sokszor nem módosít a szöveg szintakszisán, csak egy-egy szót cserél ki, illetve, mint

[274] LANGE, *i. m.*, 142.
[275] EMSZT, III, 978–981 [felkel], és 1094–1095 [feltámad].

ahogy itt is, lát el igekötővel. Nehéz minden javítását megindokolni, ebben az esetben például Bél megoldásai kifejezetten germanizmusként csengenek a mai olvasó számára, talán a *sich vertrauen* és *vereinigen* igékben található igekötők miatt döntött a módosítás mellett.

Hans-Henrik Krummachernek az előszóban idézett cikke, amely az imádságoskönyvek retorikai eszköztárát vizsgálta, a szövegek retorikussága mögött a humanista műveltségű tudós lelkészek képzettségét emelte ki. Tanulmányában nem veszi viszont számításba az imádság műfaji tradícióit, a középkori kódex-irodalom szövegeit. Horváth János, amikor a középkori magyarországi kódexirodalom jellegzetességeit gyűjtötte össze, igen nagy arányban azokat a költői képeket, alakzatokat emelte ki, amelyek Arndt szövegeiben is megfigyelhetők: a (szó)halmozás, a divina dulceo, a mennyei jegyessel való egyesülés misztikus öröme, gyönyörködő aposztrófok párhuzamossága, a felsorolások, fokozások.[276] Mint írja, „bizonyos mondattani, olykor litánia-ritmus sajátja az imádságnak",[277] a szóhalmozás pedig a „mennél teljesebb kifejezés lírai ösztöne"[278] és a „rajongás naiv stílképlete"[279.] „Tagadhatatlan hát, hogy e mondattana szerint erősen deákos irodalmi nyelvnek legegyetemesebb stilisztikai formája a halmozásig fokozott parallelizmus volt".[280] A szövegelemzések után nyilvánvaló, miért idézem itt Horváth kijelentéseit. Úgy hiszem tehát, hogy Johann Arndt nemcsak annyiban nyúlt vissza a középkori irodalomhoz, hogy felelevenítette a misztika szókincsét, a jegyesmisztika metaforarendszerét, a rajongó szeretetet stílusát. Imáinak formai előképeit is sokkal inkább a középkori imádságirodalom hagyományában kell talán keresni, mint a különböző retorikai iskolákban.

Terminológiai kérdések a fordításban

Arndt imádságoskönyvének egyik kiemelt fogalma a *Christliche Tugenden*, elég csak magára a címre gondolnunk (*Paradiesgärtlein voller Christlicher Tugenden*). Arndt elsősorban az imakönyvhöz tartozó előszavakban definiálta a kifejezést (nem a klasszikus keresztény erényekre, a hit, remény, szeretetre kell itt ugyanis gondolnunk). A Tugend kifejezés ma elsősorban az 'erény', 'érdem', 'kiválóság', a tugendhaft pedig 'erényes', 'erkölcsös', 'szemérmes' értelemben használatos. A Grimm fivérek szótörténeti szótárából kiderül, hogy a *Tugend* számos jelentésréteggel rendelkezik:

[276] HORVÁTH János, *i. m.*, 267–270, 275–278.
[277] *Uo.*, 169.
[278] *Uo.*, 267
[279] *Uo.*, 269.
[280] *Uo.*, 278.

> das vermögen, etwas zu leisten, fähigkeit, kraft, macht, gewalt. im gegensatz zu 'schwäche, ohnmacht, unfähigkeit, ungeschicktheit'. in dieser bedeutung konnte sich ohne schwierigkeit die im deutschen wort grundgelegte vorstellung des 'tüchtigseins' des taugens zu etwas, mit dem antik-frühchristlichen tugendbegriff verbinden, der durch die *virtus* der bibel, vor allem des neuen testaments vermittelt, seit dem beginn der deutschen überlieferung wirksam war. [281]

A kora újkori Tugend-fogalom tehát a latin *virtus*nak felel meg, elsősorban képességet jelent erősnek és hatalmasnak lenni, vagy általában az erőt, hatalmat (Kraft, Macht, Stärke). Huszti fordítása, a jóságos cselekedet, jelentésszűkülést eredményez, ami az erényeket azoknak kvázi a megnyilvánulási módjukkal teszi egyenlővé. Hogy miért választotta mégis ezt a kifejezést, arra magyarázatot kaphatunk Pápai Páriz Ferenc latin-szótárának Bod Péter által készített német szavakkal kiegészült változatából:

> Virtus, utis: f. 3. Jóságos tselekedet, Item. Erő, Segítség, Erősség, Emberkedés. Virtute formae tuae id evenit: A' te személyednek szépsége tselekedte ezt. Virtus dicendi: Szólásban-való hatalom, erő. Virtutes herbarum: A' füveknek hathatós erejek. Virtute tua: A' te emberségeddel. Mercis virtus: Az árunak jósága. Virtus verbi: A' szónak ereje.[282]

Ha a magyar jelentések felől indulunk el, akkor pedig: *Jóságos-tselekedet*: Virtus, gute Handlung, a *Jóságos* pedig: Virtuosus, Tugendhaft.[283] Mint látjuk tehát, a virtusnak volt egy szűkebb, praktikus, etikus jelentésrétege, amit a magyar nyelvhasználatban a jóságos cselekedettel adtak vissza. Ahhoz, hogy láthassuk Arndt mit is ért tulajdonképpen a *Christliche Tugenden*ek alatt, az eredeti kontextust szükséges megvizsgálni, mivel explicit definíciót nem ad meg, kigyűjtöttel az előszavakból a bekezdéseket, ahol szerepel a terminus:

> Also muß ein geistlicher streitbahrer Kämpffer auch dergleichen Waffen haben / den Glauben und Früchte des Glaubens / **das ist/alle Christliche Tugenden**[284/]damit er sich bewahret / und Gottes Wort und Gebet / damit er streitet; denn das Gebet muß seine Krafft und Sieg von Gottes Wort / von wahrer Busse / vom Glauben und Christlichen Tugenden[285] empfahen / ja das Gebet erfordert und begreifft in sich alle Christliche Tugenden[286] / und je gläubiger /

---

[281] GRIMM, Tugend, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=tugend
[282] *Dictionarium Latino-Hungaricum,* szerk. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, Pozsony, 1801, 650. A szócikk már Szenci Molnár Albert szótárában is ugyanígy szerepelt.
[283] *Uo.*, 160.
[284] Huszti: keresztyéni jóságos tselekedetek
[285] Huszti: keresztyéni jóságos-tselekedetböl
[286] Huszti: keresztyéni jóságos-tselekedeteket

tugendhaffter[287] Hertz / je kräfftiger Gebet / je weniger Glauben und Tugend[288] / je krafftloser Gebet / denn je mehr Glauben und Christliche Tugenden[289] / je stärcker der inwendige Mensch und Geist ist.

Sol man aber Gott nahe werden/ so muß es geschehen durch waare Bekehrung/ und durch wider Aufrichtung deß Bildes GOttes in uns durch den Glauben/ und Ubung des Glaubens/ durch **alle Christliche Tugenden**.

Zu dem ende habe ich deises bet-büchlein gestellet/ daß du für allen dingen deine sünde erkennen/ und Gott abbitten/ **die Christliche tugenden** selber von GOtt erbitten solst/ durch die tugend-gebetlein/ damit das schöne bilde Gottes in dir auffgerichtet/ und des satans bilde zerstöret werde/ denn ohn dasselbe erneurete bild GOttes/ wirstu kein rechter beter werden.

Die I. begreifft **die tugend-gebetlein**[290] / nach den H. zehen geboten Gottes / die werden gewißlich / so du ein wenig umb sie arbeitest/ die mühe wol belohnen. Ipsa etenim virtus sibimet pulcherrima merces.

Az idézett szövegrészek alapján a tágabb és szűkebb értelmű fordítási megoldás is megengedett. Arndt nem él pontos definícióval a fogalommal kapcsolatban, a szókapcsolatot ugyanúgy használja a *Glauben* és az *Übung des Glaubens* vagy *Früchte des Glaubens* szinonimájaként is. A *tugendhaft / jóságos cselekedettel teljes* fordítás minden esetre a körülményes, nem tűnik jó megoldásnak (különösen abból a szemszögből, hogy a *tugendhaftnak* már megvolt a *jóságos* jelentése is Pápai Páriz szótára szerint). Az imák első egysége tehát a *Tugend-Gebetlein*ok / *Jóságos cselekedetekért való imádságok*, amelyen beül egyaránt találunk imádságokat, amiket értelmezhetünk valóban úgy, mint valamilyen cselekedet megadatását kérő imák (Az igaz hitért, A mértékletességért és józanságért), de olyanokat is, amelyek nem sorolhatók ilyen kategóriába (Az Istennek kegyelméért, A bölcsességért, A léleknek Krisztusban való nyugodalmáért, stb.). A pietista meggyőződésű Huszti talán nem minden ok nélkül választotta ezt a megoldást a fordításra, hiszen ezzel mindenképpen a hitnek a hívők mindennapi cselekedeteikben való megnyilvánulására kerül a hangsúly a fordításban.[291]

A *Christliche Tugenden* terminusnak már megszületett a filozófiatörténeti kontextusban vizsgált jelentéstörténeti áttekintése: amit ma Christliche Tugendennek, keresztény

[287] Huszti: jóságos-tselekedetekkel telyesebb
[288] Huszti: jótselekedet
[289] Huszti: keresztyéni jó tselekedet
[290] Huszti: Jóságos-tselekedetekért való Imádságok
[291] Huszti talán túlzásba is esik az első rész 41. imájának fordításánál, ahol az *Um Gerechtigkeit* címet *Az Igasságnak tselekedetiért*nek fordítja. Bél ritkán javít Huszti címadásain, de ezúttal módosította a címet Az *Igasságért*ra.

erényeknek hívunk a páli levelek alapán (1. Thess. 1.3.), ott a Luther-biblia nem használja a Tugend kifejezést (Werke).[292] Arndt fogalma a *Historisches Wörterbuch der Philosophie* összefoglalása alapján leginkább Melanchthonéhoz hasonlatos: „Tugend sei ein Habitus, der den Willen geneigt macht, der rechten Vernunft zu gehorchen"[293]

Nem azt akarom mondani, hogy Huszti Szabó fordítása nem pontos: a *virtus – Tugend – Jóságos cselekedet* fogalmak egymásnak való megfeleltetése a 17–18. században komoly tradícióval rendelkezik, erre számtalan példát találunk. Megtalálható a kifejezés például a *Vizsolyi Biblia* elöljáró szava után következő, *Az Olvasoknac címzett rövidd szövegé*ben is: „Mert miképpen az testet köueti az árnyéc, azonképpen az virtust, az az, á ióságos czelekedetet köueti az irigyseg."[294] Bár nem fordítás, de Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelem*ben is használja a terminust: „Jószágos cselekedetnek nincs keleti" (I. 19.) A szöveghely a korai Zrínyi-kutatások egyik vitatott pontja volt, sokan a katolikus teológiai szerinti üdvnyerő jócselekedetként értelmezték. Klaniczay Tibor tisztázta a kérdést, amikor rávilágított, hogy „[a] „jószágos cselekedet" ugyanis nem más, mint a latin virtus szó magyar jelentése, erény." Klaniczay itt több 17. századi szöveget is idéz, ahol szintén használják ezt a terminust.[295] Utolsóként megnéztük a másik Arndt-fordítást is, az 1741-es *Igaz keresztyénség*et. Itt is illeszkedik ebbe a hagyományba a fordítás, az első könyvhöz tartozó előszóban egy bővítő alakzattal a latin kifejezés is megjelenik a magyar szövegben: „Mert az igaz keresztyénség nem áll tsak beszédben, vagy külsö szinben, hanem az élö hitben, a' mellyböl valóságos jó gyümöltsök, és mindennémü ketesztyéni Virtusok vagy jóságos tselekedetek, mint magátul a' Kristustul származnak."[296] A virtus=jóságos cselekedet összetartozásának ilyen részletes bemutatását azért is tartottam fontosnak, mert úgy érzem, ez az erős tradíció befolyásolta Huszti Szabót a fordítása során: szinte mechanikusan kizárólag ezt a megoldást választja, mégha végül a magyar szöveg ennek köszönhetően nehézkes, túlságosan összetett és nehezen érthető is lesz. Szenci Fekete István fordításánál látni fogjuk, ő például igyekezett ennél az automatikus megfeleltetésnél invenciózusabbal eljárni.

---

[292] O. HÖFFE, Ch. RAPP, *Tugend: III. Neuzeit = Historisches Wörterbuch der Philosophie*, X, Basel, Schwabe, 1998, 1548–1570.
[293] *Uo.* 1555.
[294] *Szent Biblia az az Istennec O es Wy Testamentumanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyuei*, Vizsolyi Biblia, Hasonmás kiadás, [Budapest], Helikon, 1990, [)(8v]
[295] KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. jav. kiadás, Budapest, Akadémiai, 1964, 103.
[296] *Arnd* Janosnak … *Az igaz keresztyensegröl irott negy könyvei*, Jéna [Sopron], 1741, 4. A német szöveg az 1678-as rigai kiadás alapján: Denn das wahre Christenthumb stehet nicht in Worten / oder in äusserlichen Schein sondern im lebendigen Glauben / aus welchem rechtschaffene Früchte / und allerley Christliche Tugenden entsprissen / als aus Christo selbst.

Az imák összehasonlításánál korábban főként olyan helyeket idéztem, ahol Bél csak stilisztikai megfontolásokból javított Huszti szövegén, a következő példán (I/13. Um die Lieb deß göttlichen Worts) olyan esetet is látunk, ahol Bél egy metafora fordítása során jobban eltávolítja szövegét a pretextustól. Huszti egyébként az elmélkedésben a *göttliches Wort*ot *Isten beszéde*ként fordítja, ezt Bél, bár az imádság címében átveszi, az ima szövegében már olykor javítja *Isten igéjé*re, ami jobban megfelel a magyar hagyománynak.

Nürnberg, 1668, 59.	Huszti, 48.	Bél, 54.
Zünde aber in mire in H. Verlangen / **ein hitzige Zunge nach dem Brunn deß Lebens** / als nach der edlen Seelenspeise / einen heiligen feurigen Durst nach dem Brunnen und Wasser deß Lebens	De inkább gerjeszsz én bennem szent nagy kivánságot; **heves szájat az örök életnek forrásához**, mint olly nemes eledeléhez a léleknek; szent forró szomjúságot, az életnek kútfejéhez és vizéhez.	Gerjeszsz ellenben én bennem szent kivánságot, **lángoló éhséget az örök életnek kenyeréhez**, mint ama' léleknek nemes eledeléhez; szent forró szomjúságot, az életnek kútfejéhez és vizéhez.

Bél itt nem ragaszkodik a német szó szerinti átültetéséhez, de kicsit talán túl messzire is eltávolodik a szöveg jelentésétől. Huszti megoldása sem tökéletes, mivel a kép működéséhez a forró, izzó nyelv képzete szükséges, aminek forróságát az élet kútja (az abból nyert víz) olthatná meg. Bél megoldása sem elhibázott, egy metonímiát egy új metonímiát fordított (*hiztige Zunge* > *Brunn*, helyett *lángoló éhség* > *kenyér*), a kép pedig illeszkedik a szövegkörnyezetbe, hiszen a parallelizmus második tagjában, amely ezzel mellérendelt helyzetben áll, a *Speise/étel* szerepel.

Ahogy arra már a második ima elemzésekor is kitértem, a német misztikus, de általában az épületes irodalmi művek előszeretettel használnak különböző szóösszetételeket, hogy ezzel tömörítsenek, különböző, korábban önállóan álló fogalmakat társítsanak. Erre láthattunk az előző elmélkedésben is példát: a *Seelenspeisé*t, amit Huszti *eledele a léleknek*, Bél pedig *léleknek eledele* formában fordít. Nem igyekezett tehát egyikőjük sem, hogy egy a némettel formailag egyező új magyar összetett szót alkosson, egy birtokos szintagmát

használtak. Bél annyiban szorosabbá tette a formát, hogy a második tag elől elhagyta Huszti névelőjét.

További szóösszetételek a szövegből (Bél megoldását csak akkor tüntetem fel, ha eltér Husztiétól):

[I/17.] Gnadenstuhl: kegyelemnek széki
[I/18.] Augen-Lust – Fleisches-Lust: a' szemnek gyönyörüsége – Testnek kívánsági. A kifejezések bibliai eredetűek: (1. Joh. 2. v. 16. Denn alles, was in der Welt ist des Fleisches Lust und der Augen Lust und hoffärtiges Leben, Károli: Mert valami ez világban vagyon, mint testnec kéuánsága, szemeknec buijalkodása, életnec keuelsége, nem az atyától vagyon, hanem ez világtól[297])
[I/19] die rechten Seelen-Hirten: A léleknek igaz pásztori
[II/6] Gnadenwahl, kegyelmi kiválasztás, ill. elválasztás
[II/27] himmlische Feuerflämmlein: mennyei tűznek lángocskája
[II/28] Trostbrunnlein: vigasztalásnak forrási, himmlisches Freudenöl: mennyei örömnek olaja
[III/3] Sündenwurm: bűnös féreg
[III/6] Sündenlast, bűnnek terhe
[III/24] Creutzgebet, Kereszt-viselés alatt való könyörgés
[III/25] Seelenangst, Lelkednek szorongattatási
[III/22] Todesnot, ima halálnak szükségei, halálnak kínnyai között
[III/23] Gedult-Spiegel, békességes-türésnek tüköre
[III/32] Kriegsnot, Hadakozásban való szükség
[III/33] Hungersnot, éhelhaló szükség, Bél: éhség

Bizonyos esetekben még két szónál is többre van szükség az adott kifejezés fordításához, ilyen például, amikor az összetétel egyik tagjának önmagában nincs egy magyarul bevett fordítása, ezért körbe kell írni (Creutzgebet, Kereszt-viselés alatt való könyörgés; Gedult-Spiegel, békességes-türésnek tüköre), vagy ha a kifejezések ugyan nem okoztak problémát, de az összetételnek köszönhetően létrejött jelentéssűrítéshez nem elegendő két tag (Kriegsnot, Hadakozásban való szükség). A Kreuz keresztviselés-, illetve keresztviselések-ként való fordítása rögzült tradíciónak tűnik Huszti szövegében.

[297] Vizsolyi Biblia, *i. m.*, 223v.

A misztikus szövegek is kedvelték az Un-előtag segítségével alkotott főneveket,[298] ezekkel Arndt is gyakran él:

[I/30] unsinnig, magagondolatlan
[I/45] Unruhe, nyughatatlanság
[I/32] Unart, rendeletlenség, Unbarmhertzigkeit/ könyörületlenség, Unfreundlichkeit, barátságtalanság
[I/33] Unfreundlichkeit, embertelenség.

Ebben az imában Huszti a szó fordításával megőrzi a címben foglalt *Freundlichkeit*tal alkotott antithesisét, mivel a címben található *Freundlichkeit*ot emberségnek fordította. Bél, szokásától eltérően, másként fordítja a címet és a *Freundlichkeit* nála *kegyesség* lesz, ami az ima szövegét tekintve egyértelműen jobb megoldás, viszont megtartotta az *Unfreundlichkeit/ embertelenség* átültetést, így nála elveszett a két ellentétes fogalom formai szoros összetartozása. A két fordító az imában következetes a saját megoldásával kapcsolatban, így lesz a *freundlicher Bräutigam* Husztinál *barátságos vőlegény*, míg Bélnél *kegyes vőlegény*. A következő imánál Bél ismét barátságnak fordítja a *Freundschaft*ot.

[I/34] untreu, hitetlen.
[I/45] Unglauben, hihetetlenség.

Mivel az Un-képző által képzett szó az eredeti fogalomból ellentétes értelmű kifejezést hoz létre, így az *Unglauben* esetében logikusan a *hitetlen* fordítás tűnne a jó megoldásnak. Huszti és Bél viszont következetes a *hihetetlenség* kifejezéssel élnek ebben az esetben. Megoldást jelenthetne a problémára, ha a 17. században ezek a kifejezések még nem a mai használatuk szerint léteztek volna, de a nyelvtörténeti kutatások azt mutatják, hogy a *hihetetleten* szót már ebben a korban is hasonlóan használtuk, mint ma (unglaublich: valami hihetetlen).[299] A különböző etimológiai szótárakban nem találtam arra példát, hogy a hihetetlen kifejezést a közbeszédben a hívő antonímájaként használták volna.

Huszti azokban az esetekben, amikor olyan szót kell lefordítania, amelynek nem létezik magyar megfelelője, általában körülírással oldja meg a problémát:

---

[298] LANGE, *i. m.*, 118–119.
[299] EMSZT, V, 108. hihetetlenkedik (hitetlenkedik, kételkedik) ill. hihetetlenség (hihetetlen/elfogadhatatlan dolog, Unglaubliche), bár ez utóbbi adat csak 1762-ből számazik.

[I/29] langmütig, hosszú-türő (III.4 esetében nem jut eszébe ez)
[I/30] Lagmut, hoszszú ideig való várakozás
[I/29] friedfertig, békés, békülékeny, békesség szerető
[I/35] Friedfertigen, békesség szerzők,
[I/35] Unfriedsamen, háborúságszerzők.
[I/40] inbrünstig, Huszti: nagy kívánságú, Bél: buzgó
[III/2] leblose: valóság nélkül való
[III/2] hertzlieber, Huszti: szivem szerint való szerető, Bél: szerelmes
[III/4] langmütig: hoszszú-ideig várakozó
[II/4] unaussprechlich kibeszélhetetlen

Huszti megoldásai kétségtelenül természetellenesen hatnak. Bél, amennyiben javít, mindig jelentősen jobb megoldással áll elő. Viszont a listán is látható, hogy Bél ritkán nyúl terminológiai szinten Huszti szövegéhez. Ezeknek a megoldásoknak is köszönhető, hogy a német eredeti dinamikus nyelve a magyar változatban sokszor erőltetetté válik, és mivel egy szó helyett sokszor kettő vagy három kifejezés áll, a szöveg ritmusa is jelentősen módosul. Körülményes fordítás tapasztalható a misztikus eredetű kifejezéseknél is, ami arról tanúskodik, hogy a magyar nyelvhasználatban idegenek voltak ezek a megfogalmazások: [III/2] Um Verläugnung sein selbst: *A' minnen magunk megtagadásáért való imádság.*

Arndt is használja Müller épületes könyvének címében szereplő kifejezést, az *Erquickung*ot. Szenci Feketénél is azt látjuk, hogy ezt több módon is fordítja, ugyanez igaz Husztira is, aki egyaránt használja a *megéleszt,* a *megkönnyebbít* és *megnyugtat* kifejezéseket:

[I/17] Um die geistliche Erquickung unserer Seelen durchs Wort und Sacrament / A mi lelkeinknek megélesztése, az Isten beszéde és Sacramentom által
[I/19] wende unsere Hertzen ab von unnützer Lehren und erquicke uns auff deinen Fußsteigen / forditsad el sziveinket a hijába-való tudománytól, és nyugtass-meg minket a' te ösvényiden
[III/6] erquicken/megkönnyebbítsd

Huszti és Bél fordításából az is kitűnik, hogy a 17–18. században a Buß, bűnbánat névszót még igen gyakran a latin Penitencia kifejezéssel (egészen pontosan Penitentia tartás

[III/5]) adták vissza, a fordításban előfordul magyar kifejezés is, ez viszont még mindig nem a később használt bűnbánat ([III/2] wahre Buß / igaz megtérés).

A vallásos szövegek másik terminológia kérdése a Geist és Seele szavak fordításának kérdése. Itt az első részben elemzett elmélkedéshez kell visszamennünk, aminek [I/40] már címében is felbukkan ez a probléma: *Geistliche Vermählung mit unseren Seelen.* Huszti a problémát kikerülve, csak az egyik kifejezést fordítja le (*A' mi lelkeinknek a' Christussal idö szerint való egyesíttetésekért*), Bél javítja a címet az eredeti szerint (*A' mi lelkünknek a' Christussal való lelki meg egyesíttetéséért*). Ahogy a latinban különbséget kell tenni a spiritus és az anima között, úgy a német is legtöbbször különbséget tesz az isteni eredetű (szent) lélek (Geist),[300] és az emberi, emberben lakozó lélek (Seele)[301] között. Mivel a magyar fordító nem tesz különbséget a kétfajta lélek között, a magyar olvasók számára sok minden elvész a szöveg eredeti jelentéséből. Ez az eljárás viszont nem egyedülálló a magyar fordításirodalomban, hiszen a latin–magyar fordítások sem találtak az idők során szerencsés megoldást az anima és a spiritus megkülönböztetésére (egy próbálkozást ismerünk csak, a Huszita Biblia híres-hírhedt Szentlélek/szent szellet-megoldását).[302] Ugyanezt a problémát ld. még: *Geistliche Seelen-Artzney / Lelki orvossága a' Léleknek*. A különbség azonban nem mindig áll fent, a következő szövegrészben ugyanis a Krisztus lelkei (Geister) kifejezés szerepel a szövegben. Úgy tűnik, ez a fordítókat is zavarba hozta:

Nürnberg, 1668, 69.	Huszti, 57.	Bél, 64.
Lehre mich auch deine Geister prüfen und unterscheiden/ die Ratschläge urtheilen	Taníts-meg engemet a' te Lelked munkáinak-is megpróbálására és választására, a' dolgoknak és beszédeknek megitélésére.	Taníts-meg engemet a' Lelkeknek megpróbálására és el-választására, a dolgoknak és beszédeknek megítélésére.

[300] Ld. GRIMM, Geist, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=geist
[301] Ld. GRIMM, Seele, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=seele
[302] GALAMB György, *A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez,* ld. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galambgyorgy.htm

Ma már szokatlanul hat a Wesen, létező kifejezés fordítása: [II/21] *von Ewigkeit hergezeuget aus dem Göttlichen Wesen deß Vaters / Az Attya Istennek isteni állatjából öröktől fogva származtál*. Itt vélhetőleg a latin substantia jelentésnek felel meg a német kifejezés, aminek ilyen fordítása összhangban áll a kora újkori vallásos szókinccsel.[303]

Nürnberg [II/26]	Huszti [II/21]	Bél, 302.
du ewiges, unendliches, unbegreiffliches, unerforschliches / geistliches / einiges Wesen / und dreyfaltig in Person	te örök vég nélkül való, megfoghatatlan, megvizsgálhatatlan, lelki, egyetlen-egy állatú hármas személy	Te örök, végnélkül való, megfoghatatlan, megvisgálhatatlan, lelki, egyetlen-egy állátú hármas személy

Mint ahogy arra már korábban is utaltam, Arndt szövegére olykor kifejezetten filozofikus, spekulatív hangnem jellemző. Valószínűleg a fordítói tradíció hiányát kell okolnunk azért, hogy a fordítók ezekben az esetekben bizonytalanná válnak. Mint az előző részben láttuk, az *Ebenbild*et Huszti fordította már *Istennek hasonlatosságá*ként, de ebben nem következetes:

[II/21)] Du wesentliches Ebenbild / természet szerint való kimetszett bélyeg
[III/17/2] Ebendbild des Vater / Atyádnak kimetszett bélyege.[304]

A Christliche Tugenden fordítással kapcsolatban említettem az *Um Wahrheit* cím fordításának különbözőségét Husztinál és Bélnél, a fejezet egy részét is érdemes megnéznünk:

Nürnberg, 1668, 185.	Huszti, 152.	Bél, 175.
Gib mir die Wahrheit aller Christlichen Tugenden, daß	Adjad nékem a keresztyéni minden jóságos cselekedetek	Adjad nékem a keresztyéni minden jóságos tselekedetek

[303] EMSZT, I. 250. 4. jelentés: lényeg, Szarvas-Simonyi, I, 76. 3. jelentés.
[304] Husztinál még V/9. du allerschönstes wesentliches Ebenbild des Vater / H. te az Atyának leg-szebb természet szerint való kimetszett bélyege, B. te az Atyának gyönyörűséges kimetszett bélyege.

ich nicht zum Schein / sondern von Hertzen fromm sey	igaz mondását, hogy én nem csak színből, hanem szívből jámbor légyek	igaz-vóltat, hogy én nem tsak szinből, hanem szívből jámbor légyek

Itt egyrészről látható Bél gyakori eljárásmódja, hogy Huszti fordítását egészében, a szórendre kiterjedően veszi át, de egy-egy fogalmat módosít, pontosít. Így lesz nála a *Wahrheit / igaz mondás* helyett *igaz volt.* A mondatban található még egy fordítási szempontból figyelemre méltó megoldás, a zum Schein (látszólag), ami Huszti *színből*nek fordít, a szín ilyen értelmű használatára a mai színlel szavunk is emlékeztet, de a nyelvtörténeti kutatások szerint a szín szó ilyen használata nem tartozott a szó legtöbbet használt jelentésrétegei közé.[305] Ezzel a megoldással ugyanakkor a magyar kifejezés összecseng annak antithesisével, a szívvel, így a magyar fordító saját nyelvjátékot igyekezett vinni a fordításába, amit, úgy tűnik, Bél is szerencsés megoldásnak talált.

Más esetben is találni példát arra, hogy a szövegben található nyelvi alakzatot a fordító valahogy igyekezett átmenteni. Ilyen a következő szövegrészben az igekötőjükben különböző abführen / verführen szavak fordítása az el-idegenit/ el-hitet kifejezésekkel, melyeknek igekötője megegyezik, így viszont a két szó hangzásában összecseng, ahogy a német szövegben is.

Nürnberg, 1668, 89.	Huszti, 74.	Bél, 83
behüte uns für falschen Lehrern und Ketzern / die von deinem Wort abführen: Denn alles was von deinem Wort abführet / das verführet	óltalmazz-meg minket a' hamis Tanítóktól és Eretnekektől, kik a' te Atyádtól bennünket el-idegenítenek: mert a' mi a' te beszédedtől el-idegenít, az el-hitet.	óltalmazz-meg minket a' hamis Tanítóktól és Eretnekektől, kik a' beszédedtől bennünket el-idegenítenek: mert a' mi a' te beszédedtől el-idegenít, az el-hitet.

[305] EMSZT, XII, 494–497. Az itt használt jelentés 9 és 10. pontban: 495–496. Itt találunk magára a szín – szív szembeállításra is már egy korábbi példát, 1664 „Már nem tudom, színből-e, avagy szívből, de igen búsulnak ezeknek az kóborlóknak cselekedetén" Katona Mihály Teleki Mihályhoz. 495.

Nürnberg, 1668, 84.	Huszti, 69.	Bél, 78.
Ich sage dir aber hertzlich Danck für deine getreue Boten / die dein Heil verkündigen / Gutes predigen / Friede verkündigen.	Én pedig tenéked hálát adok szivemből a' te követidnek elküldettetésekért, kik a' te idvezítésedet visgálják, jót prédikálnak, békeséget tanítanak.	Én pedig tenéked hálát adok szivemből a' te követidnek elküldettetésekért, kik a' te idvezítésedet visgálják, jót prédikálnak, békeséget tanítanak.

Mondatszerkezetek

Huszti nem minden esetben ragaszkodik szolgaian a szöveghez, hanem olykor a magyar szóhasználathoz igazítja azt. Ezt látjuk például a gonosznak gyökerét belém oltotta kifejezésnél, hiszen a pflantzen-szót, ahogy a címben is látható, plántálként szokta fordítani. A szövegrész befejezésénél sem szolgaian *gyümölcsöket növesztenek*et, hanem a magyar kifejezéssel élve *gyümölcsöt teremnek*et fordít.

Nürnberg, 189–190.	Huszti, 156.	Bél, 179–180.
Ich bekenne und klage dir/ daß der leidige Satan mein Hertz mit dem schändlichen Geitz vergifftet / und die Wurtzel alles Ubels durch den Unglauben in mich leider auch gepflanzet / daraus offt in meinem Hertzen böse Früchte wachsen	Én meg-vallom és meg-panaszlom tenéked, hogy a' gonosz Sátán az én szivemet a' gyalázatos fösvényés által megvesztegette, és a' minde[n] gonosznak gyökerét, a hihetetlenség által belém óltotta, mellyböl gyakorta az én szivemben gonosz gyümöltsök teremnek	En meg-vallom és meg-panaszlóm tenéked, hogy a' gonosz Sátán az én szivemet a' gyalazatos fösvényés által megvesztegette, és a' minden gonosznak gyökerét, a hihetetlenség által belém óltotta, mellyből gyakorta az én szivemben gonosz gyümöltsök teremnek

Mégis inkább azt mondhatjuk, hogy a fő tendenciát tekintve Bél mer jobban eltávolodni a szövegtől, Huszti gyakran ragaszkodik a forrás grammatikai szerkezeteihez

(például az infinitíves szerkezetek esetében: taníts-meg engemet meggondolni > taníts-meg engemet, hogy meg-gondoljam) a kifejezések pontos jelentéséhez (pl. annehmen > magára vészi > részt vesz).

Nürnberg, 147.	Huszti, 122.	Bél, 139.
der sich meines Elendes annimbt als seinen eigenen	ki az én nyomorúságomat magára vészi, mint magáét	ki az én nyomorúságomban részt végyen, mint a' magáéban

Nürnberg, 191.	Huszti, 157.	Bél, 181.
Ach Gott lehre mich bedencken! daß ein grosser Gewinn sey / Gottselig seyn / und sich begnügen lassen	Oh Isten taníts-meg engemet meggondolni, melly nagy nyereség légyen Istentől meg-áldattatni és meg-elégíttetni	Oh Istem! taníts-meg engemet, hogy meg-gondoljam, melly nagy nyereség légyen az Isteni élet a' megelégedéssel

Huszti az imakönyv második egységéből teljesen elhagyta Arndt négy verses imádságát, meg sem próbálta őket lefordítani. Az imádságoskönyv harmadik csoportjának egy alfejezetében (*A' Keresztyéni szent Hitnek ágazati, Könyörgésekben vigasztalásképpen magyaráztatnak-meg*) láthatunk arra példát, hogyan ültette át a német eredeti rímes prózáját. A forrásszöveg sem rendelkezik szabályos ritmusképlettel, a sorvégek ugyanakkor szabálytalanul olykor mégis rímelnek (Arbeit / Neid/ Kranckheit). A szöveg tipográfiája is rímes prózaként értelmezi az egységet. Huszti itt a sor utolsó szavának megismétlésével ért el rímes hatás, ami viszont vitathatatlanul elmarad Arndt megoldásának stílusértékétől.

Nürnberg, 576.	Huszti, 455–456.	Bél, 528.

Freude ohne Leid/ Liecht ohne Finsterniß/ Reichthum ohne Armut/ Alle Gnüge ohne Arbeit/ Liebe ohne Haß/ Ehre ohne Neid/ Gesundheit ohne Kranckheit/ Herrlichkeit ohne Verdruß/ Ewiges leben ohne Tod.	Örömet szenvedés nélkül, Világosságot setétség nélkül, Gazdagságot szegénység nélkül, Elégséget munka nélkül. Szeretetet gyülölség nélkül, Tisztességet irégység nélkül, Egességét betegség nélkül, Örök életet halál nélkül.	örömet, szenvedés nélkűl, Világosságot, setétség nélkűl, Gazdagságot szegénység nélkűl, Elégséget, munka nélkűl. Szeretetet, gyűlölség nélkűl, Tisztességet, irégység nélkűl, Egességét, betegség nélkűl, Örö [!] életet, halál nélkűl.

Arndt imádságoskönyvének egyik legkarakteresebb jellemzője, hogy imái nagyon nagy mértékben építenek a Biblia szövegére, egyes imák bizonyos egységei szinte kompilációként is felfoghatók. Ez persze nem újdonság, a Biblia ilyen erős jelenléte a szövegekben (Zsoltárok könyve, Énekek éneke, etc.) a lutheránus hagyományra a kezdetektől jellemző, de ez a szövegépítési eljárás már a középkori imádságirodalomban is tetten érhető. Huszti fordítási módszerének elemzéséhez az is hozzátartozik, hogy megvizsgáljam, mit kezd ezekkel az intertextusokkal. Az nem kérdéses, hogy a fordító nyilvánvalóan tisztában volt a szöveghelyek eredetével, nemcsak azért, mert bizonyosan jól ismerte a Bibliát és a textusokat is, de valószínűleg azért is, mert a német nyomtatványok a legtöbb esetben pontosan (általában a margón) hivatkozzák az idézett bibliai helyeket.

Arndt egyértelműen a Luther-fordítást használta, hiszen a textusok vagy szó szerint megegyeznek a német Bibliában találhatóval, vagy kisebb változtatásokkal, amennyire az ima szövegének grammatikájához való applikáció megkívánta. Adódik a kérdés, hogy Huszti a fordítás során maga ültette-e át magyarra a bibliai textusokat közvetlenül a német szövegből, vagy esetleg a fordítás során használta valamelyik magyar bibliakiadás szövegét. A 17. század utolsó évtizedeiben járunk, amikor a teljes biblia már kicsivel több mint száz éve magyar nyelven is olvasható. Egy modernebb szemléletű, filológiailag igényesebb fordítás elveihez az állna közelebb, ha a fordító, az eredeti szöveg megalkotójához hasonlóan, szövegszerűen építene a Bibliára, hogy a befogadó számára egyértelművé tegye a Biblia nyelvének jelenlétét. Tehát itt a helyes fordítás a szövegalkotási mód „fordítása”, átültetése, utánzása lenne,

hasonlón a közmondások, frazémák fordítása során kívánatos eljárásmódhoz,[306] miszerint egy idegen szólást a jelentésének megfelelő másik magyar szólással kell fordítani. Ennek megfelelően, ha a német szöveg a Luther-bibliához nyúl vissza, a magyarnak a magyar biblia szövegét kellene használnia. A számos protestáns bibliakiadás a vizsolyi biblia szövegén alapult[307] (Hanaui Biblia:1608, Oppenheimi Biblia: 1612, Amszterdam: 1645, Váradi Biblia:1660-1661, Aranyas Biblia:1685), tehát a 17. század végén magyarul a Vizsolyi Biblia szöveget legalább olyan ismert volt, mint a német anyanyelvűek között a Lutherbibel.[308]

A fordítások összehasonlításából az látszik, hogy Huszti valószínűleg nem használta munkája során a magyar Biblia szövegét:

I/29 Um Sanftmut, szelídségért

Vizsolyi Biblia, Mt. 5. v. 5,9,7.[309]	Huszti, 103.	Bél, 117–118.
Bódogoc az alázatosoc: **Mer**t ök örökség szerint biriác ez földet. … Bódogoc az békeségre igyekezök, **mert azoc** Istennec fiainac mondatnac. … Bódogoc az irgalmasoc, **mert** ök **irgalmasságot** nyernec	Bóldogok a' szelídek, ök e' földnek lakosi lésznek: Bóldogok a' békesség szerzők, ök Isten fiainak hivattatnak: Bóldogok a' könyörülő szivűek, ők Istentöl **könyörületességet** nyernek.	Bóldogok a' szelídek, **mert** ők e' főldnek lakosi lésznek: Bóldogok a' bekesség szerzők, **mert** ők Isten fiainak hivattatnak: Bóldogok a' könyörűlő szivűek, **mert** ők Istentől **könyörűletességet** nyernek.

Lutherbibel, Mt. 5. v. 5, 9,7.	Nürnberg, 1668, 125.
Selig sind die Senfftmütigen / **Denn** sie werden das Erdreich besitzen … Selig sind	Selig sind die Sanfftmütigen / sie werden das Erbreich besitzen: Selig sind die

[306] KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*, Budapest, Scholastica, 1999, 144–148.
[307] A magyar nyelvű bibliafordítások összefoglalását ld. ZVARA Edina, *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Budapest, Balassi, 2003, 11–26. és MAMŰL, I, *Bibliafordítások és -kiadások* c. szócikk.
[308] ZVARA, *i. m.*, 19.
[309] Vizsolyi Biblia, II, 4v.

die Friedfertigen … **Denn** sie werden Gottes kinder heissen … Selig sind die Barmhertzigen / **Denn** sie werden barmhertzigkeit erlangen	Friedfertigen / sie werden Gottes Kinder heissen: Selig sind die Barmhertzigen / sie werden Gottes Barmhertzigkeit erlangen.

Arndt itt a kötőszóktól eltekintve gyakorlatilag szóról szóra Luther fordítását közli, Huszti viszont a fordításhoz nem használta a Vizsolyi Bibliát, egyértelműen Arndt szövegét követi. Bél a Bibliában található kötőszók betoldásával közelített a szentírásban található szöveghelyhez, így formájában nem, de intenciójában jobban követte Arndt eredeti szövegalkotási technikáját.

II. 7. A fordítások összefoglaló értékelése

Kitüntetett figyelemmel olvastam az imákat, amelyek fordításában potenciálisan megjelenhettek volna a református-lutheránus hitbeli ellentétek, például az Úrvacsorához tartozókban, de nem találtam olyan helyet, ahol Huszti teológiai megfontolások miatt változtatott volna a szövegen. Ez magyarázható az imádságoskönyveknek a szakirodalomban oly sokszor hangsúlyozott felekezeteken felüli jellegével, de egyáltalán nem magától értetődő. Ismert például, hogy a 17. század első felében a lutheránus Philipp Kegel imádságoskönyvének első, református fordítása után pár évvel megszületett a mű lutheránus revíziója is, amely visszaállítani volt hivatott az első fordítás „elferdítéseit". Huszti fordítási technikáját most úgy látom, hogy kapcsolata a szöveghez kettős; egyrészről szorosan, szintaktikai szinten követi a német szöveget, és alapvetően a könyv egészében ez a szöveghű eljárásmód dominál. Ugyanakkor mégsem fél a nyomtatvány felépítésén, paratextusain határozottan változtatni. A két nyomtatvány szerkezetének összevetése után pontosan látható változtatásainak hosszú listája. Ha szükségesnek látta, nagyobb szövegegységeket is elhagyott (például a Wundergeschichtét).

Bél Mátyás számos helyen módosít a szövegen, és nyilvánvaló, hogy azt mondatról, mondatra végigjavítja. Módosításai alapvetően stilisztikai jellegűek, így tulajdonképpen a legnagyobb fordítói problémákat ő sem tudtam igazán megoldani. Eddig Font Zsuzsa értékelte röviden a fordításokat, aki Huszti művét nem tartotta a „magyar próza csúcsteljesítményének". Ezt azzal is indokolta, hogy a magyar nyelvet csak az iskolában

elsajátító Bél Mátyás a mű újrakiadásakor tetemes mennyiségű – nagyon is indokoltnak látszó – nyelvi, stilisztikai javítást vitt véghez.[310] Annyit fűznék ehhez csak hozzá, hogy bár az igaz, hogy Bélnek a magyar nem az anyanyelve volt, de jó ismerője volt a nyelvnek, hiszen később magyar nyelvtant is készít (*A magyar nyelvmester, 1729).*[311.] A nyelvismeret mellett pedig jóval nagyobb jártassága volt a fordításban, sőt általában az irodalmi művek alkotásában is, mint Husztinak, akinek a *Paradicsomkertecske* volt az első ilyen műve, és később is csak egy fordítást készített.

Végül még egy kortárs véleményt kell idéznünk a 18. századból. Sartoris János 1734. október 4-én Haynóczi Dánielnek egy levélben tesz említést Huszti fordításáról és Bél javításairól. Sartoris a *Wahres Christentum* magyar kiadása kapcsán levelezett a soproni líceum rektorával, akinek vezetésével a líceum tanulói készítettek másolatot a fordításól. A soproni tanító (valószínűsíthető) kérdésére Sartoris ismerteti a számára eddig ismert Arndt-fordításokat (Petrőczi Kata fordításáról hallgatva), mint írja: „Arndii Hortulum Paradisiacum a quodam reformato pastore in Transylvania lingua Hungarica donatum et Catharinae Apafianae principi Transylvaniae dedicatum a domino Belio ad [?] autem Norinbergae, quamvis parum feliciter revisum notum est."[312] Sajnos Sartoris nem fejti ki, hogy miért tartja Bél javításait szerencsétlennek, kevéssé szerencsésnek. Mint láttuk, Bél stilisztikai javításai, a magyar nyelvi sajátosságokat érvényesíteni igyekvő módosításai a legtöbb esetben valóban jobbá tették a szöveget, és a nyomtatvány felépítését is az eredeti német kiadások szerint javította. Sartorisnak talán szimpatikusabb lehetett Huszti Szabó szövege annyiban, hogy az szolgaibb módon ragaszkodott az eredeti szöveghez, így nyilván Arndt németjéből is többet örökített át a fordításába. Érdemes vállalkozás lenne Bél és Sartoris fordítási elveit párhuzamosan vizsgálni, hogy valóban megtudhassuk, mi is rejlik tulajdonképpen Sartoris ezen minősítése mögött.

Idéztem már korábban Friedrich Wilhelm Beer-nek Az *Igaz Kereszténység* soproni kiadásáról szóló tudósítását, ahol ízt írja, hogy a *Paradicsomkertecske* kinyomtatásán is szorgalmasan dolgoznak.[313] Mint ismert, végül az imádságoskönyv új kiadása nem készült el,

---

[310] FONT, *Erdélyeik…, i. m.,* 137. Keserű Bálint egy hallei előadására támaszkodva.

[311] Előszavában entuziasztikusan beszél a magyar nyelvről: *A Magyar nyelvmester, Pozsony, 1729, Előszó*, ford. TARNAI Andor, = BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé,* Szépirodalmi, 1984(Magyar Ritkaságok), 169–172.

[312] A levelet kiadja, CSEPREGI, *Magyar pietizmus…, i. m.,* 189–190.

[313] Friedrich Wilhelm Beer Gotthilf August Franckénak: „Von hieraus kan Ew. Hochehrwürden versichern, daß das Arndische Wahre Christentum und Paradiesgärtlein in Oedenburg fleißig gedrucket werde." a levelek kiadja CSEPREGI, *Magyar pietizmus…, i.m.,* 218–220. jelen idézet: 219.

de Sartoris kijelentéséből kiindulva talán az is elképzelhető, hogy a lelkész tervezhette Bél „szerencsétlen javításainak” korrigálását.

III. 1. Heinrich Müller

Mint ahogy már a bevezető fejezetben is említettem, Heinrich Müller alakjának megítélése is változott a szakirodalomban az elmúlt évtizedek során, a szakirodalomban Müller is volt már ugyanúgy hithű ortodox, mint reformortodox vagy a pietizmus előkészítője. Szinte minden lexikoncikk megemlíti Johann Arndt szellemiségéhez fűződő szoros viszonyát: Müller fő törekvése is azt volt, hogy a hívőket személyes vallásgyakorlásra ösztönözze, a hit individualizálására. Nála is igen gyakran találkozunk a felületes vallásgyakorlás és az alakoskodó egyházi személyek ostorozásával. Arndthoz hasonlón ő is merített épületes irodalmi szövegeiben a középkori misztikus szókincsből és nyelvi kifejezésmódból, a Szent Ágoston-i, Szent Bernát-i misztika az ő beszédmódját is áthatja. Müller fontos tanárai között Joachim Lütkemannt kell kiemelni, aki a rostocki egyetemen oktatta (később Wolfenbüttelben lett a híres könyvtáralapító Ágost herceg udvari lelkésze), Lütkemann is sikeres épületes irodalmi művek szerzőjeként (a leghíresebb: *der Vorschmack Göttlicher Güte*, 1653) vált híressé a korban. A szakirodalmi összefoglalások Arndt Müllerre gyakorolt hatását általában Joachim Lütkemanntól eredeztetik. Müller írásainak fő jellegzetességeként a nyelvi leleményességét szokták kiemelni, szövegei képekben, hasonlatokban gazdagok, mégis átlátható és egyszerű stílus jellemző rájuk. Műveinek sikereit sokan ezzel magyarázzák.

Müller 1631-ben született Lübeckben egy gazdag kereskedő fiaként, aki családjával később a harmincéves háború miatt Rostockba települt át.[314] Gyerekkorától kezdve kiemelkedő szintű képzésben részesült, magánórákon hallgatott filozófiát és keleti nyelveket, 1648-től a teológiai stúdiumot látogatta Greifswaldban, amit később, 1650-től Rostockban folytatott, itt pedig 1651-ben nyerte el a magiszteri fokozatot. Ezután egyetemjárásba kezdett, utazása során eljutott – nem mindenhova tanulási céllal – többek között Königsbergbe, Lübeckbe, Lüneburgba, Braunschweigba, Wolfenbüttelbe, Helmstedtbe, Lipcsébe és Wittenbergbe, majd visszatért Rostockba, és filozófiát tanított az egyetemen. 1653-tól, huszonkét éves korától, archidiakónusként tevékenykedett a rostocki Mária templomban, 1655-ben letette a teológiai doktorátushoz szükséges vizsgákat, de a címet és a professzori kinevezést még nem kaphatta meg. 1659-től az egyetemen a görög nyelv professzora volt. A kinevezése körüli nehézségek miatt 1660-ban titokban Helmstedtbe utazott, ahol végül

[314]Helmut K. KRAUSSE, *Heinrich Müller = Killy Literaturlexikon—Online, Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums, 2. aktualisierte und erweiterte Auflage*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, de Gruyter, 2012, Johannes WALLMANN, *Heinrich Müller = Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG[4]), Bd. 5, 2002[4], Tübingen, Mohr Siebeck, 1570, Helge Bei der WIEGEN, *Heinrich Müller = Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, I, hrsg. Sabine PETTKE, Rostock, Schmidt Römhild, 1995, 170–174.

kinevezték a teológia doktorának, de a rostocki egyetemen ezzel rossz hírbe keverte magát – a rostocki teológusoknak ugyanis kétségeik voltak a helmstedtiek ortodoxiájával szemben –, az egyetem professzori tanácsa előtt kellett megvédenie magát. 1662-től megkapta a teológiai professzúrát és a Mária templom lelkészévé is kinevezték. 1663–1664-ben vezető lelkészi pozíciókba pályázott Lübeckbe és Hamburgba is. Ezt a szándékát bizonyítja, hogy 1664-ben a *Questionum selectarum Theologicarum Semi-Centuria* című művét először a lübecki, majd a hamburgi polgármesternek, tanácstagoknak ajánlotta.[315] 1663-ban az *Apostolische Schluss-Kette* című prédikációs gyűjteményében publikálta először az egyház négy néma bálványával kapcsolatos nézeteit, emiatt vádolták meg Hamburgban heterodoxiával és zárták ki a lelkészjelöltek közül. Utólag ezek a támadások egyértelműen egyházpolitikai indíttatásúnak bizonyultak, Müllert rögtön a támadások után számos teológus védelmébe vette, viszont ezek után már nem pályázott más tisztségekre, Rostockban maradt, ahol élete végéig az egyetemen tanított és a Mária templom lelkésze lett. 1671-ben kinevezték szuperintendensnek, ezzel ért lelkészi pályája csúcspontjára.

Épületes irodalmi alkotásai tették őt széles körben elismertté és közkedveltté, a legismertebbek ezek közül: *Der Himmlische Liebes-Kuß* (1659), *Kreuz- Buß- und Bet-Schule* (1661), *Geistliche Erquickstunden* (1664–65). Két prédikációgyűjteménye, az *Apostolische Schlußkette* és az *Evangelische Schlußkette* a 19. századig folyamatosan megjelent újrakiadásokban is. Prédikációit gondolati gazdagság és képekben bővelkedő nyelv jellemzi. 1659-ben homiletikai munkát is megjelentetett (*Orator ecclesiasticus).* Az egyházi zene népszerűsítésében is szerepet vállalt, *Geistliche Seelenmusik* címmel négyszáz éneket tartalmazó gyűjteményt állított össze, amelyhez tíz elmélkedést is illesztett a zenének az istentiszteleten betöltött szerepéről. Elsősorban mégis mint szenvedélyes prédikátor emelkedett ki kortársai közül. Retorikai tehetsége és belső elhivatottsága prédikációinak áttörő erőt adott. Nyíltan elutasította és írásaiban több helyütt is kárhoztatta a megmerevedett, külsőségekre adó ortodox vallásosságot, különösen ostorozta azokat a lelki tanítókat, akik nem őszintén, nem szívből végzik hivatásukat.[316] Stílusára jellemző, hogy példáival, megkapó képeivel, közérthető ábrázolásmódjával az azonosulás lehetőségét kínálja az olvasók, hallgatók számára, személyes vallásosságra buzdítva őket. A kortárs elmélkedő írásokra gyakran jellemző édességes szó-, és üres jelzőékítményekkel nem él, művei mind az intellektuális, mind az érzelmi túlfeszítettségtől mentesek.

---

[315] WIEGEN, *i. m.*, 172.

[316] "Was nicht von Herzen gehet, geht auch nicht zu Herzen", mondja a *Geistlichen Erquickungsstunden* 157-es elmélkedésében.

Mint azt már a hamburgi kinevezésével kapcsoltban említettem, ismert volt az egyház négy néma bálványának tanáról, miszerint a mai keresztyéneknek négy néma templombéli bálványa van: a szószék, a keresztelőmedence, a gyóntatószék és az oltár. Ezekkel a külsőségekkel vigasztalják magukat sokan ahelyett, hogy igaz lelki életet élnének. Bár a gondolatmenet első pillanatra merészen hangzik – nyilván nem minden ok nélkül – , alaposabban meggondolva viszont már nyilvánvaló, hogy Müller valójában nem a lutheri tanokat bírálja, csak azokat a hívőket és tanítókat, akik nem igazi hittel hisznek és látszatra többet adnak.[317] Hogy mennyire nem száll szembe ez a nézet a hagyományos ortodox fogalmakkal, arról az is tanúskodik, hogy gyakran használja az ilyen hívőkkel kapcsolatban a *Maulchristen* kifejezést, amelyet a Grimm fivérek nyelvtörténeti szótára először Martin Luther egy szövegében regisztrál.[318]

A kutatások rövid historiográfiája[319]

Heinrich Müller életét és munkásságát Otto Krabbe tette monográfiája tárgyává 1866-ban, amit azóta sem követett hasonló méretű munka.[320] Krabbe érdemei elévülhetetlenek a nagy mennyiségű levéltári anyag és kortárs dokumentumok feldolgozásában, és noha pár részletkérdésben sikerült is Müller életrajzi adatait pontosítani, a mai napig az ő munkája a kiindulópont a kutatók számára. Figyelembe kell venni viszont Krabbe elfogultságát a rostocki egyetemmel kapcsolatban. Krabbe, a 19. századi lutheránus felfogásának megfelelően, Müller ortodox pozícióját hangsúlyozta mindenek előtt, számára a rostocki egyetem a hithű lutheránus oktatás és az elevenen munkálkodó egyház kapcsolatának mintapéldája.[321]

---

[317]Részlet a magyar fordításból: „négy néma Edgyházi, s' Templombéli Bálványa van a' mái keresztyénségnek mellyekhez ö ragaszkodik, tudni illik, a' keresztelö kö, s' edény, a' prédikálló szék, a' gyontató szék, és az Oltár. (…) Hogy hogy? Nem de nem új keresztyén forma-é ez, hogy ember a' keresztséget, az igét, a' gyónást, és a' szent Vatsorát néma bálványoknak nevezi? Jó atyámfia, avagy ugyan semmi külömbség nints-é te nálad, a' keresztség és a' keresztelő kö avagy edény között, a' praedikátio és a praedikálló szék között, a' gyónás és a gyóntató szék között, a' szent Vatsora és az Oltár között?" Szenci, *i.m.*, 538–540 (152. Elmélkedés).

[318]Jacob GRIMM, Wilhelm GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, Maulchrist, http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=maulchrist

[319] A Müllerrel foglalkozó szakirodalom összefoglalását a 1990-es végééig elvégezte Christian Bunners: Christian BUNNERS, *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen = Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts: Beiträge eines Symposiums zum Tersteegen-Jubiläum 1997,* hrsg. Dietrich MEYER, Köln, 2002, 91–111.

[320] Otto KRABBE, Heinrich Müller und seine Zeit, Rostock, Adler, 1866.

[321] Krabbe kritikáját ld. Thomas KAUFMANN, *Universität und lutherische Konfessionalisierung: die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1550 und 1675,* Gütersloh, 1997 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 66), 32.

Krabbe munkáját követően a huszadik század közepétől jelentek meg ismét olyan művek, amelyek Müller pozícionálására vállalkoztak. Karl Schmaltz a Mecklenburg egyháztörténetéről írott összefoglalójában Müller írói stílusát Lütkemann, Szent Bernát és Angelus Silesius stílusához érzi hasonlónak, Müller jellegzetességeként Krisztus- és Istenmisztikáját, vallásos erotikáját (geistliche Erotik), egyház- és társadalomkritikáját emeli ki. Mindezek fényében Schmaltz nem érzi teljesen problémamentesnek Müller ortodox lutheránus besorolását, véleménye szerint inkább korai pietistának kellene őt tekintenünk.[322]

Dietrich Winkler 1954-es teológiai disszertációjában elsősorban Müller írásainak misztikus elemeivel foglalkozott.[323] Winkler, főként Hans Leube nézeteit követve, Müllert reformortodox teológusnak, illetve korai pietistának (Frühpietist) tartja, aki az új kegyesség (neue Frömmigkeit) nézetei felé fordult. Fontosságát többek között abban látja, hogy írásainak középpontjában a hit szubjektív megélése áll, amit sokszor misztikus gondolatmenetekbe ágyaz be. Ennek ellenére nem tartja kifejezetten misztikus szerzőnek, inkább úgy fogalmaz: Müller átvett elemeket a misztikából, és ezek vezették egy személyesebb, fizikailag megtapasztalható vallási élmény felé, ami olykor már feszegette az ortodoxia határait.[324] Művei nagy kedveltségének oka, Winkler véleménye szerint, nem csupán ragyogó stílusában keresendő, hanem abban is, hogy ezzel az újfajta megszólalással eleget tett az akkori idők követelésének. Azzal pedig, hogy ragaszkodott az ortodox lutheránus tradíciókhoz, de mégis beépített misztikus elemeket írásaiban, a pietizmus előkészítőjévé vált.[325] Winkler dolgozatában egészében vizsgálja Müller munkásságát, és különböző teológiai terminus szerint (megigazulástan, unio mystica) rendezi disszertációját tematikus egységekre. Winkler úgy látja, Müller nem vonta kétségbe a lutheri megigazulástant, figyelme inkább a hit praktikus gyakorlására irányult, ami még nem sérti az ortodoxia kereteit, de már súlyponteltolódást mutat. Müller *Gefühlserlebnis* fogalma rokonságban áll a misztikus szeretet-felfogással, és az ehhez kapcsolódó unio-elképzeléssel, ez az uniómisztika viszont már, véleménye szerint, nehezen összeegyeztethető az ortodox-dogmatikus tanokkal. Müllernél az Istennel való kapcsolat nem szavakon és hiten alapszik, hanem a szereteten, ami nyilván hosszú hagyományra nyúlik vissza, elég csak Szent Ágostonra gondolnunk. Ugyancsak nem minden előzmény nélkül, nála az ember számára a megnémulás, a szenvedés, az ön- és világmegtagadás az előkészítése az uniónak. Az Isten megtapasztalása az ember

[322]Karl SCHMALTZ, *Kirchengeschichte Mecklenburgs*, Bd. 3, Berlin, 1952, Müllerről: 24–31.
[323] Dietrich WINKLER, *Grundzüge der Frömmigkeit Heinrich Müllers*. Diss. theol., Rostock, 1954.
[324] *Uo.*, 4.
[325] *Uo.*, 4–5.

„bensőjében” lelkében következik be, hangsúlyossá válik, hogy a szív a lélek „alapja” (Seelengrund).[326] Az ilyen és hasonló kifejezések (*innerliche geheime Offenbarung Gottes*) misztikus eredetűek, de Winkler mindenkit óva int attól, hogy Müllert spiritualistának tartsa, véleménye szerint Müller nem törekedett szisztematikusan valamiféle ortodox–misztikus szintézis megalkotására, a dogmatika helyett a praktikus kérdések érdekeltél, és nem véletlen, hogy tehetséges szónokként és épületes irodalmi szerzőként vált híressé. Winkler is számos hasonlóságra hívja fel a figyelmet Müller és Arndt írásai között, de úgy látja, Müller még Arndtnál is nagyobb mértékben közelítette a misztikus kijelentéseket a lutheránus hitelvekhez.[327]

1964-ben egy antológia jelent meg a *Geistliche Erquickstunden* elmélkedéseiből, ami már önmagában is illusztrálja, hogy Müller szövegei mennyire aktuálisak maradtak a mai olvasók számára. A válogatás terjedelmes előszavában Rudolf Mohr több szempont szerint is elemezte az elmélkedéseket.[328] Jelen dolgozat szempontjából különösen az elmélkedések stiláris tulajdonságaira vonatkozó megállapításai fontosak. Felfejtette az elmélkedésekben működő retorikai folyamatokat és felhívta Müller azon metódusára a figyelmet, hogy az elmélkedések gyakran rövid, kétértelmű címeikkel keltik fel az olvasók érdeklődését, esetenként kifejezetten megdöbbentő hatásra törekedve. Müller szövegében nagy kedvvel él rímekkel és szójátékokkal, ebben különbözik a kortárs vallásos szerzők műveitől, ahol ilyen mértékben ezzel nem találkozhatunk. Mohr fontos újításnak tartja azt is, hogy az elmélkedéseknek nem bibliai textusok a kiindulópontjai, hanem sokszor szólások, mondások, természeti jelenségek, saját nyelvi lelemények, és ő is kiemeli az elmélkedések misztikus gyökereit.

Müller nem csak prédikációs kötetek és épületes irodalmi művek szerzője volt, mint ahogy azt már a bevezetőben is említettük, a *Geistliche Seelenmusik* (1659) című gyűjtemény összeállítása is a nevéhez fűződik, ami főként kortárs szerzők szövegeit tartalmazta, de saját költeményeket is felvett az összeállítása. Az énekek mellett tíz elmélkedő írását is felvette a kötetbe, ahol az éneknek az igaz hit megélésében betöltött funkcióját tárgyalja. A szövegek és a gyűjtemény elemzését Christian Bunners végezte el.[329] Bunners az elmélkedések elemzése

---

[326] A Seelengrund a középkori misztikus írók egyik legkedveltebb terminusa, a misztika antropológiája szerint ez az a hely, ahol tulajdonképpen az emberben az Istennel való egyesülés végbe mehet.
[327] Uo., 95–96.
[328] Rudolf MOHR, *Heinrich Müller und seine frömmigkeitsgeschichtliche Bedeutung* = Heinrich MÜLLER, *Gott ist mein Gut*, hrsg. Rudolf MOHR, Stuttgart, Steinkopf, 1964, 5–57.
[329] Christian BUNNERS, *Seelenmusik (Heinrich Müller)* = Ch. B., *Kirchenmusik und Seelenmusik: Studien zu Frömmigkeit und Musik im Luthertum des 17. Jahrhunderts*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1966, 113–167.

után osztja Winkler álláspontját, miszerint Müller alapvetően az ortodox tanítások talaján mozog, de néhol meg is haladja azokat. Számára az ének (is) fontos összetevője a hit személyes megélésének és az érzelmek felébresztésében is nagyon fontos szerepet tulajdonít neki. Müller szív-metaforikája az énekek esetében is működik, énekelnünk igazán a szívünkben kell, megkülönbözteti egymástól a belső és külső éneklést. Müller énekszerzői munkásságával kapcsolatban a legfrissebb kutatások általában a Johann Sebastian Bach szerzeményeivel való összefüggésekre koncentrálnak, ugyanis az utóbbi időben számos kapcsolatot mutattak ki közöttük.

Thomas Kaufmann monográfiában a rostocki egyetemnek a konfesszionalizációban játszott szerepét vizsgálta. A kötetben Heinrich Müller munkássága is fontos szerepet kapott. Ezzel tulajdonképpen hasonlóképpen jár el, mint Otto Krabbe, aki szintén az egyetem kontextusában vizsgálta Müller jelentőségét. Kaufmann viszont más narratívában értelmezi Müller tevékenységét, aki, Kaufmann véleménye szerint, a konfesszionalizáció folyamatának befejezője, sőt felfüggesztője. Müller a személyes hit megélésének hangsúlyozásával és az éles egyházkritikájával szembe megy a korábbi egyházépítő törekvésekkel. Kaufmann elsősorban a prédikációs gyakorlattal kapcsolatos írásait vizsgálta, elsőként homiletikáját (*Orator ecclesiasticus*),[330] amely egy arisztoteliánus elveket követő, nagyon precíz, az előadás minden aspektusát, az előadásmódót is részletesen tárgyaló szövegnek bizonyult, amin érződik gyakorló lelkész tapasztalatainak hatása. Kaufmann Müller homiletikája mellett prédikációgyűjteményeit is tárgyalja, amelyek együttesen egy egész posztillás könyvet alkotnak.[331] Kaufmann is a századforduló kegyességi krízisének meghaladóját látja benne, és ő is kiemeli kapcsolatát Johann Arndt munkásságával, idézi Müller prédikációját, amelyben a *Wahres Christentum* kifejezést is használja,[332] ami Müller szóhasználatában általánosan az individualizált igaz hitnek és szeretetnek felel meg.

Jonathan Strom új nézőpontot hozott a Müllerrel foglalkozó vizsgálatokba, amikor – szintén a rostocki lelkészeket tárgyaló munkájában – a prédikátor életpályájára, karrierjére koncentrált.[333] Míg korábban Müllert általában hithű egyházi személyként, illetve szenvedélyes prédikátorként ábrázolták, Strom főként ambiciózusságát és erős egyházkritikáját emelte ki. Fontos, véleménye szerint, kiemelni, hogy Müller karriertörekvései árnyékában sem vált megalkuvóvá, és nem rettent el a polémiától. Az felett

---

[330] KAUFMANN, *i. m.*, 494–507.
[331] *Uo.*, 538–571.
[332] *Uo.*, 553–554.
[333] Jonathan STROM, *Orthodoxy and Reform: The Clergy in Seventeenth Century Rostock*, Tübingen, 1999, 222–246.

viszont nem szabad szemet hunynunk, hogy egyházi pályafutása alatt nem tett valós kísérletet az intézmény megújítására, fejlesztésére, és nem indítványozta a gyülekezeti szabályzat megreformálását.

Müller írásai továbbra is a szakirodalmi érdeklődés középpontjában állnak. Polina Serkova a modern szubjektumelméletek kontextusában vizsgálta írásait,[334] Johann Anselm Steiger pedig az imádság fogalmának használatát vetette össze Martin Luther és Heinrich Müller szövegeiben, amivel rávilágított a szakirodalomban korábban kevésbé kiemelt kapcsoltra Müller és Luther között. [335]

Müller nézeteit és az egyházon belül betöltött pozícióját ismerve, érdekes kérdés, hogy a gyakorlatban milyen véleményen volt a reformokkal kapcsolatban. Erre választ adhat Philipp Jakob Spener leveleinek kritikai kiadása, amelyben Müller egy Spenernek címzett levele is megtalálható. 1675. május 5-én írt levelében egyetértően ír Spenernek az Arndt *Postilla* előszavaként (*Pia Desideria*) megjelent reformtervekről, de úgy látja, hogy Spener javaslatai nem lesznek könnyen átültethetők a gyakorlatba.[336] Spener Müllernek erre a javaslatára később is többször hivatkozik.[337]

Exkurzus – Quirinus Kuhlmann és a *Poetischer Andachtklang*

Quirinus Kuhlmann: *Der neubegeisterte Böhme*

Quirinus Kuhlmannt a német irodalomtörténet elsősorban költeményei révén tartja számon, de köztudott, hogy saját chiliaszta tanokat is kiépítő, magát prófétának valló eretneke a kornak, aki máglyahalált szenvedett Moszkvában.[338] Az alábbiakban elemzett műve első nyomtatásban megjelent bizonyítéka a benne felgyulladt Böhme-szeretetnek. Saját bevallása szerint megvilágosodott írásait olvasva, ebben a munkájában pedig Jakob Böhme apológiáját tűzte ki célul. Tanait megvizsgálva igyekszik bebizonyítani, hogy a misztikust érdemtelenül tartják eretneknek, ehhez pedig a *Geistliche Erquickstunden*t, és ezen keresztül Heinrich

---

[334] Polina SERKOVA, *Spielräume der Subjektivität: Studien zur Erbauungsliteratur von Heinrich Müller und Christian Scriver*, Duisburg, Univ.-Verl. Rhein-Ruhr, 2013

[335] Johann Anselm STEIGER, *Das Gebet im Zeitalter der Reformation und des Barock, Ein Beitrag zu Martin Luther und Heinrich Müller sowie zur Bildtradition des armen Lazarus*, Neuendettelsau, Freimund, 2013.

[336]Philipp Jakob SPENER, *Briefe aus der Franckfurter Zeit 1666-1686*, II, 1675–1676, hrsg. Johannes WALLMANN, Tübingen, 1996, Nr. 135.

[337]*Uo.*, III, Nr. 47, 71.

[338] Kuhlmannról és költészetéről összefoglalóan ld. Hans-Georg KEMPER, *Barock–Mystik*, Tübingen, Niemeyer, 1988(Deutsche Lyrik der Frühen Neuzeit, 3), 279–311.

Müller személyét hívja segítségül. A *Neubegeisterter Böhme* négy fejezete Müller és Böhme írásainak szöveghelyeit állítja egymás mellé, és mutat rá, Kuhlmann meglátása szerint, azok gondolati hasonlóságaira. A szakirodalom számára ez a párhuzam ismert és reflektált esemény, a konszenzus az, hogy Kuhlmann egy meghatározó kortárs lutheránus gondolkodó tekintélyét akarta felhasználni Böhme tanainak legitimálására.[339] A szövegek pontos összevetése és megvizsgálása azonban még nem történt meg. Tisztázásra várt tehát Heinrich Müller és Jakob Böhme kapcsolatának tisztázása a szövegek aprólékos, párhuzamos elemzésén, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti hátterük feltárásán keresztül.

Quirinus Kuhlmann személye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kortárs és közel kortárs európai gondolkodók Sziléziát a barokk misztikus, fanatikus, enthuziaszta gondolatok szülőhazájának gondolják. Vonzalma a spiritualizmushoz már Böhme munkásságával való megismerkedése előtt kialakult. Jénai tanulóévei alatt megkereste levélben Athanasius Kirchert, és Lull kombinatorikai művészetéről[340] kérte ki a véleményét. Ez a spirituális érdeklődés és Heinrich Müller közvetlen hatása nyilatkozik meg költői formában az 1671-es *Himmlische Libes-Küsse*[341] című munkájában, amely 50 szonettet tartalmazó, jórészt Heinrich Müller *Himmlischer Liebes=Kuß / Oder Vbung deß wahren Christenthumbs* című munkája által inspirált gyűjtemény. Kuhlmann korábbi munkáitól eltérően a teljesen vallásos témájú költeményekben új nyelvi és stilisztikai kifejezésformák jelennek meg. Következő nagyobb lélegzetvételű munkája, a *Der neubegeisterter Böhme* pályafutásában kiemelkedő szerepű, hiszen ez az első írás, amelyben a költő hangot ad rajongó nézeteinek, és kezdetét veszi monografikusa szerint második életszakasza.[342] A munka annak következménye, hogy Kuhlmann tanulmányait folytatandó 1673-ben Leidenbe utazott, ahol útitársa, Abraham Plagge megismertette Jacob Böhme *Mysterium magnum*ával. 1674. január 20–28-a között élte meg az általa „Leidener Wunderwoche", „Wunderwoche" esetleg „Göttliche Offenbarung" névvel illetett extatikus élményt, amikor is, állítása szerint, megérintette jutott Böhme szelleme, majd módosult tudatállapotban írt egy ívnyi szöveget, amely később a nyomtatásban is megjelent *Der neubegeisterte Böhme* első 12 fejezetének

[339]Quirinus KUHLMANN *Der neubegeisterte* Böhme, hrsg. Jonathan CLARK, Stuttgart, 1995. XXIX.
[340]A spanyol misztikus az *Ars magna et ultima* című munkájában egy kombinatorikus mechanizmust dolgozott ki a keresztény hit igazságának bizonyítására.
[341]Birgit BIEHL-WERNER; *"Himmlische Libes-küsse" 1671 : Untersuchungen zu Sprache und Bildlichkeit im Jugendwerk Quirin Kuhlmanns*, Hamburg, 1973.
[342]Walter Dietze monográfiájában Kuhlmann életét három szakaszra osztotta: Der Poet (1651–1673); Der Ketzer (1674–1682), Ketzer und Poet (1683–1689) ld. Walter DIETZE, *Quirinus Kuhlmann, Ketzer und Poet*, Berlin, 1963.

szolgált alapjául. Ezt az ívet egy levéllel együtt[343] elküldte Heinrich Müllernek. Eredeti elképzelése egy nyílt levél (Sendschreiben) volt, amelyben Böhme tanait szerette volna közvetíteni egy lutheránus teológus felé. A címzett végül a lutheránus hívők teljes közössége lett, állami, akadémiai és egyházi intézményeivel együtt. A kötet további fejezetei később keletkeztek, és az időközben Kuhlmann barátjává és útmutatójává vált Johannes Rothe[344] hatása figyelhető meg rajtuk. Kuhlmann Rothéban a Jézusmonarchia prófétáját és beteljesítőjét látta, és munkájában Böhme és Rothe tanításait is igyekszik összehangolni.

A teljes művet végül Holllandiában adták ki.[345] A szöveg forráskritikai vizsgálatát nagyban megkönnyíti, hogy 1995-ben elkészült a mű kritikai szövegkiadása.[346] Mint ahogy azt Jonathan Clark megállapította, a nyomtatványnak egy alapvető edíciója született, amelyen a kiadók olykor kisebb változtatásokat eszközöltek, de a méret, a lapszámozás, a tipográfia, és még a sajtóhibák sem változtak.[347] A sikere kimagasló volt: ma már nehezen eldönthető a kérdés, hogy ez a mű saját érdeme-e, vagy annak köszönhető, hogy Böhme munkái ebben az időben nyomtatásban még alig voltak hozzáférhetők. Később, a legfontosabb, Böhme tanait magába sűrítő 15. fejezet holland fordítása is megjelent, majd rá egy évre változatlan formában németül is kijött kizárólag Jakob Böhme nevének megjelölésével: *CL. Weissagungen in Jacob Böhmens…Theosophische Schriften* címmel, amely később több utánnyomást is megélt.

A *Der neubegeisterter Böhme* alaposan megszerkesztett kiadvány. A könyvnek három bevezető paratextusa is van: egy ajánlás (Zuschrift), Kuhlmann Heinrich Müllerhez címzett levele, valamint egy minden fejezetet összefoglaló tartalomjegyzék. Ezekben munkáját

---

[343]Ezt a levelet a nyomtatvány is tartalmazza *Abgelassenes Sendschreiben* címmel, CLARK, *i. m.*, 45.

[344]Johannes Rothe (1628−1702) chiliasztikus, quintomonarchista tanokat hirdető amszterdami származású vándorló prédikátor, a schwenckfeldiánus Ludwig Friedrich Gifftheil tanítványa. Utazásai során eljutott Angliába, Dániába és Poroszországba. Angliában a *Fünfte oder göttliche Monarchie* című prédikációja miatt be is börtönözték. Prédikációiban mély, személyes bűnbánásra szólította fel az embereket és az ötödik monarchia hamaros eljövetelét hirdette. 1672-től a harmadik angol-holland háború kitörése után, amit állítása szerint megjósolt, jelentős számú követője akadt. 1676-ban – ezelőtt két évvel több követőjével együtt egy Sátán elleni hadjáratra indult, hogy előhívja az ötödik monarchiát − az Orániai Vilmosnak címzett nyílt levele miatt ismét fogságba került.

[345]Kuhlmann művét egy Leidenben (1674–1678), később pedig Amszterdamban (1688-1691) élő nyomdász, Loth de Haes adta ki. A teljes címe: *A.Z!* | *Quirin Kuhlmans* | *Neubegeisterter Böhme /* | *begreiffend* | *Hundert funftzig Weissagungen /* | *mit der Fünften Monarchi oder dem* | *JESUS REICHE* | *des Holländischen Propheten* | *JOHAN ROTHENS übereinstimmend* | *Und* | *Mehr als 1000000000 Theosophische* | *Fragen / allen Theologen und Gelehrten* | *zur beantwortung vorgeleget; wiewohl* | *nicht eine eintzige ihnen zu beantworten/ wo si heutige Schulmanir sonder* | *Gottes Geist folgen.* | *Darin zugleich der so lang verborgene* | *Luthrische Antichrist abgebildet wird.* | *Zum allgemeinen besten der höchstverwirrten Christenheit / in einem* | *freundlich sanftem und eifrig-feurigem Liebes-geiste ausgefertiget* | *an des Lutherthums* | *Könige / Churfürsten / Printzen und* | *Herren / wi auch allen Hoh-schulen* | *und Kirchen-gemeinen Europens.* | Zu Leiden in Holland / Gedrukt vor den *Autor,* und ist zu bekommen | bei *Loth de Haes,* 1674.

[346]CLARK, *i. m.*

[347]CLARK, *i. m.*, XI.

minden lutheránusnak ajánlja, akik védőbástyái hitüknek. Bírálja azokat a királyokat, nemeseket és különösen a tudósokat, akik egy kereszténynellenes rendszer felépítésében segédkeznek. Az ajánlásban hangsúlyozza Böhme jelentőségét egész Európában és a világban. Ugyanezek az elemek bukkannak fel a nyílt levélben is.

Kuhlmann már a bevezető fejezetekben idéz mind Müllertől, mind Böhmétől. Az első fejezet kizárólag Böhméről és írásairól szól, szisztematikusan a 2–4. fejezetekben mutatja be Heinrich Müller és Jacob Böhme írásainak tartalmi hasonlóságát szövegek szoros összehasonlításával.[348] A *Neubegeisterter Böhme* eddigi elemzői (Clark, Beare) nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy bemutassák, hogy a szöveghelyek közötti hasonlóság szembetűnő, különösen, ha a tizenkét fejezet lejegyzésének gyorsaságát is tekintetbe vesszük.[349] Kuhlmann másik monográfusa, Robert Beare ironikusan meg is jegyzi: ”s tette ezt oly szakértelemmel, hogy Müller láthatóan megrendült, és az elvárható cáfolatot gyors halálával kerülte el”.[350] Müller a rákövetkező évben ugyanis meghalt. Neve a későbbiekben már szinte alig tűnik fel, a könyv második felében Johannes Rothe személye kerül a középpontba. A könyvnek ez a része már jóval szélsőségesebb vallási nézeteket is tartalmaz, egy új vallás alapjait, amelyet később Kuhlmann *Jesuelitenthum*nak, illetve *Kühlmannsthum*nak nevezett el. Ezeknek a nézeteknek a bővebb kifejtésével találkozhatunk a később megjelenő *Kühlpsalter*ben.[351]

A következőkben Kuhlmann négy, Müllert és Böhmét összehasonlító fejezetét szeretném részletesebben megvizsgálni hangsúlyt fektetve arra, hogy a szöveghelyeket Heinrich Müller írásainak kontextusában vizsgáljam. A második – első összehasonlító – fejezet javarészt Müllernek a korban elhíresült, a korábban már említett, az akkori egyház négy néma bálványának elméletével foglalkozik.[352] A négy néma bálvánnyal kapcsolatban

---

[348]Das 2. Capittel (Was vor Unterscheid zwischen Böhmens und anderen Weltschrifften und wi er mit Doctor Müllern von vier stummen Kirchengötzen falschen Scheinchristen den zweien Himmel auf Erden übereinkommen), Das 3. Capittel (Weitere übereinstimmung des Böhmens mit Doct. Müllern vom Bibellesen vilen wissen wenig Gewissen u.s.w.), Das 4. Capittel (Desgleichen vom Predigamte von Predigten und heutigen Scheinpredigern), és a Das 5. Capittel (Vom ertzgreuelgebrauche der heutigen Buß und Beichte von dem rechten Kirchgehen Abendmahl empfahen und wi Böhme und Müller in sehr vilen örtern einerlei schreiben; ja wi Doctor Müller di Scheinchristen vor Antichristen nicht anders als Böhme hält). Ahogy a fejezetcímek is jól mutatják, Müller és Böhme gondolatainak összehasonlítása a mai látszatkeresztények, a helyes bibliolvasás, a mai lelkipásztorok és a vezeklés helyes formái köré csoportosulnak.

[349] Kuhlmann állítása szerint ugyanis az első 12 fejezetet egy hét (Wunderwoche) alatt írta meg.

[350] ”He did this so skilfully that Müller was apparently overwhelmed and avoided the necessity of rebuttal by dying shortly thereafter” Robert L. BEARE, *Quirinus Kuhlmann: The Religious Apprenticeship*, Publications of the Modern Language Association of America, PMLA 68(1953), 853.

[351]Kuhlmannak erről a művéről legújabban: Ralf SCHMITTEM, *Die Rhetorik des Kühlpsalters von Quirinus Kuhlmann: Dichtung im Kontext biblischer und hermetischer Schreibweisen*, Köln, 2003.

[352]Müller nézete a korabeli egyházba járókról Kuhlmann szövegében a következőképpen hangzik: „Auch hat di heutige Christenheit vir stumme Kirchengötzen / denen si nachgehet / den Taufstein / Predigstuhl / Beichstuhl /

szorul Heinrich Müller legkevésbé védelemre. Az elhangzott prédikáció után elindult egy nagyszabású támadás ellen, amelyben Johannes Müller, hamburgi prédikátor rostocki kollégáját eretnek újrakeresztelő tanok terjesztésével vádolta. Komoly eredménnyel nem jártak azonban Müller ellenfelei, hiszen ha valaki pontosan figyel Heinrich Müller érvelésére, könnyen belátja azt, amivel a prédikátor később védekezett is, miszerint ő nem a keresztelés, gyónás, úrvacsora és lelkészek jogosságát bírálta, csupán azokat a keresztényeket, akik mély hit nélkül, pusztán megszokásból gyakorolják hitüket. Johannes Müller mindenestre elkövetett mindent Heinrich Müller jó hírnevének befeketítése érdekében.[353]

Müller ezeken a szöveghelyeken valóban hasonló argumentációs bázissal dolgozik, mint Böhme, de a külsőségek helyett a valós, belső hit fontossága, valamint az egyház romlottságának hangsúlyozása – különösen a harmincéves háború után – a 17. században a nagy kegyességi törekvések idején nem számít már sajátos hasonlóságnak. Böhme viszont más végső megoldást javasol: ő a kőintézmények ellen érvel. Véleménye szerint szükségtelen a jelenlegi egyház létezése, ami nagyban különbözik Müller álláspontjától, aki nem az egyház intézményét támadja, csupán azokat, akik felszínesen gyakorolják hitüket. Jakob Böhme egyházkritikáját elemezve Ferdinand van Ingen legújabban úgy látja, Böhme szerint az igaz keresztténnyé válás első lépcsőfoka a mély misztikus tapasztalatból fakadó belső újjászületés, amely után az ember mintegy Isten képmásává válik. Nem vonja kétségbe az egyház szentségét, viszont az egyházat csak az igaz, már újjászületett keresztények összességeként értelmezi. Az átlényegülés tanán is egészen mást ért, mint a hagyományos lutheri tanokat követők.[354] Azért támadta a dogmákat, mert racionális szabályokon keresztül nem juthatunk el Krisztushoz.[355] Böhme felszólítása a külső liturgia belsővé tételére összecseng Müller fő állításával, de mint látjuk, egyházkritikája és misztikus spekulációi jóval messzebbre mennek; az ilyen részek idézését Kuhlmann természetesen elkerülte.

Ebben a fejezetben is megfigyelhető Kuhlmann gyakran alkalmazott idézéstechnikája:

Altar. Si tröstet sich ihres euserliches Christenthums / daß si getaufft ist / Gottes Wort höhret / zur Beicht geht / das Abendmahl empfängt / aber di innere krafft des Christenthums verleugnet si.„
Böhme: „Man lehret ihre absolution sei eine vergebung der sünden *item,* das Abendmahl nehme di sünde weg *item,* der Geist Gottes werde vom Predigmat eingegossen…Mancher gehet 20 oder 30 Jahr in di Kirche höhret predigen und braucht Sacrament läßt sich absolviren und ist einmahlt ein Thir de Teufels und der eitelkeit wi das ander: ein Thir gehet in di Kirche und zum Abendmahl und ein thir geht wider davon […] Nimand kan sünde vergeben ohne aleine Gott: des Predigers mund hat nicht di vergebung in eigener gewalt." CLARK, *i. m.,* 66 (ld, Erquickstunden, 152. elmélkedés és Apostolische Schlusskette. Kuhlmann hivatkozása: Epistolische Schluskette

[353] KAUFMANN, *i. m.,* 545, 700. lj.

[354] „Transsubstantion: es ist magisch, substantialisch, wesentlich. Es ist nicht nur blos Geist in Gott, sondern Natur, Wesen, Fleisch und Blut, Tinctur und alles." Idézi Ferdinand van INGEN, *Der Anfang der Morgenröte: Jacob Böhmes reformatorische Mystik = Die Kirchenkritik der Mystiker: Prophetie aus Gotteserfahrung* hrsg. Mariano DELGADO, Gotthard FUCHS, II, Fribourg, 2005, 207–220, itt 210.

[355] *Uo.*

az általa kimetszett szöveghelyek gyakran nem árulkodnak az eredeti szöveg logikai menetéről.[356] Müller elmélkedésének címe: *Von dem seligen Zustand der Kinder Gottes auf Erden.* A szöveg hosszasan érvel a földi javak hiábavalósága mellett, és két embertípus oppozíciójára épít (Christ–Weltkind). Müller szerint azok lelkében, akik életük során a földi javak megszerzésén és élvezésén fáradoznak (Weltkind), valójában ördög lakik, és lelkünk szenvedésekkel teli pokol, szemben a kegyesen élő keresztényekkel, akik lelkünkben Istent és így a mennyet hordozzák. Ennek az argumentációnak a végén − ami Kuhlmannál teljesen hiányzik − található a relativizáló következtetés: „fährt er (Gott) mit mir in die Hölle, so ist die Hölle mein Himmel." Ugyanitt Böhménél a rá jellemző dualizációt figyelhetjük meg: nem a hívő keresztényekről és Istenhez való kapcsolatukról van szó, hanem egyértelműen misztikus gondolatokról („du lebest in Gott und Gott ist in dir").

A második összehasonlító fejezetben Kuhlmann idézi az Erquickstunden 123. számú elmélkedését,[357] amelyben jól megfigyelhető Müllernek Johann Arndt tanításához fűződő szoros kapcsolata. Az elmélkedés központi fogalma a *Vielwissen*nel szembeállított *Gewissen,* a világi tudás hiábavalóságát a természetből vett példákkal szembesíti. Az elmélkedés egésze a hívőket a befelé fordulásra, önmaguk belső lényegének megtapasztalására szólítja fel. Müller szövegében itt olvashatunk egy, az unio mysticához közelítő gondolatot.[358] Istennel a hit által való egyesülés gondolata azonban a lutheránus hagyományban a legkevésbé sem számít elítélendőnek, sőt a Taulert sokat olvasó Luthernél is találkozhatunk hasonló sorokkal. Tauler gondolatai Johann Arndt *Wahres Christentum*jában is kitüntetett szerephez jutnak.[359] Az unio mystica megjelenésével gyakran találkozhatunk lutheránus teológusoknál, és mint azt

---

[356]Kuhlmann által idézett szövegek itt: *Erquickstunden,* 10. „di Welt hat nicht einen ein Christ hat zween himmel. Wo der himmel ist da mus freude sein … Hiniden ist mein hertz mein himmel. Wo Gott mit seiner gnaden wohnet, da mus der Himmel sein. Jes. 57.15. Geht Gott mit mir ins grab so ist das grab mein himmel; fährt er mit mir in di hölle so ist di hölle mein himmel."
Böhme: „Du darfst nicht fragen: wo is Gott? Höhre du blinder Mensch du lebest in Gott und Gott ist in dir und so du heilig lebest so bistu selber Gott wo du nur hinsihest da ist Gott … Der Himmel ist in der hölle und di hölle ist in dem himmel." CLARK, *i. m.*, 70–71.

[357]*Erquickstunden*, 123. „Vil wissens wenig gewissens sind zween gutte freunde und wohnen gemeiniglich beieinander. Du hast di schrifft studiret; aber hastu auch den innern geheimen verstand gefasset? Was nutzt si im gehirn und auf der zungen wann si nicht im hertzen ist? Di libe übertrifft das wissen. Libe bessert wissen blähet auf. Du weisst alles kennstu Gott auch? alle weißheit ausser Gott is torheit dann si führt von der wahren weißheit ab. Fürchte Gott. Di furcht des Herrn ist der weißheit anfang. Sihe zu daß du hie mit Gott vereinigt werdest durch den glauben so wirstu dermaleins in Gott alles sehen und verstehen. Wi du ohne di sonne di sonne nicht sehen kanst und ohne wasser auf den wasser nicht fahren; so kannstu Gott ohne Gott nicht erkennen." CLARK, *i. m.*, 72–73.

[358]„Sihe zu daß du hie mit Gott vereinigt werdest durch den glauben so wirstu dermaleins in Gott alles sehen und verstehen." Ld. a fenti idézetben.

[359]vö. Johannes WALLMANN: *Mystik und Kirchenkritik in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts* = J. W., *Pietismus und Orthodoxie: Gesammelte Aufsätze,* III, Tübingen, 2010, 109, ff.

Otto Ritschl kimutatta, a 16–17. században folyamatosan változtak a róla alkotott nézetek.[360] Isten szubsztanciális jelenléte a hívő lelkében a protestáns gondolkodásmódban a kezdetektől fogva jelen van, ám míg Luthernél az isteni jelenlétet a *gratia*, illetve *donum in gratia* biztosítja, addig a 17. században már az *inhabitatio dei* kifejezéssel találkozhatunk a teológusok szövegeiben, amit Ritschl az unio mystica kifejezéssel egyenlőnek ítél meg. Müller szövegei nehezen értelmezhetők ebből a szempontból, mivel nincs kifejtett állásfoglalása vagy hosszabb eszmefuttatás ezzel kapcsolatban: szétszórt mondatokból lehet csak következtetni esetleges misztikus nézeteire.

A következő fejezetben Kuhlmann Müller és Böhme véleményét a lelkészekkel kapcsolatban hasonlítja össze. Müller írásaiban a kegyességre való felszólítás mellett sokszor gyakorol kritikát nemcsak a hívők felett, hanem a hamis prédikátorokkal szemben is. Azonban az ilyen kritika sem idegen a lutheránus egyháztól. Johannes Wallmann világított rá, hogy különösen a 17. században a misztikusok olvasása gyakran járt együtt egyházkritikával, ahogy ezt Johann Arndt, Joachim Lütkemann és Philipp Jakob Spener írásain keresztül bemutatta.[361] Müller azonban ebben is nagyon visszafogott, kritikája nem terjed tovább a fösvény és önző lelkészek bírálatánál, a kritikus él abban áll, hogy – állítása szerint – korának legtöbb prédikátora ilyen jellemvonásokkal rendelkezik, de emögött akár a hiperbola alakzatát is sejthetjük. Az utolsó összehasonlító fejezetben a jegyesmisztika képe a központi gondolat, ami Clairvaux-i Szent Bernát hatását tükrözi. Johann Arndt is számon tartotta Szent Bernátot mint az egyik legfontosabb misztikust, akit olvasni kell.[362] Arndt művei hozzájárultak a bernáti jegyesmisztika gondolatának terjesztéséhez, de, mint ahogy azt legutóbb Johannes Wallmann vizsgálta,[363] az ortodox lutheránusok körében a személyességet hangsúlyozó bernáti misztika elterjedtebb volt, példaként Heinrich Müllert, Johann Gerhardot, Martin Mollert és Johann Herrmannt említi.

Kuhlmann képessége, hogy Müller és Böhme munkáiban ilyen nagy számban mutatott fel hasonlóságokat, azt mutatja, hogy mindkét szerző munkásságában nagy jártassággal bírt. Hogy Kuhlmann miért pont Müllert választotta, abban az is közre

---

[360]Otto RITSCHL, *Das Theologumenon von der unio mystica in der späten orthodox-lutherischen Theologie*, in: *Harnack-Ehrung, Beiträge zur Kirchengeschichte ihrem Lehrer Adolf von Harnack zu seinem siebzigsten Geburtstage*, Leipzig, 1921, 335–352.

[361]WALLMANN, *Mystik und Kirchenkritik…, i. m.,*Tanulmányában bár említi Heinrich Müllert és elismeri, hogy illene az általa felsorolt szerzők sorába, mégsem vizsgálja részletesebben, meg is indokolja miért: „Mit Heinrich Müller wäre nur eine Dublette zu Arndts Kirchenkritik gewonnen."

[362]Ő ajánlotta figyelmébe Bernátot Johann Gerhard-nak, akinek 1606-os *Meditationes sacrae* című munkájában Bernát a messze legtöbbet citált szerző.

[363]Johannes WALLMANN, *Bernhard von Clairvaux und der deutsche Pietsmus* = J. W., *Pietismus und Othodoxie…, i. m.,* 91.

játszhatott, hogy Müller írói tevékenysége megfelelt Kuhlmann egyéni költői programjának. A *Der neubegeisterte Böhme* első oldalán Müllerre hivatkozva hangsúlyozza a beszéd szerepét egy új társadalmi rend megvalósításában, mert a költői nyelvnek a keresztényi indulat egy új módját kell az olvasóban felébresztenie. A *Geistliche Erquickstunden* megítélésekor azt is szem előtt kell tartani, hogy az Erbauungsbuch műfajához tartozott, ez ugyanis nagyban befolyásolta a mű nyelvezetét, stílusát. A 17. század második felében az épületes könyvek műfaja a protestánsok körében már nagy hagyománnyal rendelkezett, és mindenki számára világos volt, hogy ehhez a műfajhoz könnyedebb stílus illik. Ezekben megfértek olyan kijelentések, amelyek esetleg egy posztillás könyvben már nem kaphattak volna helyet. Mivel a posztillákat elsősorban lelkészek olvasták és használták, fontosabb volt, hogy dogmatikai szempontból kifogásolhatatlanok legyenek. Ezzel szemben egy elmélkedésgyűjtemény általában a laikusoknak szólt, elsődleges célja az olvasók érzelmeinek megindítása volt, és esetenként, ahogy Müllernél is láthattuk, dogmatikai szempontból nem mindig fogalmaztak kifogásolhatatlan precízséggel.

Az, hogy Quirinus Kuhlmann választása Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden*jére esett, legalább annyira köszönhető a mű műfajának és irodalmi értékének, mint szerzője tekintélyének. Kuhlmann meglovagolt egy népszerűségi hullámot,[364] az épületes irodalom ugyanis a leghatásosabb irodalmi eszköze volt az akkori vallásosságnak. Megállapítható egy olyan tendencia, miszerint a kezdő írók, akik gyorsan népszerűségre kívántak szert tenni, gyakran használtak ki a műfaj elterjedtségét, népszerűségét: 17. században német nyelvterületen más irodalmi műfaj szövegei nem tudnak ilyen fejlődési tendenciát felmutatni.[365] Az állítást, miszerint Quirinus Kuhlmann Heinrich Müller népszerűségét és megingathatatlan tekintélyét használta fel Böhme tanainak legitimálására, véleményem szerint úgy egészíthető ki, hogy Kuhlmann Heinrich Müller személyét és korának egyik legnépszerűbb műfaját, az Erbauungsliteraturt használta fel műve sikerének fokozása érdekében.

[364]Ehhez lásd Ferndinand van INGEN, *Bußstimmung, Krisenbewusstsein und Melancholie – Deutungsmuster der Frühen Neuzeit?*, Pietismus und Neuzeit, 32(2006), 57–78.
[365]Oliver PFEFFERKORN, *Übung der Gottseligkeit: die Textsorten Predigt, Andacht und Gebet im deutschen Protestantismus des späten 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 2005, 165.

Poetischer Andachtklang (1673)[366]

1673-ban a Pegnesischer Blumenorden, az 1644-ben alapított – ebben az időben Sigmund von Birken vezetése alatt újjászerveződő – költőtársaság egy átköltéskötetet készített a *Geistlicher Erquickstunden*ből, melynek címe: *Der Geistlichen Erquickstunden Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang* lett. A kor többi *Sprachgesellschaft*ja mellett a Pegnesischer Blumenorden is nagyban hozzájárul a német nyelvterületeken a 17. században lejátszódott poétikai megújuláshoz. A társaság céljának tekintette a német nyelv megreformálását, a költői nyelv továbbfejlesztését. Nagy figyelmet fordítottak a lelket építő tartalmak mellett a hangzásra is, szerették a „manierista kiműveltséget", a hangjátékokat, szóvicceket, kiemelt fogalmaik a *Wortpracht, Wortklang, Klangspiel*. A *Sprachgesellschaft*ok nyelvszemléletéről Birken – aki összefoglaló művet is megjelentetett poétika-felfogásáról – így ír: „Az égből csordul alá a költészet, törjön is hát oda, vissza a mennybe: szolgálja (így) Istent: A költők pedig legyenek mennyei szökőkutak; ne használják földi módon az égi áradat tüzét."[367] A költőtársaság tagjai a *Poetischer Andachtklang*ban egy-egy elmélkedésből összesen ötven költeményt készítettek, amelyekhez aztán Johann Löhner dallamokat szerzet. A gyűjtemény megjelenésének évében, 1673-ban Birken volt a társaság vezetője, így sejthető volt, hogy nagy szerepe volt az összeállítás létrejöttében. Ám mivel a kötet csak a zeneszerzőtől tartalmaz előszót, és Birken neve a címlapon sem kerül említésre, így szerepe csak a kötetből nyerhető információk alapján nem volt pontosan rekonstruálható. Birken naplóbejegyzései és levelei viszont teljes képet adnak szerepéről a vállalkozásban.[368] Még a kötet megjelenése előtt (1673 novemberében kapta meg az első példányokat), 1672 júliusában Birken levélben kereste fel Heinrich Müllert,[369] amelyben egy halotti búcsúztatót (Nachrufschrift) küldött a lelkész két évvel korábban elhunyt felesége emlékére, és tájékoztatta őt a költőtársaság vállalkozásáról. Birken naplójából az is tudjuk, hogy a búcsúztatót, mielőtt elküldte, be is köttette. Müller 1673. április 6-án válaszolt Birken levelére,[370] amelyben köszönetet mond a küldött könyvért és szabadkozik, hogy szerény munkája (értsd a *Geistliche Erquickstunden*)

---

[366]*Der Geistlichen Erquickstunden Doct. Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang: von denen Pegnitz-Blumengenossen verfasset.* Nürnberg, 1673.

[367]Sigmund von BIRKEN, *Teutsche Rede-bind und Dicht Kunst oder Kurze Anweisung zur Teutschen poesy mit Geistlichen Exempeln: verfasset durch Ein Mitglied der höchstlöblichen Fruchtbringengden Gesellschaft den Erwachsenen*, Nürnberg, 1679 (Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1973).

[368] Ezeket ismerteti, Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, II, *Birken-Wälder*, hrsg. Klaus GARBER, Christoph HENDEL, Hartmut LAUFHÜTTE, Berlin, de Gruyter, 2014, Teil. II., Apparate, 992–993.

[369] Ezt a levelet nem ismerjük.

[370] BIRKEN, *Werke und Korrespondenz…*, II, *i. m.*, Teil 2., 993–994.

nem méltó rá, hogy ilyen emberek, mint a költőtársaság tagjai, tehetségüket pazarolják rá. Minden esetre azért hálás lenne, ha az elkészült kötetből kaphatna majd egy példányt. Sajnos egyelőre nem ismerünk több darabot levelezésükből, pedig a folytatás majdhogynem bizonyosra vehető. A költőtársaság hagyatékában, ahol a többi Birken-levelet is őrzik, mindenesetre nem található több levél tőlük. Birken 1674-es évi naplója pedig elveszett, így abból az évből nincs semmilyen adatunk. Mivel a rostocki teológus 1675-ben meghalt, így kapcsolatukat sokáig már nem is folytathatták.

Birkennek a *Poetischer Andachtklang* körüli tevékenységéről (főként népszerűsítő munkájáról) a kritikai kiadás 13. kötetében – amelyben Birkennek a Pegnesischer Blumenorden egyes tagjaival való levelezését közölték – találhatunk további értékes információkat.[371] Három különböző személlyel való levélváltásában is említésre kerül a verseskötet. Gottfried Zamehl 1674. július 7-én mond köszönetet Birkennek az *Andachtklang*ért.[372] A königsbergi Gertraut Möller, a költőtársaság egy női tagja, 1674. július 6-i levelében köszöni meg Birkennek a küldeményeit, és ígéri, ő is versbe szedi Müller néhány elmélkedését, és ha elkészül velük, küldi is őket.[373] Johann Georg Pellicer, lübecki tanácsos 1674. október 27-én köszöni meg az *Andachtklang*ot és dicséri a benne foglalt verseket.[374] Az ő leveléből is az derül ki, akárcsak Möller válaszából, hogy Birken arra kérte, küldjön ő is költeményeket a kötet folytatásába. Bár Birken életében már nem készült el a tervezett második kötet, 1691-ben (Birken halála után tíz évvel) megjelent a gyűjtemény második, bővített kiadása. Ebben szerepelnek is versek Pellicertől, feltételezhetően azok, amelyeket ekkor küldött Birkenek (Möllertől viszont valószínűleg nem érkeztek később költemények, mert a második kiadásban sem szerepel szerzőként). Pellicer, mint írja levelében Birkennek, kicsit tart tőle, hogy a vers szövegét (és egyben Müller elmélkedését) félre fogják érteni az olvasók, és a szövegben megfogalmazott kritikát az egész papságra értik majd, nem pedig csak az egyes tagjaira.[375] Ez a szövegrész is bizonyítja, hogy Müller kijelentései a kortársak között sokszor provokálólag hathattak.

---

[371] Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz, Bd. 13., Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Mitgliedern des Pegnesischen Blumenordens und literarischen Freunden im Ostseeraum*, De Gruyter, 2012.
[372] *Uo.*, Nr. 7.
[373] *Uo.*, Nr. 8.
[374] *Uo.*, Nr. 12.
[375] *Uo.*

Müller recepciója Magyarországon

Pukánszky Béla a magyarországi német irodalmat feldolgozó monográfiájában több adatot is közöl Heinrich Müller magyarországi recepciójával kapcsolatban. Szenci Fekete Istvánon kívül három nevet említ, akiknél, véleménye szerint, kimutatható Müller hatása, bár ezek az adatok ritkán utalnak konkrétumokra. Müller hatása először Schumberg Tóbiás munkáiban található meg.[376] Ahogy Pukánszky írja róla, „Johann Arndt, Heinrich Müller és Philipp Kegel vallásosságát közvetíti az Opitz-tanítványok keresett nyelvén". Pukánszky két énekeskönyvét említi, amelyek bár elvesztek, különböző hivatkozások és forrásokból alapján protestáns misztikus tartalmukra következtet, ezeken pedig Müller hatását is felfedezni véli.[377] Gruber Ádámot is Müller követői között említi, akinek prédikációi az ortodoxiától a pietizmushoz való átmenetet mutatják, és amelyeknek, Pukánszky megfogalmazása szerint, keresetten édeskés alaphangja Heinrich Müller hatására vall.[378] Az utolsó, akin Müller hatását látja: Pilarik István.[379] Nála fedezhető fel a legkonkrétabb hatás, hiszen egyik gyűjteményének címe (*Geistliche Seelenmusik*) megegyezik Müller 1659-ben kiadott énekgyűjteményével. Bár sajnos, akárcsak Schumberg Tóbiás esetében, ez a munka sem maradt fent, tartalmára azonban következtethetünk Pilarik egy másik munkájából: a *Geistliche Himmelsleiter* (1706) című verses imakönyvében ugyanis Heinrich Müller egyházi énekeit magasztalja. Pukánszky Müller stílusát itt is – mint korábban Gruber Ádámét – édeskésnek írja le, amellett, hogy elismeri képgazdagságát.

---

[376]PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története (A legrégibb időktől 1848-ig)*, Budapest, 1926, 269.

[377] *Ua.*, „Az első gyűjtemény énekei a középkori misztikából a XVII. századi protestáns költészetbe átnyúló egyéni Jézus-imádás tipikus termékei. A Megváltó iránt való misztikus szerelem (Jesusminne) hangjait a protestáns egyházi énekekben először Philipp Nicolai szólaltatta meg, majd különösen Angelus Silesius, Heinrich Müller és a pietisták fejlesztik tovább."

[378]PUKÁNSZKY, *i. m.*, 258.

[379]PUKÁNSZKY, *i. m.*, 249.

III. 2. Nicolaus Müller brassói kiadása

A *Geistliche Erquickstunden* magyarországi recepciójának a fordítás mellett egy legalább annyira fontos állomása, hogy 1681-ben Brassóban német nyelven, de egy brassói nyomdász saját vállalkozásaként megjelent az elmélkedésgyűjtemény.[380] V. Ecsedy Judit nyomdászattörténeti monográfiájában foglalkozott általában a brassói nyomda 17. századi termésével.[381] Ennek tanulsága szerint az itt megjelenet nyomtatványok legnagyobb része alkalmi nyomtatvány volt, és a műhely főként a helyi szászok számára dolgozott. Kiemeli továbbá, hogy „a nyomtatványok között evangélikus áhítatossági művek, énekeskönyvek, imádságok, és Luther német–latin kis katekizmusa szerepelt."[382]

A *Geistliche Erquickstunden* brassói kiadása Nicolaus Müllernek (latinosan Molitor) köszönhető. Müller figyelemreméltó személyisége volt a kora újkori erdélyi művelődéstörténetnek, sajnos személyéről kevés adat maradt fenn. Borsa Gedeon mint Magyarország területén működő német nyomdászt említi, működésének éveit pedig 1666–1701 közé,[383] Ecsedy Judit 1666–1702 közé teszi.[384] Brassóban a nyomda ekkori újra indulása az udvari muzsikus és későbbi bíró Michael Herrmann nevéhez fűződik,[385] ő alkalmazta Müllert nyomdászként, aki példátlanul hosszú ideig maradt a műhelyben, a nyomda tulajdonosváltásai alatt is. Michael Herrmannt a kortárs források egyaránt említik nyomdaalapítóként és nyomdászként is, de a Brassó város életében betöltött vezető szerepe miatt a nyomda konkrét irányítását inkább maga Müller látta el, még akkor is, amikor a Herrmann család egyéb tagjaira szállt a nyomda.[386]

Az 1933-ban, a Honterus-nyomda 400 éves fennállásának tiszteletére megjelent kötet[387] – főként Müller-korabeli forrásokra támaszkodva – szolgál a legtöbb információval a tipográfus személyével kapcsolatban. Blasius Seyberger feljegyzése szerint 1702. május 13-án

---

[380] RMK II. 1479

[381] V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Budapest, 1999, 118.

[382] *Ua.*

[383] BORSA Gedeon, *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon = Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat (15-17. század)*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1996, 391.

[384] V. ECSEDY, *i. m.*, 370.

[385] Josef TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Band, Kronsradt, 1870. 130. alapján: Michael Herrmann 1602-ben született Murány várában és Brandenburgi Katalint követve érkezett Erdélybe. Brassóban házassága után 1629-ben mint a város orgonistáját alkalmazták, karriere dinamikusan ívelt felfelé, 1641-ben már a belső városi tanács tagja és 1646-ban megválasztják a város bírójának, működése alatt nagy tekintélyre és elismerésre tett szert, 1660-ban Brassóban halt meg pestisben.

[386] A brassói tipográfia 1638-tól 1693-ig a Herrmann család tulajdonában állt, 1693-ban a nyomda vezetését Lucas Seuler vette át rokonság révén. Valószínűleg Peter és Martha Pfannenschmidt is a családhoz tartozott, ők 1675–1678 között szerepelnek a nyomtatványokban, mint a tipográfia tulajdonosai. Ld. V. ECSEDY: *i. m.*, 118.

[387] Hermann TONSCH, *Die Honteruspresse in 400 Jahren.* Kronstadt=Brasso, 1933.

halt meg, és 46 évig volt Brassó nyomdásza.[388] Ezek szerint vagy az 1657-ik, vagy az 1656-ik év működésének kezdete a brassói műhelyben. Az első adatunk mindenesetre 1657-ből származik, ekkor jelent meg ugyanis Müller jóvoltából egy nyomtatvány, amely az idősebb és ifjabb Michael Herrmann közös lakodalmára írott költeményeket tartalmaz.[389] Származására az eddig ismert egyetlen utalás szintén egy kortárs naplóbejegyzéséből származik, Thomas Tartler úgy említi Müllert, mint akit Michael Herrmann Morvaországból hívott a nyomdájába.[390] Kortársai nyomdászként elért érdemei mellett kiemelik buzgó vallásosságát (Hermann Tonsch itt azt is felveti, hogy ez esetleg arra utalna, hogy Müller eredetileg a Morva Testvérekhez tartozott) és a költészethez való tehetségét. Több alkalmi írás is bizonyítja, hogy Brassó ismert és kedvelt lokálpatriótája volt. Ránk maradt egy alkalmi költemény, melyet Johannes Honterus (az egykori iskola- és nyomdaalapító ükunokája) városi prédikátorrá való kinevezése alkalmával szerzett,[391] valamint az 1689-es nagy brassói tűzvész után is megjelent egy nyomtatvány, amely a városi prédikátor, Johannes Honterus által szerzett imádság mellett Müller panaszversét is tartalmazta.[392] Szinnyei József Müller-szócikkében csak öt munkáját említi, ezt jelenlegi tudásunk szerint további három írással lehet kiegészíteni.[393] Stefan Sienerth meglátása szerint Nicolaus Müller a 17. század egyik legtermékenyebb és az erdélyi német nyelvű írásbeliség fejlődéséért legtöbbet tevő

---

[388]„13. Maii stirbt Nicolaus Müller, 46 jähriger Buchdrucker in Cronstadt." in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Band VII., Brassó, 1915, 448.

[389]RMK II., 876a. Idézet a tételből: „Lakodalmi versek. – – A ma már csak töredékesen ismert nyomtatvány idősebb Michael Herrmann nyomdásznak és városbírónak valamint fiának, ifjabb Michael Hermann-nak idősebb, illetve ifjabb Johannes Chrestels özvegyeivel közösen tartott esküvőjére készült. […] Az eskövőt 1657. december 4-én tartották Brassóban. A címlap hátán Conradus Gesnertől származó idézet olvasható, a férj kötelességeiről. A nyomtatványból csupán négy levél, az A_1,A_4, C_1, C_4 maradt fenn." Ezeken Petrus Mederus, két ismeretlen szerző, Johannes Müllerus Rupensis, Mart. Herrmannus Coronensis és Nicolaus Müller köszöntései olvashatók.

[390]„19. April sturbe der Buchdrucker Michael Helzdörffer, der von dem Nicolaus Müller, den der Herr Mich. Herrmann in vorigen Säkulo aus Mähren an seine Thypohraphie berufen" in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII., Brassó, 1915, 223

[391]RMK II. 1418. MÜLLER (Nicolaus) *Opus Unum, Operarii Plures. Das ist: Kurtzer und einfältiger Bericht: Wie Gott der Himmlische Hausvater, dem Wein=berg der Kron=Städtischen Kirchen, mit getreuen Evangelischen Arbeitern versehen, und von den wilden Säuen, die ihn zuwühlt und verwüstet haben, (Psal. 80. v. 18) gefeget und Wohlgelahrte Herr Magister Johannes Honterus…*

[392]RMK II. 1641

Az esettel kapcsolatban Joseph Teutsch visszaemlékezését idézi TONSCH, *i. m.*,46.

„ist vermutlich der damalige Herr Pfarrer bei der Kathedralkirche [Stadtpfarrer] Herr. Mag. Joh. Honterus, der sich die Not der betrübten Bürger zu Herzen gehen ließ. Folget: Nicolaus Müllers Klag-Lied, in welchem von dem Verlauf dieser Feuers-Brunst gehandelt wird. Im Ton: O Welt, ich muß dich lassen, etc. Des frommen Buchdruckers Gedicht ward also für würdig befunden den Veröffentlichung zusammen mit des gelehrten Stadtpfarrers Gebet!"

[393]A rövidség kedvéért álljanak itt csupán az RMK számok: RMK II. 876a, RMK II. 1418, RMK II. 1641, RMK II. 1643d, RMK II. 1707d, RMK II. 1821c, RMK II. 1821d, RMK II. 1916a

nyomdásza volt.[394] Felhívja arra is a figyelmet, hogy Müller gyakran kísérte az általa kiadott munkákat egy *Zusatz*-cal, amiben saját álláspontját közvetítette az olvasóknak.

Sok információval szolgálnak számunkra a brassói *Geistliche Erquickstunden* paratextusai is a kiadás körülményeiről és a felhasználás kívánt módjáról. Nicolaus Müller az elmélkedésgyűjteményhez egy hosszabb dedikációs előszót és egy rövidebb *Erinnerung*ot is csatolt. A kötet dedikációval kezdődik, Müller a művet Martin Herrmann-nak,[395] Johann Herrmann-nak és Michael Herrmann-nak ajánlja.

A dedikációs levél után következik az előszó.[396] A nyomdász előszavából több momentumot is érdemes kiemelni. Müller a szöveg legelején arra panaszkodik, hogy olyan korban élünk, amit Krisztus már régen megjósolt. Fél attól, hogy ha eljön az utolsó ítélet, nem találnak majd igaz és üdvözítő hitet a földön, mivel a keresztények tömegei számára a hit csupán képzelgés, látszat. Az emberek keveset gondolkodnak arról, hogyan éljenek igaz keresztény hitben, és hogy Krisztusnak hű tanítványai és követői legyenek.[397] Itt Georg Brasche (Braschius) útmutatókönyvének előszavára hivatkozik.[398] Ezzel a helyzetmegítéléssel a korszak teológiai irodalmában is gyakran találkozunk, a szövegben idézett biblia hely (Luc. 18. 8. a 17. századi német spiritualizmus toposszá vált textusa.[399] A hitetlenség, a kereszténység romlottsága hasonló kifejezésekkel jelenik meg Arndtnál, majd Spenernél is, a *Pia desideriában* például Pál apostolról szólva: „Ha a megvilágosodott apostol közénk jönne, sok mindent nem értene", de a jelen állapottal elégedetlen lenne Luther is: „ha üdvözült

---

[394]Stefan SIENERTH, *Leseangebot und Buchzirkulation in Siebenbürgen = Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der Früher Neuzeit*. hg. Detlef HABERLAND, München, 2007. 290-291.

[395]SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Szeged, 1992. Nr. 1728. Martinus Hermannus Coronensis Altdorfban (1664), majd Padovában tanult és itt doktorált filozófiából és orvostudományból, peregrinációjából hazatérbe 1670 és 1692 között orvos Brassóban, 1681-től szenátor. 1692-ben halt meg. Michael, brassói bíró fia. Peregrinációja alatt írt leveleit újabban Szabó András Péter adta ki: SZABÓ András Péter, *Adalékok az erdélyi szász peregrináció XVII. századi történetéhez: Martin Hermann levelei*, Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények. szerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, 2007, 55–83.

[396] Ld. VII. Függelék.

[397] Wir leben nunmehr in der Zeit, (schreibt ein Theologus) von welcher der Herr Christus längst zuvor hat geweissaget Luc 18/8. Wenn des Menschen Sohn kommen wird, meynest du, daß er auch werde Glauben finden auff Erden: verstehe einen wahren selig machenden Glauben,… wie die heutige Erfahrung gnugsam bezeuget… bey dem grössesten Hauffen der Christen die Religion und der Glaube gar ein blosser Wahn, und nur ein Schein…Im übrigen bekümmert man sich wenig, wie einer in der wahren Christlichen Religion würdiglich wandeln, und ein rechtschaffener Jünger und Nachfolger Christi seyn möge." *Geistliche Erquickstunden*, Brassó, 1681, Előszó, ld.VII. Függelék.

[398]Az előszóban a névhez fűzött jegyzet: „M. Georg Braschius, in Praef. Sup. Man. Luneb." A művet ld. www.vd17.de Georg BRASCHE, *Lüneburgisches new wolverbessertes Handbuch/ Für Reisende zu Land und Wasser*. Lüneburg, 1658.

[399]Ernst BENZ, *Wenn Christus heute wiederkäme… zur Eschatologie des deutschen Spiritualismus*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 1934, 53(1934), 494–541.

Lutherünk feltámadna…”[400] Müller szövege nem csak tartalmában, hangnemében árulkodik jártasságáról a kortárs épületes irodalmi művekben, a „die Religion und der Grlaube gar ein blosser Wahn / und nur Schein” mondata, bár nem idézi, nyilvánvalóan Heinrich Müller Wortklangot kedvelő beszédmódjával áll kapcsolatban. Az előszószerző arról is panaszkodik, hogy a mai hívők már nem törekednek arra, hogy Krisztus követői legyenek (Nachfolger Christi) és fontosnak tartja az „übung des wahren Christenthumbs”-ot és Krisztus birodalmának építésést (Reich Christi fortpflantzen). Nem említi konkrétan Johann Arndtot a szövegben, de szóhasználatával és stílusával talán őt is megidézi. Annyi minden estre bizonyos, hogy Nicolaus Müller bírta a 17. század teológusainak, épületes irodalmi szerzőinek szókincsét.

A továbbiakban Müller Németországra és más országokra is hivatkozik, mint mondja, mindenütt nagy mennyiségben nyomtatnak olyan könyveket, amelyek a Sátán országának lerombolására és Isten országának építésére valók. Itt megidézi Heinrich Müllert és kitér munkáinak nagy számára és azok népszerűségére. Megemlíti továbbá a sziléziai születésű odera-frankfurti lelkészt, Johann Heermannt (1585–1647), akit főként énekszerzőként méltat a német irodalomtörténet, de kitűnő szónok és prédikációszerző is volt. Énekeiben Krisztus sebei metaforájával is gyakran él, akárcsak Heinrich Müller.[401] Nicolaus Müller Heinrich Müller istenes törekvését dicsérve Heermann *Laborum sacrorum continuatio* című postilláskötetéből idézi az ugyancsak nagy múltú szólást: „sacerdotium non est otium, sed negotiorum negotium.”[402] Müller utal még a könyvek behozatalának nehézségeire és a brassói kiadás indítékára is, mint írja: ezekben az elszomorító időkben a példányok behozatala a katolikus országokon keresztül Németországból különösen nehéz, ezért vette a fáradtságot, hogy ezt a lelki könyvecskét, az Isten dicsőségére és kegyes emberek kívánsága szerint Jézus nevében kiadjam.”[403] Nicolaus Müller megemlíti, hogy az *Erquickstunden* olyan népszerű volt Németországban, hogy pár éven belül többször is kiadták, különböző formátumokban, kis és nagy betűkkel szedve. A brassói nyomdász jól tájékozott a németországi példányokkal kapcsolatban: a kötetet valóban kiadták kifejezetten nagyobb betűkkel szedve az idős olvasók

---

[400]„… der so hocherleuchtete Apostel würde, wenn er jetzt zu uns käme, selbst vieles nicht verstehen”, „…ob unser seliger Luther, wenn er wieder aufstehen sollte…”. Philipp Jakob SPENER, *Pia desideria*. Berlin, 1939. 27, 30.

[401]Erre utal BUNNERS, *Mystik bei Heinrich Müller…, i. m.,* 98.

[402]A Szent Bernáttól származó mondást sokan idézték a korban is. Bernhard LIESS, *Johann Heermann (1585–1647)*, Münster, 2003, 60.

[403]„die Exemplaria auß Teutschland diß hieher (bevorauß durch Bäpstische Länder) zu bringen sehr gefährlich, als hab ich die Mühe auff mich genommen / daß ich diß geistliche Büchlein / dem lieben Gott zu Ehren / und auff frommer Leuthe Begehren / in Jesu Namen auffgelegt”

kedvéért.[404]

Az Előszó után egy rövid *Erinnerung* következik, ebben inkább a praktikus szempontok kerülnek előtérbe. Megtudjuk, már három éve gyötri a kétség, hogy nyilvánosan közreadhatja-e a nyomtatványt. Jól meg kellett fontolnia ugyanis, hogy milyen fáradsággal és költségekkel jár ebben az országban egy ilyen munka kiadása.[405] Gyakorlati tanácsokkal látja el az olvasókat a könyv használatával kapcsolatban, kitér arra az esetre is, ha esetleg hallgatója is akadna a műnek: arra figyelmezteti a mindenkori felolvasót, hogy különösen figyeljen a szövegben az interrogatiókra és exclamatiókra, és az ezekre figyelmeztető írásjelekre (? és !).[406] Bár a prédikáció szót nem használja, tanácsaiból mégis egy helyes szónoki előadás képe rajzolódik ki. Az, hogy a tipográfus az elmélkedéseket prédikációra alkalmasnak találta, és az olvasókat ilyen jellegű használatra buzdította, mint ahogy azt később látni fogjuk, pontosan összecseng a Szenci Fekete István által a lőcsei kiadás előszavában tett javaslatokkal. Nicolaus Müller kiadása regisztert is tartalmaz, amely az elmélkedések kulcsszavainak ábécésorrendjét követi, így az olvasó tematikus alapon is választhatott az egyes fejezetek között. A regiszter érdekessége, hogy ezt minden bizonnyal Nicolaus Müller saját maga készítette. A kiadó megemlíti, hogy a kiadás a frankfurti edíció alapján készült,[407] de sem a frankfurti, sem egyéb kiadásokban nem találunk ilyen tárgymutatókat, ennek megfelelően a magyar fordítás sem rendelkezik ilyen mutatóval. Ismerős lehet viszont ez a típusú regeszta a *Paradiesgärtlein* kiadásaiból. Nem tudok közvetlen bizonyítékokat felsorakoztatni amellett, hogy Nicolaus Müller Arndt imakönyvéből vette át ezt az ötletet. Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek gyűjteményét átvizsgálva igyekeztem végére járni az ilyen típusú mutatók eredetének. A vizsgálódások arra az eredményre vezettek, hogy először Martin Moller *Meditationes Sanctorum Patrum* című gyűjteménye tartalmazott ilyen regesztát, amit aztán Arndt is átvett. Mivel Arndt imádságoskönyvének a 17. században jóval több kiadása volt, úgy tűnik, a *Paradiesgärtlein*-kiadások tették népszerűvé az ilyen típusú paratextust, amely később több épületes könyvben

---

[404] Ld. V. 3. fejezet, *Geistliche Erquickstunden*-bibliográfia, elsőként 9. tétel: Wauff vielfältiges Begehren / zusammen getragen / und zu lieb den alten und blöden Augen in diesem groben Druck herauß gegeben."

[405] „Ich habe zwar gantzer 3 Jahr lang ein Bedencken getragen ob ichs auch wagen und im öffentlichen Druck dir mittheilen sol messen mir wohl bewust was es für Mühe und Vnkosten erfordere ein solches Werck in diesem Lande zu verlegen."

[406] „Ich muß aber den einfältigen Leser erinnern wie er diß Büchlein mit Nutzen lesen sol sonderlich wenn ihm iemand zuhören wil ic. So muß er (wie den Gelehrten bekannt) auf die puncta interrogationis & eclamationis gute Achtung geben und wo ein solches Zeichen stehet da muß der Leser das Wort also aussprechen als wenn er iemanden umb etwas fragen wollte"

[407] Sajnos más konkrétumot nem árul el a példányról, ami alapján készítette saját kiadásást. Mivel 1666-tól Frankfurtban számos alkalommal kiadták a művet, pontosabban én sem tudtam Müller forrását meghatározni.

is megjelent, tipikusan olyan szerzőknél, akiket Arndt-követőként szokás besorolni (például a nürnbergi Johann Michael Dilherrnél). Ez is azt bizonyítja tehát, hogy Nicolaus Müller tájékozott volt a kortás német épületes irodalmi művekkel kapcsolatban, és az ezekben a nyomtatványokban tapasztalt megoldást saját kiadására is alkalmazta.

Nehéz pontosan megállapítani, hogy általában milyen szerepe volt Nicolaus Müllernek a művek nyomtatásra való kiválasztásában, mindenesetre érdekes rajzolatot mutat a nyomda terméseinek impresszummegadási gyakorlata. Müller neve az impresszumban első alkalommal 1657-ben jelenik meg, mint közreadó. Korábban tárgyaltuk, hogy ebben a nyomtatványban saját munkája is szerepelt. Később nyomdászként Michael Herrmann neve van feltűntetve egészen 1666-ig, annak ellenére, hogy feltételezhetően a nyomdát valójában Müller vezette. Nevének következő felbukkanása éppen Franciscus Rhether, brassói születésű, rövid ideig Alsó-Sziléziában is élő, ismert kegyességi szerző énekeit tartalmazó kötet impresszumában található. Ez után megint sokáig, egészen 1675-ig kell várnunk nevének újbóli megjelenésére, amikor is a Pfannenschmied család irányítása alá került rövid ideig a nyomda. Az ebben az időben megjelent nyomtatványok nagy részén fel van tüntetve Müller mint nyomdász, magyarázat lehet erre a nyomda tulajdonosváltása. 1679 után, amikor újra a Herrmann család van tulajdonosként megnevezve, Müller neve már ritkábban marad el az impresszumokból, mint a legelső időszakban, bár így is haláláig csak körülbelül a nyomtatványok impresszumának felében jelölik meg. Ezt a megoszlást nem lehet magyarázni a nyomtatványok fajtáival sem, hiszen ez az arány ugyanúgy érvényben van az alkalmi nyomtatványok és a nagyobb művek esetében is. Nicolaus Müller kiváló szerkesztői érzékéről tanúskodik az 1684-ben megjelentetett unikális darab, a páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának sokáig ismeretlenül maradt kétnyelvű kiadása is.[408] Müller nevének ingadozó megjelenése az impresszumokban, talán azzal magyarázható, hogy azoknál, amelyek a neve megadásával jelentek meg, a nyomdász személye talán hangsúlyosabb, jobban az övének tekinthetők, mint a többi esetben. Ilyenek többek közt az 1680-ben megjelenő *Gebet und Gesangbuch*,[409] az alsó-szilézia prédikátor Martin Hyller elmélkedésgyűjteménye,[410] valamint a tárgyalt *Geistliche Erquickstunden* is. Ezekhez Nicolaus Müller saját kísérő szövegeket is írt, amelyek megerősítenek bennünket a nyomdász-szerkesztő kvalitásairól és a művek önálló kiválasztásáról. Különös nyomatékkal érdemes utalni arra, hogy a szász lutheránus

[408]Erről lásd bővebben: BORDA Lajos, *Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)* , Magyar Könyvszemle, 118(2002), 1, 46–55.
[409]RMK II., 1465
[410]RMK II., 1477

művelődésben a pietizmust megelőző évtizedek alkalmi, iskolai és praktikus egyházi kiadványai között a személyes kegyesség költői erővel megszólaló hangja, Heinrich Müller műve a kivételek közé tartozik. Ebbe a sorba illeszthető az angol puritanizmus egyik ikonikus munkája, amit Nicolaus Müller két évvel később, 1683-ban adott ki. Ez a mű, mind a Magyarországon, mind a német lutheránusok körében is rendkívül népszerű Lewis Bayly *Praxis Pietatis*ának német fordításából készült kivonata, amely Nicolaus Müller saját munkája.[411] A művek erdélyi megjelentetője, a brassói nyomdász – a jelek szerint – a kortárs német kegyességi irodalomban kitűnően tájékozott volt.

III. 3. Szenci Fekete István

Az eddigi egyetlen és egyben legrészletesebb szakirodalom, ami Szenci Fekete életével foglalkozik, Payr Sándor munkája. Ez alapján foglalom össze Szenci életének fontosabb eseményeit.[412] Fekete István 1636-ban született Szencen, a mai Szlovákia területén, valószínűleg itt végezte elemi iskoláit, később Kassára került, ahol tehetségére már felfigyeltek tanárai. Pártfogók segítségének köszönhetően Wittenbergbe is kijut, peregrinációja után a Zrínyi Miklós környezetéből jól ismert kiváló jogász és politikus Vitnyédy István Kőszegre hívja rektornak az újjászerveződő gimnáziumba. Itt a rábízott feladatokat jól végzi, a városiak meg vannak elégedve képességeivel és munkájával. Buriusnál ez olvasható róla: „Fekete a tanítói pályán egyik sikert a másik után aratta. Kiváló tehetség, jó szónok, magastermetű, mutatós külső alak, telve a magyar nemes ember önérzetével, mind ezek olyan hatást biztosítottak fellépésének, amellyel különösen a vidéki nemességet hódította meg hamarosan."[413] Rövidesen már Kőszeg prédikátora, Vitnyédy bizalmas embere, két alkalommal is magával viszi Zrínyi téli hadjáratába mint tábori lelkészt. Fiatal, ambiciózus személyisége nem csak a kőszegieknek tűnt fel, többen szeretnék őt a püspöki székben látni, és 1669-ben a büki zsinaton meg is választják szuperintendensnek. A protestánsok helyzete a királyi Magyarország területén egyre nehezebbé vált, Szenci Fekete pedig Vitnyédyvel való kapcsolata miatt már nemcsak vallása miatt volt szorult helyzetben, a világi hatóságok is kezdték vádolni a Wesselényi-összeesküvés felszámolása során. 1671

[411]RMK II. 1516. *Schrifftmessiger Weg=Waiser, zur seligen Sterbe=Kunst. Das ist: Nothwendiger, und Gottes Wort wohlgegründeter Bericht, wie sich die krancken Leute in ihrer währenden Kranckheit verhalten, auch wie man ihnen auss Gottes Wort zusprechen und sie trösten solle, biss sie selig in Christo einschlaffen. Genommen aus dem schönen Büchlein Praxis Pietatis*, Hn, D, Ludovici BAILI.
[412]PAYR Sándor, *Szenczi Fekete István a hitehagyott püspök: Egy viharos életpálya I. Lipót és Thököly korából*, Piri és Székely könyvnyomdája Sopronban, 1918.
[413] *Uo.*, 16.

januárjában káptalani tagokat küldtek Kőszegre, hogy az összeesküvéssel kapcsolatba hozható személyeket hallgassák ki. Széchényi György győri püspök egyre jobban szorongatta Kőszeg városát, követelte a német templom átadását, amit a város polgárai, hogy elkerüljék a vérontást, meg is tettek, de Fekete neve az események kapcsán nem kerül elő. 1673. szeptember 25-ére Feketét rendkívüli törvényszék elé idézték, ám nem ment el Pozsonyba, így távollétében ítélték el mint vallásháborítót, felségsértőt és hazaárulót. A vésztörvényszék elől külföldre menekült. Útjának pontos állomásait nem tudni, talán több országban is járt, de ami biztos: Naumburgban talált hosszabb időre menedékre, itt Móric szász herceg és a naumburgi vagyonos polgárok adományaiból élt évekig. Időközönként prédikált a Szent Vencel templomban, valamint ellátogatott Wittenbergbe és Jénába is, ahol Klesch Dániel, kőszegi prédikátor-elődje tanárként működött. Valószínűleg az ő közbenjárásának is hála, kapcsolatba került a jénai egyetemmel, s ott 1676-ban magiszteri fokozatot kapott. Az itt töltött éveknek emlékét őrzi három nyomtatvány, amelyek Szenci németnyelvű prédikációit tartalmazzák. Valószínűleg ezekben az időkben ismerkedett meg Müller *Geistliche Erquickstunden*jével. A kőszegiek nagy riadalmára 1679 novemberében hazaérkezett, majd nem sokkal később már Ostffyasszonyfán tevékenykedett mint lelkész és püspök mindenféle hivatalos engedély nélkül. Ostffy Miklóst többször felszólították, hogy bocsássa el Feketét, de Ostffy kiállt a lelkész mellett és fegyveres készülődésbe kezdett. A bécsi kormánnyal háta mögött Széchényi György győri püspök nem nézte jó szemmel Ostffy és Fekete tevékenységét, 1680 augusztusában 5000 főnyi sereget küldtek Asszonyfára, ahonnan Ostffyt és Feketét elűzték, a kastélyt feldúlták és lerombolták. Fekete megpróbált újra Szászországba menekülni, ám Morvaország határában elfogták, Bécsbe vitték, és börtönbe zárták, ahol fél év raboskodás és kínzások után katolikus hitre tért. 1681. év virágvasárnapján tartották Pozsonyban áttérésének ünnepélyes aktusát, ahol nagy tömeg tódult össze.[414] Fekete ezek után már papként szolgált, Kollonich Lipót püspök és Szelepcsényi György érsek (legnagyobb korábbi ellenségei) világi pályát szántak neki. Kőszegre, korábbi lakóhelyére helyezik tanácsosnak, majd városbírónak. Kőszegi tartózkodásának egyik kínos fejezete volt, hogy amikor Thököly hadai közeledtek a város felé, Fekete búcsújárás örvén Stájerországba ment más kőszegi katolikusokkal együtt. Ugyanakkor amikor később visszatért Kőszegre, Thököly embereinek felajánlja, hogy elkobzott jószágai fejében újra evangélikus lesz, de azok ezt nem

[414] Payr Sándor Szenci Fekete István konverzióját természetesen protestáns szemszögből meséli el. A történtek jezsuita narratívája is megismerhető a kőszegi historia domusból, amelyből egy példány az OSZK Kézirattárában is megtalálható: *Historia Domus Ginsiensis Seu Keuszeog.* Fol. Lat. 4012. Szenci Feketét említik: 10r, 28r–28v (itt írják le elfogásának és áttérésének történetét), 30r, 33r, 40v, 41v, 43r–43v, 63v. Fekete [1691]

fogadják el. Fekete ettől kezdve lesz városbíró, erősíti a katolikus befolyást, üldözi az evangélikusokat, és a jezsuita befolyásnak köszönhetően az országgyűlésre is kiküldik követnek. 1692 áprilisában hunyt el, jelenleg egyetlen fennmaradt magyar nyelvű műve, a *Lelki nyugosztaló órák* ismert.

Szenci az exuláns

Prédikációk

A Lelki nyugosztaló órákon kívül Szencinek négy német nyelvű prédikációja maradt fenn, amelyek azt bizonyítják, hogy külföldi tartózkodása során többször is prédikált. A négy prédikációt három nyomtatványban is kiadták, mind a három Jénában jelent meg. Időrendben az első (RMK III. 2754) *Symbolum grati animi, seu par concionum sacrarum…, Das ist Merckzeichen eines danckbaren Hertzens oder ein paar der Heiligen Predigten* címet viseli és 1676-ban jelent meg. Ennek előszavában Szenci hosszan ír magáról, itt mondja el, hogy míg Cato közel nyolcvanéves korában tanult meg görögül, ő a német nyelvet negyvenévesen sajátította el. A kötet két prédikációt tartalmaz, az első 1676. április 25-én hangzott el Naumburgban (János 16,7 magyarázata), a második pedig Pünkösd vasárnapján (János 10,1-10). A címlapon az aláírás kiemeli Szenci otthoni tisztségeit és a korban az exulánsok által gyakran használt öndefiníciót is megtalálhatjuk itt: M. Stephanus Fekete, Ecclesiae Civitatis Günsiensis quondam Pastor Primarius, caeterarumque in Inferiori Hungaria Augustanae Confessioni addictarum Superintendens, nunc pro Christi nomine Exul. A nyomtatványhoz latin és német címlap is tartozik, mind a kettőn kiemeli, amit Szenci az előszóban külön is elmond, hogy a szerző 40. életévében kezdett el tanulni németül és egy éven belül sajátította el a nyelvet annyira, hogy prédikációkat készíthessen és előadhassa azokat. A kötet előszava szintén két nyelven szerepel, címzettjei pedig Szenci üldözött sorstársai: PRAEFATIO Ad Exules Christi in Germania hinc inde dispersos, Et notitia linguae Germanicae destitutos.[415] Vorrede An die Vertriebenen im Teutschland hin und wieder zerstreueten / und der teutschen Sprache unkündigen Exulanten Christi.[416] Az előszóban is a nyelvtanulás fontosságát hangsúlyozza, mint írja: gyakran előfordul, hogy amit gyermekként, fiatal korunkban elmulasztottunk, azt felnőttként, szükségben kényszerülünk megtenni. A nyelvtudás viszont

[415]SZENCI FEKETE István, *Symbolum grati animi, seu par concionum sacrarum,* Jena, 1676, A2r–A3v.
[416]*Uo.*, A3r–A4r.

különösen fontos, hiszen ez az, ami összeköti az embereket, mondandóját alátámasztandó Szent Ágostont idézi (Lib. 29. cap. 7. de. Civit. Dei.):

> Der Unterscheid der Sprachen entfremdet die Menschen von einander / und allein um des Unterscheides der Sprachen willen/ hilfft so grosse Gleichheit der Natur die Menschen zusammen zu gesellen / so gar / daß ein Mensch lieber wolle mit seinem Hunde umgehen/ als mit einem Fremden/ mit welchen er nicht reden kan.[417]

Szenci exuláns társait is arra ösztönzi, hogy tanulják a német nyelvet: „Hat uns das liebe Teutschland so freygebiglich beherberget / und von vielem Umgemach befreyet / so ist es fürwar würdig / daß die Sprache desselben mit alle[m] Fleiß erlernet werde."[418] De számára már önmagában az is elegendő érv lenne a német nyelv tanulása mellett, hogy értsük a nyelvet, amire Luther lefordította a Bibliát. Szenci, bevallása szerint, maga is Luther Bibliáján tanult meg németül. Előszava ezzel utal azokra a – ezek szerint valóban nem teljesen alaptalan – vádakra, hogy a magyar exulánsok gyakran nem beszélték az őket befogadó ország nyelvét, azért nem tudtak beilleszkedni az új közösségbe. A nyomtatvány végén latin köszöntő versek találhatók Friedemann Bechmanntól, a jénai egyetem teológusprofesszorától és szintén magyarországi exuláns Matthäus Palumbinitől. Azt, hogy Szenci valóban Naumburgban tanult meg németül vagy sem, ez ma már nehezen eldönthető. Szekpszisre adhat okot az, hogy üldüztetése előtt az akkor főként németajkú Kőszegen volt az iskola rektora, és peregrinációja során Wittenbergben is tanult. Ugyanakkor Kőszegen a magyar iskolában tanított, tehát a tanításhoz nem volt szüksége a nyelvre (a mindennapi életben valamilyen szinten viszont bizonyára igen), Wittenbergben pedig, ahol latin nyelvű volt az oktatás, szintén nem kellett feltétlenül akadémiai szinten megtanulnia németül. A prédikáció logikai felépítése miatt gyanakodhatunk arra, hogy eltúlozta a nyelvtanulásával kapcsolatos tényeket, a nyomtatványban viszont olyan nagy terjedelemben, hangsúlyos helyeken (címlap, előszó) és olyan részletesen (milyen szótárakat használt) ismerteti nyelvtanulásának körülményeit, hogy mindent összevetve, én úgy gondolom, prédikáció írásra alkalmas, magasabb fokú nyelvtudására valóban ekkor tehetett szert.[419]

---

[417] *Uo.*, [A3v].
[418] *Ua.*
[419] Ezt erősíti meg a kőszegi historia domus is, ahol ezt olvashatjuk: Quibus perfectis dictus antea Superintendens Dominus Stephanus Fekete ad confertissimum in Ecclesua S. Martini populum Anno 1681. Dominica Palmarum causas suae conversionis ex Cathedra tribus lingvis, Latina, Hungarica et Germanica (quam in Saxonia intra unius anni decursum ita assequtus fuerat, ut anno sequente Namburgi Parochiam non ultimae aestimationis habere et Concioni potuerit) palam peroravit, adducto etiam ad hoc spectaculum eius Ludimagistro adhuc in haeresi pertinaci: eo tamen fructu, ut et ille emollitus die Jovis Sancto eandem Orthodoxam fidem

A második nyomtatványt 1677-ben adták ki (RMK III. 2817), a prédikáció pedig 1676 augusztusában hangzott el. A címe: *Trifolium sacrum, praesentissimam afflictionis populi dei & Devastationis provinciarum causam…, Das ist Geistliches Kleeblat vorstellend Die allernäheste Ursach der Trübsal des Volcks Gottes und der Verwüstung ihrer Landschafften vermittelst einer Buß=Predigt.* A címlap ezúttal csak német nyelvű, de itt is Szenci ugyanazon tisztségeit tüntetik fel: durch M. Stephanum Fekete, Der Christlichen Gemein in der Stadt Güns / weiland Ober-Pfarrer / und der übrigen in Nieder-Ungarn / der Augspurgischen Confession zugethanen Superintendenten / anitzo aber / umb Christi Nahmens Willen Exulanten. A prédikációt, a többitől eltérően, magyar nyelvű ajánlólevéllel,[420] és egy magyar előszóval látja el, melyet az otthon maradt híveihez címzett. Ebben elmondja, mennyire sajnálja, hogy üldöztetése miatt nem tudott tőlük elbúcsúzni, de minden nap imádkozik értük. Ezt a prédikációt azért is ajánlja külön nekik, hogy bizonyítsa, még mindig gondol rájuk.[421] Az sem véletlen, hogy bűnbánatra szólító prédikációt ajánl nekik:

> hogy peniglen eszt, és nem más valami vigasztalo Praedicátiot eresztek első kővetségben, aszt cselekeszem a végre, hogy mindenek előtt nyomorult hazánk mostani pusztulasának és az Hivek szorongatásának nyilván valo okát világosságra hozzam, és igy az űldőzésnek terhe és hévsége alatt nyőgő régi Halgatoimot, az bűnnek ismeretire, annak meg szanására s, bánására és kővetkőzendőkeppen az igaz póenitentia tartására fől sőrkencsem. Hogy igy á meg haragudott igaz elő Istent, meg engesztelvén, ismét ujonnan ő szent Főlsége kedvében és kegyelmében juthassunk.[422]

Szenci tehát az exuláns írások argumentációs rendszerében ritkán idézett wittenbergi történelemszemléletre hivatkozik, miszerint Isten csapásai a hitetlen életnek köszönhetők és ezekben a vészterhes időkben különösen fontos a megbánás, hogy Isten haragja megszűnjön, és újra kegyelmébe fogadja őket. Ez a megközelítés már a 16. századtól sajátja a lutheránus történelemszemléletnek, az exulánsok írásaiban viszont mégsem ez, sokkal inkább a mártírsors hangsúlyozása volt a domináns elem. Szenci ebben a prédikációjában már hivatkozik Müllerre mint kiváló teológusra. Hosszan idézi itt Müllert – korábban már többször említett – négy néma bálvánnyal kapcsolatban. Ebből arra következtethetünk, hogy

---

pullice ibidem profiteretur (OSZK, Fol. Lat. 4012, 29r). Ugyanakkor nyilvánvalóan a jezsuita forrás sem objektív, és az, hogy Szencinek Naumburgban saját parókiája lett volna, nem felel meg a valóságnak.

[420] Nemes, nemzetes, jó hirű és álhatatos hitű, igaz lutheranus Magyaroknak, szabad királyi Kőszeg városába lakó régi kedves Halgatoimnak, nagyoknak és kicsinyeknek, gazdagoknak és szegényeknek, Férfiaknak és Aszszonyi állatoknak, Árváknak és Özvegyeknek, és minden egyéb rendbéli lelki vigasztalás nélkül szűkőlködőknek, Istentúl kegyelmet, békeséget, az egyszer meg istmért igaz hitben holtig való álhatatoságot, és egyéb lelki testi áldást, tiszta szívbül kiván: Szentzi Fekete István, *Uo.,* [A2r–A2v].

[421] *Uo.,* [A2v] illy koros időmben tanult Német nyelvemen tett praedikátioim kőzül.

[422] *Uo.*, [A2v] Az ajánlás kelt 1677 május 5-én.

Szenci 1676-ban már ismerte Müller gondolatait. Müller elsőként az *Apostolische Schlußkette*-ben ír erről, később ezt emeli át az *Erquickstundenbe*, ezért nem bizonyos, hogy ekkor már magát az elmélkedésgyűjteményt ismerte, könnyen hozzájuthatott közvetett forrásból, vagy az *Apostolische Schlußkette*-ből is.

Szenci prédikációjában, az előszónak megfelelőn, általában kortársai bűnös életmódját és felszínes vallásgyakorlását ostorozza, ami szintén Müller hangnemével mutat hasonlóságot. A prédikáció egy pontján utal kényes helyzetére mint exuláns prédikátor, és szabadkozik, hogy vendéglelkészként tulajdonképpen nem állna jogában megfeddni a hallgatóságot:

> Ich vergleiche zwar euch geliebte im HErrn / den Sodomitern und Gomorritern nicht / als der ich ein Frembder und unbekandter Exulant bin / und welchem keines weges gebühret / dieselbigen insonderheit zu straffen / derer er nicht ein ordentlicher Prediger ist. Ob ich wohl nach dem Exempel eures / ja des gantzen Teutschlandes Apostels Lutheri / (wie er genandt wird) von unterschiedlichen / schrecklichen Sünden / die da unter den itzigen Leuten / hin und wieder ausgeübet werden / etwas vorbringen könte. Und vielleicht werde ich auch solches / in der völligen Erklärung unsers Textes nothwendiglich thun müssen."[423]

A harmadik nyomtatvány: (RMK III. 2976*) Speculum Lachrymarum Christi, & Excidii Hierosolymorum…, Spiegel der Thränem Christi und Zerstörung der Stadt Jerusalem* címmel jelent meg, és a prédikációt, a címlap tanulsága szerint, Móric szász herceg jelenlétében tartotta 1678-ban, a nyomtatványt is neki dedikálja Szenci. A kötetet 1679-ben adták ki Jénában. A prédikáció hangja alapvetően hasonlít az előző bűnbánati prédikációra, apokaliptikus képekben gazdag, az utolsó ítélet közeledtére figyelmeztet. A bibliai textusok mellett Szent Bernát szöveghelyekre is hivatkozik. A prédikáció után egy német köszöntővers található Feketéhez címezve Klesch Dánieltől, aki ekkor Jénában tartózkodott, és segítette Szencit a művek kiadásában és általában a németországi tartózkodása során.[424]

Ez a beszédmód szervesen illeszkedik a közel kortárs magyar prédikációs irodalomban is, elég csak például Medgyesi Pál Jajj-prédikációria gondolnunk, ahol a wittenbergi történelem-felfogásban gyökerező büntetés-toposz és végső idők gondolata szintén nagy szerephez jut.[425] Szenci esetében ezt talán azért érdemes kiemelnünk, mert az exuláns önértelmezésekben ez a történelemszemlélet és történelmi tudat kevésbé jelentős az események mártírikus értelmezésével szemben.

---

[423]*Trifolium, i. m.*, 6.
[424]PAYR, *i. m.*, 65.
[425] LUFFY Katalin, *"Romlás építőinek fognak neveztetni": prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, [Debrecen], Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2015, 146–151.

A prédikációk arról tanúskodnak, hogy Szenci viszonylag nagy biztonsággal használta a német nyelvet, mégha nem is zökkenőmentesen. Bár Müller hatása felfedezhető a szövegen, stílusában nem igyekezett követni a rostocki szerző nyelvi leleményekben gazdag kifejezésmódját, és az is szemmell látható, hogy erre nyelvtudása sem tette volna alkalmassá.

Szenci száműzetésének idejéről nemcsak prédikációi tanúskodnak, számos album amicorum-bejegyzését ismerjük ebből az időből. Az *Inscriptiones Alborum Amicorom* adatbázis[426] jelenleg négy bejegyzését tartalmazza, ezek közül három 1674–1676 között keletkezett német területen, Wittenbergben, Naumburgban és Lipcsében. Mindhárom esetben exuláns társai albumába (Nicolaus Piscator,[427] Masznyik Tóbiás,[428] Ladmóczi István[429]) írt be, a negyedik feldolgozott bejegyzés 1679 decemberében Győrben készült,[430] tehát abban a periódusban, amikor Szenci már hazatért, de még nem tért át katolikus hitre. Az IAA-csoport gyűjteményében található két további, még feldolgozatlan Szenci-bejegyzés is, az egyik még peregrinációja idejéből,[431] a másik viszont szintén Naumburgból, ottani tartózkodásának idejéről.[432] Négy bejegyzés ismert tehát, amikor egy magyarországi exuláns kereste fel Szencit, aki mint exuláns szuperintendens, nyilván számíthatott társai kitüntetett figyelmére. A szövegekben sorra reflektálnak üldöztetettségeikre. A bejegyzések magas száma[433] talán bizonyítja, hogy a magyarországiak keresték egymás társaságát.

III. 4. A *Lelki nyugosztaló órák*

A szakirodalomban eddig ellentétes vélemények születtek a fordítás megítélésével kapcsolatban. Payr Sándor jónak ítéli Szenci Fekete munkáját,[434] és véleménye szerint kiváló érzékéről és teológiai képzettségéről tanúskodik, hogy fordításra választotta ezt a művet, mint mondja: „Fekete Müller stylusának a titkát jól elleste s mondhatjuk, annak a kornak íróihoz képest mesterien oldotta meg feladatát. Híven fordított és jó magyarsággal."[435]

Ezzel szemben Thienemann Tivadar röviden csupán annyit jegyez meg, hogy: „a

---

[426] http://iaa.bibl.u-szeged.hu/
[427] IAA 10752.
[428] IAA 2075.
[429] IAA 1295.
[430] IAA 963.
[431] David Günther albumában, Iglói Evangélikus Egyházközség Könyvtára, Igló, Jelzet: U. 1, 1661. 02. 06. Wittenberg.
[432] Lővei Balázs albumában, Győr, Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény, Jelzet: E 276, 1676. 11. 22. Naumburg.
[433] Értsd az IAA-adtabázis a 17. században kevés bejegyzőtől ismer ennyi bejegyzést
[434] PAYR, *i.m.*, 69–70.
[435] Uo.

magyar fordító küszködött Heinrich Müller czikornyás német nyelvével".[436] A német mű tanulmányozása után számomra meglepő, hogy Thienemann Müller munkáját „végtelen hosszadalmas, tudákos elmélkedések"-nek tartja. A hosszadalmas minden bizonnyal az írás terjedelmére vonatkozik. Az elmélkedések maguk rövidek, a tizenkettedrét méretű könyvben csupán 3-6 lapra terjednek ki, igaz ugyanakkor, hogy ezekből háromszáz van. Pukánszky Béla csak igen röviden említi a *Lelki nyugosztaló órák*at és a fordítást nem minősíti, véleményén Thienemann Tivadar hatása fedezhető fel.[437]

Legújabban Szenci Fekete Istvánnal és a *Geistliche Erquickstunden*-nel Kovács József László tanulmánya foglalkozik,[438] amelyben nem egymagában vizsgálja a Lelki nyugosztaló órákat, hanem egy, Zrínyi téli hadjáratáról írt tudósítással összefüggésben.[439] Már Payr is említ (zárójelesen) egy tudósítást Zrínyi téli hadjáratáról,[440] amelyet véleménye szerint vagy Vitnyédy vagy Szenci írt. Kovács József László Payrra hivatkozva ezt Szenci Feketéhez kapcsolja.[441] Tanulmányában a *Lelki nyugosztaló órák* – amely megfogalmazásában „Fekete magyar átdolgozásává vált" – egyes helyeit vizsgálja meg, és a katonai életre jellemző kifejezéseket, hasonlatokat emeli ki. Mégsem szabad elfelejteni, hogy Szenci Fekete munkája elsősorban fordítás, és ha összevetjük a Kovács József László által kiemelt magyar szöveghelyeket a némettel, az eredetiben is legalább annyi katonai életre jellemző képpel találkozunk.[442]

---

[436]THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk némer eredetű művei*, ItK, 1922, 91.

[437]PUKÁNSZKY, *i. m.*, 281.

[438]KOVÁCS József László, *Három írás Zrínyiről és Vitnyédyről*, Irodalomismeret, 1995, 47., Az első fejezet címe: Szenczi Fekete István, egy eleddig névtelen emlékirat Zrínyi téli hadjáratáról és a gráci „Kurtzet und warhaffter Bericht"-ről.

[439]*Consignatio synoptica expeditionis domini comitio Nicolai a Zrinio versus Eszék quam anno 1663 diebus infranotatis concurrit*. Közreadta BERKESZI István, Századok, 1886, 253-259.

[440]PAYR, *i. m*, 21., „Fekete így másodszor is részt vett mint tábori lelkész Zrínyi hadjárataiban. (A téli hadjárat leírása, *Consignatio Synopt*., ha nem Witnyédy, akkor valószínűleg Fekete műve.)"

[441]KOVÁCS József László, *i. m.*, 48.: „Az 1663-64-ben még fiatal, 27-28 éves evangélikus lelkész, a Szencen született Fekete István a szerzője a Századokban 1886-ban *Cosignatio synoptica* címmel kiadott emlékirat-részletnek."

[442]Pár példa Kovács József László hivatkozásaiból, és ezek német eredetijei: „Senki nem hadgya magát örömest meg-fosztani. Az ő hátán másféle Paist visel, melyen áll edgy nevezetes Vitéz, ki praedát oszt, ily felyül való irással: Mely örömest akarom!" valamint egy másik: „Én a' kétségbe esett keresztyén felől semmit nem tartok. A keresztyén embernek hartzolni kell. Az hatzolóknak bátraknak kell lenni. A' ki nem probál, semmit sem nyér. Világ, van-é kedved hozzá? Bátran rajta. Én probálok." ezek a németben a következőképpen hangzanak: „Niemand läßt sich gern berauben. Am Rücken trägt er ein ander Schild, darauf steht ein Held, der Beute austheilt, mit dieser Ueberschrift: Wie gern will ich." valamint: „Christen müssen kämpfen, Kämpfer müssen muthig sein. Wer nicht wagt, gewinnt nicht. Welt, willst du dran? Frischt fort. Ich wag's."

III. 5. A német-magyar kiadás összehasonlítása

A *Geistliche Erquickstunden*re a német szakirodalom általában Andachtsbuch-ként hivatkozik, a kötet saját címlapján a Tischandachten megjelöléssel él, ami viszont nem konvencionális műfajmegjelölés. Ez a definíció valószínűsíthetően Martin Luther *Asztali Beszélgetései*nek *(die Tischreden)* címére utal, ami a szövegnek inkább egy szűk körben történő befogadását implikálja, mintsem kifejezetten a magános használatot. A szövegek formai jellemzőikben, stílusokban, ahogy a példák is mutatják, nagyon közel állnak az imádságokhoz, de abban, ami az imák legjellemzőbb tulajdonságát adja, valóban tényleg: nem Isten vagy Jézus a szövegek megszólítottjai, sőt sokszor kifejezetten prédikátori, didaktikus alapállás jellemzi a szöveg beszélőjét.

A művet először Rostockban adták ki 1664-ben, ekkor még csak 150 elmélkedést tartalmazott, 1665-ben újabb százzal bővült, a két rész pedig együtt jött ki 1666-ben újabb ötven elmélkedéssel immár végső formájában. Az 1666-os kiadástól kezdve a nyomtatvány tartalmazta a *Theologische Bedencken von Abgötterey der heutigen Maulchristen* című elmélkedést, a *Von Brüderlicher Bestraffung und andern Stücken Durch. D. Heinrich Müllern* című írásokat, valamint Müllerhez írt kortárs olvasói leveleket, illetve Müller arra adott válaszait is. Müller ezekkel az írásokkal válaszolt az őt ért támadásokra a négy néma bálvánnyal kapcsoltban. 1666 és 1681 között még kilenc alkalommal adták ki a szöveget, ezek már háromszáz elmélkedést és az első kiadás egyéb részeit is tartalmazó kötetek.[443]

A kiadás nagyobb változtatáson ment keresztül, amikor 1679-ben az eddigi mutatók mellett (tartalomjegyzés és bibliai helyek mutatója) egy új regesztával (Anweisung) is bővült: *Wie diese geistliche Erquickstunden zu Sonn= und Festtägiger Andacht bey den Evangelien und Episteln können gebrauchet und angewendet werden.*[444]

Ez a mutató mind a brassói kiadásban, mind a kortárs lőcseiben szerepel, tehát jelenlegi ismereteink szerint ez az 1679-es frankfurti kiadás áll legközelebb mindkét magyarországi nyomtatványhoz (Nicolaus Müller előszavában le is írja, hogy egy frankfurti kiadásból dolgozott). A korábbi bibliográfiák szerint létezett egy 1677-es frankfurti kiadás, amiből sajnos ma már nem ismert példány, így bizonytalan, hogy ez a korábbi kiadás tartalmazta ezeket a módosításokat. Sem Szenci, sem a brassói Nicolaus Müller kiadása nem

[443] Ld. Geistliche Erquickstunden-bibliográfia, V. 3. fejezet.
[444]Szenci Fekete István fordításában *Oktatás és Útmutatás, Miképpen kellessék embernek ezen Lelki nyugosztaló órákkal az vasárnapi és ünnepnapi evangéliumokra és episztolákra célozni és azokból származó elmélkedésekkel élni* címmel, melyet Szenci néhány helyütt, a már hivatkozott Bibliai locusokhoz továbbiakat gyűjtve, kiegészített.

tartalmazta az eredeti kiadás dedikációs előszavát, a fentebb ismertetett elmélkedéseket és leveleket. Mindkét kiadó tehát jelentős változtatásokat eszközölt az eredeti német nyomtatvány kialakításán.

A magyar előszó

A lőcsei kiadás előszava Szenci nevének feltűntetése nélkül jelent meg, de a szövegben több utalás is található arra, hogy az előszó szerzője maga a fordító, így valószínűsíthető, hogy Szenci az előszó szerzője is. A szöveg számos fontos információt tartalmaz azzal kapcsolatban, hogy Szenci milyennek ítélte az forrásszöveg stílusát, milyen fordító elveket követett és milyen funkciót szán fordításának. Az előszó előtt még érdemes a munka címlapját is idéznünk:

> Lelki nyugosztaló órák, avagy háromszáza házi és asztalai elmélkedések, Mellyeket elsőben D. Heinrich Müller, rostocki néhai nevezetes professzor és lelki taníttó, német nyelven botsátott ki, most pedig, némelly igaz és áhitatos Keresztyéneknek kérésekre, magyar nyelvre forditott. Szentzi Fekete István, Kőszeg városának néhai lelki tanittója, és alsó Magyar Országban, Augustana Confession levö Ecclesiaknak superintendense. Lötsen Brewer Samuel által.

A nyomtatvány tehát Samuel Brewer lőcsei nyomdájában jelent meg, de nem adják meg a kötet megjelenésének évét sem a címlapon, sem az előszó után, ami szokatlan jelenség a korban. A fordítás egyes értelmezői olykor az „igaz és áhítatos Keresztyéneknek kérésekre" kijelentést referenciálisan olvasva a lőcsei lutheránus közösséget jelölik meg, mint akik Szencit a fordításra ösztönözték, de ez a szerénységi toposz egy fajtája volt, ami nemcsak a magyarországi, de a német nyelvű szövegeknek is kedvelt formulája.

A munka nem tartalmaz a hagyományos értelemben vett ajánlást, ennek egyik oka lehetett a lutheránusok helyzete: a gyász évtized éveiben járunk ugyanis, ha voltak mecénásai is a kötetnek, nevük feltüntetését talán kerülték volna a körülmények miatt. A mecénások hiánya ugyanakkor arra is utalhat, hogy a nyomdász saját költségén jelentette meg a nyomtatványt, ami nem lett volna példa nélküli a korban. Szenci Fekete az Elöljáró beszédben[445] öt pontban gyűjti össze a megjegyzésre méltó dolgokat, hogy ki-ki annál hasznosabban élhessen a könyvecskével. Felhívja az olvasók figyelmét a tartalomjegyzékre,

[445]SZENTZI FEKETE István, *Lelki Nyugosztalo Orak, Avagy Háromszáz Házi És Asztali Elmelkedesek*, Lőcse, é.n.,)(2r−)(6r. Ld. VIII. függelék. [Továbbiakban: SZENCI]

és ő is kiemelte Müller címadásának sajátos voltát, miszerint a címek önmagukban gyakran értelmetlenek, csak az alcímmel vagy magával az elmélkedéssel együtt nyerik el utólag értelmüket. A következő pontban olvashatók Szenci megjegyzései a stílusról:

> 3. A' textus után következendő szókban, és az egész *Elmélkedésben*, igen kell a' *distinctiokra, punctumokra, exclamatiokra, és interogatiokra* vigyázni, ugy mint mellyek nélkül öszve zurodik zavarodik az egész *Elmélkedésnek* értelme. 4. Mivel a' Német nyelven való Sty[lus] avagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterséges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül-is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust-is ugy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellöl félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, s' mind az értelem mellet meg maradgyak. Mellyre nézve én sem tzifráztam a' szókat, sem hoszszu környül való irással nem éltem, hanem mennél röviddebben, s' mind egyenesebben lehetet, ugy ejtettem a' fordittást

Szenci Müller stílusát tehát bizonyos szempontból problémásnak találta, nemcsak a magyar, hanem a megszokott német nyelvhez képest is darabosnak, rövidnek és mesterségesnek ítélte. Többször kitér a szöveg helyenként nehezen értelmezhető voltára, de azért „mennél röviddebben, a' mind egyenessebben lehetet, ugy ejtette a' fordittást". Szenci itt gyakorlatilag megadja fordítási elveit. Mint az előszóban (I. 4. fejezet) láthattuk, a kortárs fordítói szóhasználatban a „szók" a szöveg formájára, cifrázására (ill. cifrázás elkerülésére) vonatkozik.[446] Nem értek egyet Bartók István interpretációjával, miszerint Szenci számára a tartalmilag pontos fordítás fontosabb volt, mint az eredeti stílus megőrzése.[447] Véleményem szerint Szenci itt épp azt mondja, hogy mivel a német eredeti stílusa tömör, sokszor hiányos, ezért ő is igyekezett ehhez a stílushoz tartani magát, amellett, hogy – természetesen – a tartalom helyes visszaadására is ügyelt. Szenci kiemeli a retorikai alakzatokat is, amelyek, ahogy azt az elemzések során látni fogjuk, valóban ékesítik a szöveget. Az, hogy az exclamatióka és interrogatiókra külön felhívja az olvasók figyelmét összehangban áll a brassói Erquickstunden-kiadás előszavában elmondotakkal: „So muß er – értsd olvasó / Leser– (wie den Gelehrten bekannt) auf die puncta interrogationis & eclamationis gute Achtung geben und wo ein solches Zeichen stehet da muß der Leser das Wort also aussprechen als wenn er iemanden umb etwas fragen wollte"[448] Az, hogy mind Szenci Fekete, mind Nicolaus Müller kiadásaik előszavában külön felhívták a figyelmet ezen

---

[446] Ld. „Noha én az Magyar szónac olly ékessen folyasával azt nem fordithattam, az mint Nemetül vagyon irva", valamint „magyar szó ékesen folyása"

[447] BARTÓK, *i.m.*, „Szenci Feket István (XVII. század) számára Heinrich Müller szövege a mérvadó, még ha maga is belátja, hogy „felette concisus" mivolta miatt még a született németek is nehezen értik meg. A jól ismert okra hivatkozik: nem térhet el „az igaz értelemtől", ezért kerül mindenféle „környül való írást."".

[448] Idézem: 118. oldal 406. lábejgyzet.

jellegzetességekre, talán arra enged következtetni, hogy a kortárs magyar imádságos irodalom szövegeinek stílusához képest Müller valamelyest atipikus lehetett.

Az előszó további kiemelésre érdemes helye, ahol Szenci a kötetet posztilláskönyv gyanánt ajánlja az olvasók figyelmébe, ha az általa adott gyakorlati tanácsokat megtartja az olvasó:

> Mivel a' mi Magyarinknak kevés Postillájok van, ezis egyik lehet, a' mellyel Postilla gyanánt élhetnek, kiválképpen az ollyatén helyeken, a' holott Lelki Tanittók nintsenek (…) igy mind háznál, mind uton, s' mind mezöben praedikatiot tarthat, ezen zsebben vagy szablya-tarsolban hordozo Postillátskábúl, a' hol ember Lelki Tanittóbúl fogyatkozást lát.

A magyar kiadás tehát alkalmazkodott a speciális magyarországi történelmi körülményekhez és kifejezetten közösségi használatra ajánlja a művet, illetve egyéni használatra olyan értelemben, hogy a laikusok maguk is prédikációt készíthetnek az egyes elmélkedések alapján. Ennek egyébként a munka sokszor didaktikusa, egyszerű stílusa teljes mértékben meg is felel., akár ez is közrejátszhatott abban, hogy Szenci pont ezt a munkát választotta ki fordításra. A laikusok minden bizonnyal könnyebben prédikálhattak ebből a kötetből, mint egy eredetileg tanult prédikátoroknak szánt prédikációgyűjteményből. Szenci az eredeti mutatót ennek megfelelően bővítette is: míg a forrásban csak az egyes evangéliumok és episztolák kezdősorai vannak megadva, addig Szenci közli a biblia szakaszok pontos számát és néhány helyen további textusokkal egészítette ki az eredeti regesztát.

A kiadás körülményei – Samuel Brewer

Utaltam már rá, hogy a kiadvány évszám megjelölése nélkül jelent meg. Továbbra sincsenek adataink a kötet pontos megjelenésével kapcsolatban. Szenci életútjáról azt tudjuk, hogy 1679 őszén engedély nélkül hazatért, és ezzel nagy vihart kavart itthon, különösen mivel ez után egyéves aktív egyházszervező időszak következik Ostffy Miklós támogatásával Ostffyasszonyfán. Emiatt 1680 késő nyarán újra menekülnie kellett, ami után viszont elfogták, Bécsben bebörtönözték, és fél év raboskodás után konverzióra bírták. Ünnepélyes áttérésének miséjét Pozsonyban tartották nagy érdeklődés mellett 1681 virágvasárnapján.

A fordítás abban az időszakban jelent meg Lőcsén Samuel Brewer nyomdájában, amikor már éppen fellendülőben volt a korábban már jelentős, ám egy ideig gyengélkedő

protestáns vallásos, gyakran áhítatos szellemű művek kiadása.[449] A lőcsei nyomda történetét és a megjelent munkák anyagát Pavercsik Ilona dolgozta fel a legnagyobb alapossággal.[450] Lőcse város lakossága már a 16. század közepétől javarészt lutheránus volt. Ebben a városban töltött be vezető politikai és kulturális szerepet Samuel Brewer, aki tovább vitte és felvirágoztatta az édesapja által alapított nyomdát. 1670-től a városban képviselőtestületi tag volt és később elöljárónak is megválasztották. Politikai tevékenykedése során bevallott célja volt az evangélikus vallás védelmezése az erőszakos ellenreformációtól. A gyászévtized hatásai a lőcseiket is elérték, betiltották az evangélikus vallásgyakorlatot, elfoglalták a lutheránus templomokat és elűzték az evangélikus papokat, tanítókat. Brewer végig kitartott hite mellett: 1681-ben Lőcse őt is delegálta a vallásügyeket tárgyaló soproni országgyűlésre, ahová el is utazott, de hivatalosan nem vehetett részt a tárgyalásokon. Az országgyűlés döntéseinek hatására kissé megenyhültek a viszonyok, Lőcsén újra evangélikus templom épülhetett és visszahívhatta lelkészeit. Ezek után az első evangélikus istentiszteletet 1682. május 30-án tartották meg. Samuel Brewer részt vesz az 1683-as Thököly-féle kassai országgyűlésen is, 1684-ben és 1689-ben az evangélikus egyház gondnoka, a városi tanács állandó tagja 1698-ig.

A lőcsei nyomtatványok jellemzően vallásos és iskolai témájú kiadványok. A 17. század első felében nagy számban hagyták el a nyomdát kegyességi jellegű munkák (Perkins- és Kegel-fordítások), 1644-ben pedig egy lőcsei biblia is megjelent. A század közepére azonban visszaesett a nyomda termelékenysége, az 1660-as években a legalacsonyabb a lőcsei könyvkiadás, szinte csak másod-, harmad-kiadások készülnek, a gyászévtized hatása itt is érződik.

Payr Sándor a *Lelki nyugosztaló órák* kinyomtatásának lehetséges dátumát Szenci Fekete 1679 novemberi hazatérése és 1680 őszi elfogatása közé helyezi,[451] bár ő sem rendelkezik semmilyen forrással a kiadás körülményeire vonatkozóan. Azzal érvel – és ezt Pavercsik Ilona is osztja –, hogy Szenci áttérése után a hithű lutheránus Samuel Brewer nem adta volna ki egy konvertita szuperintendens fordítását. Érdemesnek gondolom megvizsgálni Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára alapján,[452] hogy ebben az időszakban milyen művek hagyták el a nyomdát. 1679-ben négy tétellel találkozunk, egy 1679. évi kalendáriummal (I.

---

[449]Külön köszönettel tartozom Pavercsik Ilonának, aki személyes találkozásunk során segített tisztán látni a kiadással kapcsolatos kérdésekben.
[450]PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*. II. rész. = OSzK Évkönyve 1980, 349–473.
[451]PAYR, *i.m.*, 71–72.
[452]A zárójelben lévő számok a kötetet és a tétel számát jelölik.

1237), *Ponciánus Császár históriájával* (I.1238), Sz. Némethi Mihály: *Mennyei tárház kulcsa* (I.1239) című imádságoskönyvével, valamint Técsi Miklós (I. 1240) *Lilium humilitatisával*. Az 1680-as évben egy 1680-as évi kalendáriummal (I. 1248), és Némethi Mihály*: Sz. Dávid 150 zsoltárinak el-osztása és magyarázatja* (I. 1249) című művével. 1681-ben két munka jön ki: *Evangeliomok Es Epistolak, Egész esztendő által lévö minden Vasárnapokra és fő Ünnepekre intesztett és rendeltetett, Magyarúl és Deákúl* (RMK I. 1266), valamint egy kalendárium (RMK I. 1267). 1682-ben a szokásos kalendárium (RMK I. 1289) mellett kiadják Lippóczi Miklós 1682. augusztus 17-én tartott kassai, Thököly Imrét magasztaló prédikációját (RMK I. 1290). 1683-ban megugrik a nyomtatványok száma, ebben az évben már kilenc nyomtatvánnyal találkozunk (RMK I. 1303–1311). Ezek között találunk két olyan kiadást, amelyet Samuel Brewer maga állított össze. Ezzel az évvel tehát, mint látható, a nyomda új lendületet vesz. Ahogy a Brewer által összeállított munkák is bizonyítják, a nyomdász nagyon tudatosan munkálkodott. A nyomda működésének fényében, úgy hiszem, érdemes megfontolnunk a lehetőséget, hogy a nyomtatvány már Szenci konverziója után jelent meg, bár tényeket – ugyanúgy, ahogy Payr sem – én sem tudok felsorakoztatni argumentációm mellett. Amit viszont, véleményem szerint, érdemes végig gondolnunk: a mű nagy terjedelme (1356 lap) garantálja, hogy az előkészületekkel együtt igen hosszú időbe telhetett a munka kinyomtatása, a könyv pedig évszám nélkül jelent meg. Mi más oka lehetett erre a nyomdásznak, hacsak nem az, hogy igyekezett eltitkolni a nyomtatvány megjelenésének valódi idejét? Azáltal, hogy kiadási év nélkül jelent meg, még mondhatta, hogy az áttérés előtt készült, így nem emelhettek szót ellene. A datált nyomdatermékeket vizsgálva egyértelmű hiátus mutatkozik az 1680–1681-es években, ami egyrészről arra utal, hogy valójában ebben az időszakban kell keresnünk a munka kiadását, másrészről arra, hogy nagy érvágás lett volna Brewer nyomdájának, ha ebben az időszakban, amikor a nyomda termékenysége ilyen alacsony, egy ilyen nagy volumenű és költségű munka piacilag értéktelenné válik. A kötet az imádságoskönyvek esetében bevett gyakorlat ellenére nincs ajánlva egyetlen főrangú nemesnek, nemesasszonynak sem, tehát valószínűsíthető, hogy a nyomtatás költségeit maga a nyomdász állta, és saját üzleti vállalkozása volt a kiadás, ahogy arra a korban számtalan esetben volt példa, hiszen az imádságoskönyvek kiadása ekkor már jövedelmező üzletnek számított.[453] A Brewer-nyomda pedig élen járt a saját megjelentetésű imakönyvek üzletében.[454] Bár Heltai János adatgyűjtése a nyomda korábbi, Lorenz Brewer vezette

[453] HELTAI, *i.m.*, 98—100.
[454] *Uo.*, 100.

időszakra esik, a nyomdát felvirágoztató Samuel Brewerről is joggal feltételezhető ennek az üzleti modellnek a tovább örökítése.

III. 6. A fordítás elemzése

Elmélkedések

A gyűjtemény háromszáz elmélkedése közül négy szöveget választottam ki részletesebb elemzésre, több szempont alapján jelöltem ki ezeket a fejezeteket. Egyrészről, úgy hiszem, a szövegek összességében tükrözik az elmélkedések kissé hullámzó stílusát, ami esetenként retorikai eszközökben kevésbé bővelkedő, erősen didaktikus, a prédikáció műfajához közelebb álló stílus, máskor viszont az elmélkedések imádsággá alakulnak, amelynek következtésben a stílus is emelkedettebbé, díszítettebbé válik. A kiválasztás másik szempontja az volt, hogy a fejezetek témájukban közel álljanak a *Paradiesgärtlein*ból kiválasztott szövegekkel, így, terveim szerint, láthatóvá válnak a két kötet hasonlóságai, illetve különbségei.

Az első elemzett szöveg a 42. elmélkedés,[455] amely az evilági élet törékenységéről szól (*Von der Gebrechlichkeit unsers Lebens / A' mi életünknek töredékenségérül*) és – akárcsak Arndt *Gebet um Verschmähung der Welt*je – az élet hiábavalóságát tematizálja. Az elmélkedés alcímében megjelenik Müller kedvelt díszítőeszköze: a nyelvi játékosság, rímelés: *Ein Glas / wie bald bricth das.* Ennek ellenére ez a szöveg kifejezetten a didaktikusabb, kevés retorikai díszítést tartalmazó szövegek közé tartozik. Egy további rímelés: *Du erlüstigest dich am Glas… doch denckstu dabey / jetzt ists entzwey.* Elszórva előfordulnak megszólítások és interrogatiók (*Mein / dencke wer du bist?),* valamint anaphorikus mondatszerkezetek (*Wie manche Traurigkeit / wie manche Kranckheit / wie mancher Anstoß thut dir Abbruch am Leben?*). Szenci szemmel láthatóan nem törekszik arra, hogy fordításában ezeket a ritmikus prózát eredményező eljárásokat imitálja. A rímelő alcímet Müller megismételi az elmélkedésben, Szenci a fordulatot az első esetben *Melly hamaer el törik az üveg*-nek, a másodikban pedig *Edgy üveg, melly tsak hamar el törik*-nek fordítja. Mint látható, nemcsak a pretextus ritmusát hagyja figyelmen kívül a magyar szöveg, de a fordító arra sem törekedett, hogy a kifejezést ugyanabban a formában adja vissza. Ugyancsak elmarad a fentebb idézett mondat összecsengése *(…dabey… entzwey)* Szenci fordításából: *Te gyönyörködöl az üvegben*

[455] Ld.IX. Függelék

... de még-is azt gondolod, im most törik-el. Az anaphorikus mondatszerkezet fordításánál kevésbe nehézkes a magyar szöveg, úgy tűnik, Szenci itt szem előtt tartozza a forrás formai jellemzőit is: *Melly sok szomorúság, melly sok betegség, mely sok botránkozás töri s' fogyattya életedet?*

Müller az elmélkedésben három szerzőt is idéz, ami határozottan megkülönbözteti őt Arndttól, aki a Biblián kívül szinte sosem hivatkozik mások szövegeire. Az elmélkedés fő motívuma egy hasonlat, miszerint az emberi élet olyan múlandó, illetve törékeny, mint egy üveg. Ezzel kapcsolatban Martin Luther egy latin megjegyzését idézi, amelyet, a legenda szerint, akkor írt (más variációk szerint mondott személyesen), amikor Justus Jonasnak egy poharat küldött (illetve adott) ajándékba, barátját a halandóságra emlékeztetendő. Szenci szintén latinul idézi a sorokat, ami talán a történet magyarországi ismertségére, vagy a feltételezett jövőbeli olvasók műveltségi szintjére enged következtetni. Luther mellett Müller még Seneca *Erkölcsi levelei*ből és Cyprianustól idéz.

Sigmund von Birken az elmélkedésen alapuló költeményében kis módosítással de átveszi Müller hangzatos alcímét: „Der Mensch ein Glas / wie bald bricht das?" Az elmélkedésben megtalálható Wortklang tehát az, ami elnyeri a költő tetszését. Ugyanakkor a költemény egészét tekintve szinte alig találunk egyezést a két szöveg között azon túl, hogy Birken megtartotta a témát, az emberi élet múlandóságát. A vers arra a gondolatra épít, hogy akárcsak az üveg, az ember is porból van, porrá lesz. A memento mori, illetve haláltánc-toposz is megjelenik a költeményben, a különböző társadalmi rétegek felsorolásában, amelyeknek tagjait egyaránt eléri előbb utóbb a halál (ez Müllernél szintén nincs jelen): „Such in hoh- und niedern Häusern: / sie sind all' einander gleich / alle Gläsern / keiner eisern / Fürst und Bauer / arm und reich". Birken költeményében más regiszterekből is építkezik, mint Müller, a 10. versszak gyémánt-, topáz-, kristály-képei elképzelhetetlenek lennének a *Geistliche Erquickstunden* sokkal hétköznapibb világból és annak tárgyaiból építkező elmélkedéseiben.

A második elemzett elmélkedés eredeti címe és alcíme: *Von großer Wissenschaft: Viel Wissens, wenig Gewissen.*[456] Szenci Fekete fordításában: *A' nagy Tudományrúl: Sok Tudomány, s' kevés Lelki isméret.* A hangzatos alcím, ahogy arra már többször is utaltunk, különösen sajátja Müller elmélkedésgyűjteményének. Bevett módszere ez a szerzőnek, hogy a szöveg elején felkeltse az olvasók figyelmét. Így van ez ennek a szövegnek esetében is, de említhetünk további példákat is a munka egészéből: *Werden is gut, bleiben noch besser,*

[456] Ld. X. függelék

Werden ist bös, bleiben noch böser; Kunst und Brunst; Lust hin, Lust her; Ende im Anfang: Anfang im Ende; Von der geistlichen Trunkenheit: Der Wein redet durch mich; Immer ruhig, nimmer ruhig; Heute ich, morgen Gott; Laß gehen wie es geht, es geht doch wie Gott will; Streit des Geistes, und des Fleisches; Ja, ja, nein, nein. Az alcímeket felsorolva is már szembeötlő a sorok hangzatossága, ügyelés a rímekre, az összecsengésre. Gyümölcsöző lehet, ha magát az elmélkedést is megvizsgáljuk ebből a szempontból.

A szövegben a *Wissen / Gewissen* oppozíció mellett megjelenik az azonos hosszúságú *Vielwissen-Gewissen* antithesis is, amelyet Szenci *Sok Tudomány – Lelki ismére*tnem fordít. Ez alak nem őrzi meg az eredeti szöveg feszültségét, amennyiben bár formájukban a kifejezések összecsengenek, ennek ellenére ellentétes értelműek. A szerző a fogalmak tartalma mellett arra is ügyel, hogy az egy gondolatmenetben említett szavak formája is hasonló legyen: *Wasser-Wein-Wissen, Grundes-Alles, Weisheit-Torheit,* sajnos ezek a jellgezetességek mind kiveszknek a magyar fordításból. Az alábbi mondatban megjelenik a nyelvművelő társaságok köreiben népszerű alakzat, a szinonímia, amelynek lényege, hogy a formai változatosság mellett a jelentés megközelítőleg konstans marad: „Eine kleine Krankenheit kann dein Haupt schwächen, deinen Verstand brechen, dein Gedächtnis verderben". A *Klangmalerei* is jól megfigyelhető itt az 'ei' magánhangzók, és 'k' hangok csengésében, valamint az igék rímelésében. Sajnos ezek a rímeken, alliterációkon alapuló nyelvi játékok nem szűrődnek át a magyar szövegbe, és Szenci általában keres megoldásokat arra, hogy a magyar szöveget is formailag játékossá tegye, ezekben az esetekben az első számú szempont láthatóan a tartalmig helyes fordítás.

A hangok és szavak dallama mellett érdemes a mondatok ritmusára is figyelni. Müller szívesen játszik a rövid és hosszú szavak sorba állításával, vagy éppen ellenpontozásával: „Du rühmst dich deiner großen Wissenschaft; Weißt du nicht was Christus sagt", „Wer sich einbildet, er wisse was, der weiß noch nicht, was er wissen soll." Összességében a szöveg globális képére jellemző, hogy gyakoriak az értelmezést megmozgató, a befogadást elősegítő kérdő és felkiáltó mondatok, amelyek Müller szónoki tehetségéről is tanúskodnak.

Az elmélkedés másik karakteres jellemzője a szöveg nagy részét kitevő ötletes, kreatív hasonlatok halmozása, amelyek a mindennapi életből származnak, így a hallgatóság számára segítséget nyújtanak a mondottak értelmezésében. „Wie das Wasser die Kraft des Weines dämpft, daß er nicht trunken mache, so muß die Liebe das Wissen bezwingen" vagy „Wie du ohne die Sonne die Sonne nicht sehen, und ohne Wasser auf dem Wasser nicht

fahren, so kannst du Gott ohne Gott nicht erkennen". Müller elmélkedésében az unio mystica irányába nyit, amikor a következőt írja: „Siehe zu, daß du hie mit Gott vereinigt werdest durch den Glauben, so wirst du dermaleins in Gott Alles sehen und verstehen." A szövegnek ezen jellegzetességei, a hasonlatok, misztikus eredetű képek, abból adódóan, hogy tartalmilag átültethetők, már a magyar fordításban is megjelennek, arra pedig nem igen találtam példát, hogy Szenci félrefordította volna a szöveget vagy bárhol nagyobb egységeket elhagyott volna, ahogy arra Huszti Szabó István fordításában az előszavakban volt példa.

Birken nagy kreativitással nyúl az elmélkedéshez, verse sok új képet, elemet tartalmaz az eredeti szövegéhez képest. Jól láthatóan átvesz szavakat, jól hangzó sorokat, kifejezéseket, de alapvetően csupán az elmélkedés központi gondolatait tartotta meg (Wissen, Gewissen, Lieb, Thun, Wein), és pár jólhangzó rövid sort. Müllernek újszerű hasonlatai, egyéni képei kimaradnak ugyanakkor a versből. Úgy hiszem, ezek túl hétköznapiak voltak Birken emelkedett költői stílusa számára. Birken továbbá kínosan ügyel arra, hogy költeményéből kimaradjon a hit által az Istennel való egyesülés ígérete a földön („Siehe zu, daß du hie mit Gott vereinigt werdest durch den Glauben"), ami érthető módon Kuhlmannál, aki szintén idézi ezt az elmélkedést, viszont kitüntetett szerephez jut. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentésekre kell gondolnunk, amikor a szakirodalom azt állítja Müllerről, hogy feszegeti az ortodoxia kereteit. Egyértelműen állítható, hogy bár viszonylag gyakran szerepelnek nála ilyen sorok, azok a szövegben csak elszórtan jelennek meg, nem fejti ki őket részletesebben, pusztán a hangulat fokozására és a hangzatosság megteremtésére szolgálnak. A kontextusból kiragadott idézet is úgy folytatódik, hogy: „so wirst du dermaleins in Gott Alles sehen und verstehen". Itt a *dermaleins*-szal már távolabb is tolja a korábban még konkrétabban megjelenő (hie) egyesülés ígéretét. Kuhlmann egyébként, Birkennel ellentétben, szívesen idézi Müller hasonlatait is, szövegének élvezetessé, olvasmányossá tétele érdekében. Ez az elmélkedés is jól mutatja, hogy Müllerre nagy hatással volt a nyelvművelő társaságok nyelve, és – mint látható volt – átemelt elemeket saját munkáiba is. Szövege finom egyensúlyérzékkel vegyíti a *Wortklang*ot, *Klangmalerei*t, a meghökkentő, álheterodox kijelentéseket a mindennapi életből vett hasonlatokkal, hogy élvezetes, népszerű, könnyen befogadható írást hozzon létre. Birken versében egy teljesen új gondolatkonstrukciót hoz létre. Élesebben állítja szembe az értelmet a hittel, és a Müllernél egyáltalán nem szereplő hallásnak is kitüntetett szerepet juttat. Az eredetiből átvett elemek nincsenek hangsúlyos helyeken, elszórtan jelennek meg a vers első felében. Úgy tűnik, a prózai szöveg inkább inspirációul szolgált, mint valós alapanyagként, és szoros formai kapcsolat líra és próza között

nem jött létre. Kérdéses, hogy ez minek köszönhető? Annak, hogy akkoriban alapvetően nincs átjárás a két forma között, vagy Birken autonóm személyiségének?

A következő elmélkedés témája a *Paradiesgärtlein*nak is központi gondolata volt: Krisztus követése.[457] Müller elmélkedésének három központi figurája van: A Test, a Világ és Jézus. Ezek köré szerveződik az argumentáció. Jézus mellett a Testet és a Világot is megszemélyesíti, mindannyian felszólítanak bennünket olvasókat, hogy kövessük őket. A felszólítások mellett Müller a szöveget további interrogatiókkal és exclamatiókkal még dinamikusabbá teszi. A három fő személyhez tartozó nyelvi elemek refrénszerűen ismétlődnek.[458] Az első két esetben ugyanolyan formában, a harmadik esetben ezeknek antithesiseként apró változással, de pont az ellenkezőjére szólítja fel a hallgatókat.[459] Leghangsúlyosabban egy hosszú anaphorával egybefűzött isokolónnal jön létre ellentét a Világ és Jézus személye között.[460] A parallelizmusok egyébként is áthatják a szöveget, láthatjuk ezt, az „*Im Leben wil ich…, Im Leyden wil ich…, Im Sterben wil ich…*" mondatban is. Müller egy másik kedvelt, sok elmélkedésben megjelenő alakzata, a paranomasia is megfigyelhető.[461] Szenci fordításán látható, hogy észleli ezeket az alakzatokat, a mondatok szintaktikai szerkezetében valamelyest próbálja is azokat követni, de olykor eltér a szószerinti ismétlésektől.[462] Jellemzően olykor bővít a szövegen, hogy megtörje az eredeti concisus voltát.[463] Az utolsó mondat annominatióját[464] visszaadandó viszont, tőle nem megszokott módon, elszakadt a szó szerinti fordítástól és inkább a formai jellemzők visszaadására törekedett, mintsem a jelentés pontos megjelenítésére. A német nyelvi sajátosságokat kihasználó paranomasiák, alliteratiók csak az eredeti szöveg sajátosságai maradnak.

A *Vom Verlangem nach dem Himmel* című elmélkedésben Müller egyértelműen műfajt vált és imádsággá változtatja szövegét.[465] Az exclamatiókkal, apostrophékkal és kérdésekkel még dinamikusabbá tett párhuzamos szövegszervezésnek − isocolónokkal,

---

[457] Ld. XI. függelék.

[458]*Das Fleisch/Die Welt/Jesus spricht*; *Wer wolte nicht folgen? sprichstu.*

[459]*Jesus spricht auch; Wer wolte folgen? sprichstu.*

[460]*Der breite Weg führt zum Verderben, durch zeitlichen Reichthumb in ewige Armuth, durch zeitliche Ehre in ewige Schande, durch zeitliche Wollust in ewige Pein; Er führt durch zeitliche Armuth in ewigen Reichthumb, durch zeitliche Schande in ewige Herrlichkeit, durch zeitliches Leyd in ewige Freude, durch zeitlichen Tod ins ewige Leben, auß der Hölle in den Himmel.*

[461]*Der Führer verführt nur.*

[462]Míg Müllernél háromszor a *sprichstu* alak szerepel, addig Szencinél egyszer *ugy mondasz te*, kétszer *azt mondod te* található, ugyanígy a háromszori *zeitliche* egyszer *idő szerint való*-ként, kétszer *ideig tartó*-ként jelenik meg.

[463]Ezt láthatjuk, amikor az első mondatban névelőkkel látja el a fogalmakat, vagy amikor a *Warumb* kérdőszót *Vallyon s' miért* formában fordítja.

[464]*Jesu, mein Trost, hör mein Begier, ach, mein Jesu, wär ich bei dir;* Jesus halgas-meg engemet, Jesus vedd hozzád lelkemet.

[465]149. *Vom Verlangen nach dem Himmel/ A' Menny-országnak kivánságárúl* ld. XII. Függelék.

anaphorákkal, epiphorákkal − egy már a határokig feszített halmozását láthatjuk. Ez az elmélkedés és ima határvonalán egyensúlyozó szöveg remekül példázza Müller nyelvi kuriozitását. Szenci a gondolatritmusok szintjén követni tudja az eseményeket, különösen akkor, ha rövid, pörgő mondatokat, félmondatokat kell átültetnie. Fekete szövegének dinamikája így is lelassul a magyar és német, egy agglutináló és flektáló nyelv alapvetően más karaktere miatt, de a fokozottan zaklatott stílust még így is közvetíteni tudja.

Terminológia

Müller főleg címadásában gyakran él a misztikus szövegekből ismerős abstraktumokkal,[466] az elmélkedések főinek igen nagy hányadában találkozunk -ung, -heit, -keit képzőkkel. Szenci ezeket az esetek többségében problémamentesen -ás/és, -ság/ség főnévképzőkkel fordítja, ez az eljárás nem különbözik az eredeti szöveg szóképzési eljárásától. Helyenként próbálkozik több formával is, ilyenek a német misztikus szerzők, illetve a devóciós irodalom legtöbbet használt kifejezései, a *Gelassenheit,*[467] *Gottseligkeit*. A *Gelassenheit*-ot *Istenre való támaszkodás* vagy *embernek maga Istenre való hagyása*-ként próbálja átültetni, ezek a kísérletek az eredeti német szónak csupán az egyik jelentésrétegét ragadják meg. A *sich Gott überlassen* mellett ugyanis a kifejezés magában rejti a *verlassen* értelmét is, ami szintén további lehetőségeket kínál, elhagyhatjuk ugyanis a földi dolgokat, magunkat, és magát a világot is.[468] A *Gottseligkeit* fordításánál is kis bizonytalanság mutatkozik, ugyanis egyaránt fordítja a *kegyesség*ként, és az *Istennek tiszta szereteti*-ként is.[469] További karakteres elemei Müller szövegalkotási stratégiájának – és hagyományosan a misztikusok írásainak is − a kompositumok, különböző (korábban nem létező, szokatlan) főnévi összetételek. Itt Szenci az általam vizsgált esetekben birtokos vagy egyéb jelzős szószerkezetek segítségével próbálja visszaadni az eredeti jelentést, nem alkot új összetett szavakat, jelentősen megváltoztatva ezzel a szöveg karakterét, így a magyar szöveg magyarázóbb hangnemet vesz fel:

---

[466]A misztikus szövegek –amely kifejezés már eleve problematikus− nyelvi jellemzőinek bemutatásához itt csak két munkát jelölök meg, ezek főként összefoglaló jellegűek, ebből adódóan azonban segíthetnek a további tájékozódásban. Oliver PFEFFERKORN, *Übung der Gottseligkeit: die Textsorten Predigt, Andacht und Gebet im deutschen Protestantismus des späten 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 2005, 192−199, (*Mysik* fejezet). Továbbá: August LANGEN, *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*, Tübingen, Max Niemeyer, 1968, 390−431, (*Quellen und Ursprünge des pietistischen Wortschatzes* fejezet).

[467]A kifejezést valószínűleg Meister Eckhartnak köszönhetjük. A szó történetéhez és jelentéséhez lásd. Alois M. HAAS, *Gelassenheit – Semantik eines mystischen Begriffs* = A. M. H., *Kunst rechter Gelassenheit: Themen und Schwerpunkte von Heinrich Seuses Mystik*, Bern [u.a.], Lang, 1996, 247−269.

[468]*Uo.*, 253.

[469]További ilyen jellegű példák: *Lieblichkeit*: édesség, s hizelkedés; *Vergnüglichkeit*: megelégedés

Kreuzschifflein: Keresztviselésnek hajója

Weltliebe: E' világnak szereteti

Gewissenshöllen: lelki isméretnek pokla

Höllenangst: pokol-béli szorongatás

Herzenangst: a te szívednek keserű szorongatási;

Übermensch: Ember fölött való ember;

Gottesdienst, Götzendienst: Isteni szólgálat, bálvány imádás

Különösen megmutatkozik a két szöveg eltérése, amikor két nehezen fordítható szó találkozik egymással: *Gelassenheit im Kreuz – Az embernek a kereszt viselésben Istenre való támaszkodása.* A fordító értelmezést elősegíteni szándékozó törekvése abban is megmutatkozik, hogy Müller darabos stílusát helyenként egy hiányzó állítmány beiktatásával finomítja.[470]

Bizonyos esetekben a fordító a német eredetit latin, illetve latin eredetű kifejezéssekkel próbálja visszaadni, ilyenek például a korban egyébként is alkalmazott *Buß – Poenitentia* fordítási eljárás, vagy a *Grund Fundamentom*-ként való átültetése. További jellegzetesség, amit már Huszti Arndt-fordításánál is megfigyelhettünk, hogy a németben más jelentéssel bíró *Geist* és *Seele* szavakat Szenci a magyarban nem különbözteti meg, minden esetben a *lélek* szóval találkozunk, ami különösem akkor zavaró, ha egy kifejezésen belül mindkét szót használja a német szöveg.[471] A köznyelvben egyébként nem bevett *Un*-prefixummal rendelkező főnevek magyar megfelelőiben Szencinél általában egyszerűen egy *nem* szerepel a szavak előtt.[472] A *Glauben* ellentéteként használt *Unglauben* fordításánál viszont a *hihetetlenség* kifejezéssel él, amely megoldást később Huszti is alkalmazta. Müller szövegében, az előbeszédhez így is közelítve, gyakran él különféle szólásokkal, közmondásokkal. Az idiómák fordítási gyakorlatával ellentétben Szenci ezeket általában szó szerint ülteti át a magyar nyelvre, nem használ helyettük a jelentésnek megfelelő magyar szólást vagy közmondást, mint láthatjuk a *Morgenstund Gold im Mund*: *Reggeli órának arany a szájában* esetében.[473]

---

[470]*Auß Zorn Gnade, auß der Neig Fülle, auß Schand Ehre, auß saurem Schweiß ein stücklein Brodt, auß Licht Finsternuß, auß Nichts Alles*: Az haragbúl kegyelmet, a fogyadékbúl telit, a' gyalázatbúl tisztességet, a' nehéz veritékbül egy darab kenyeret, a' világosságbúl sötétséget, a' semmibül mindent tsinálni.

[471]*geistlicher Seelenhunger*: A lelkeknek lelki éhségek

[472]*Unchristen*: nem keresztyének; *Unmensch*: nem ember; *Unglauben*: hihetetlenség

[473]*Eine Schwalbe macht keinen Früling*: Egy fecske nem csinál kikeletet

A Tugend, illetve Christliche Tugenden fordítási kérdéseiről már hosszabban beszéltem a *Paradiesgärtlein* kapcsán is. Bár a Christliche Tugenden terminussal Müller művében nem találkozunk – ami bizonyítja talán, hogy ez Arndt jellemző fogalomhasználata – , a Tugend több elmélkedésben is előfordul. Szenci is, akár csak Huszti, és ahogy láttuk, a 17. századi fordítási gyakorlat általában *jóságos cselekedet*ként fordítja a német terminust: *Mein Reichtum ist Vergnüglichkeit. Meinre Ehre Tugend / Az én gazdagságom, a' meg-elégedés. Az én tisztességem, az jóságos tselekedet.*[474]

Szenci Fekete mégsem kizárólag ezt a megoldást választja, látható a fogalom jelentésváltozása, és Szenci igyekszik alkalmazkodni a kifejezés bővebb jelentéséhez is. Szenci Fekete esetenként bátrabban jár el, mint Huszti Szabó, aki nem mert szakítani a fogalom tradícionális fordításával.

Müller, 311–312.	Szenci, 324–325.
So nöthig die Selbst-Erkäntnuß ist / so nützlich ist sie auch. Brechen und bauen bringt einem Christen den besten Nutzen: die Sünde muß Abbruch leiden/ der Tugend-Bau fortgesetzt werden. Wer sich selbst erkennt / weiß / welchen Lastern er von Natur am meisten zugethan / und welchen Tugenden er am meisten feind sey: die Laster bestreitet er am hefftigsten / den Tugenden strebt er am eifrigsten nach.	Valaminémü szükséges penig a' maga meg-ismérés, szintén ollyan hasznos-is. Rontani és éppiteni leg hasznossabb a' keresztyén embernek: a' bünnek romlást kell szenvedni, de az **jóban való éppülést** elébb kell mozditani. A' ki ön[n]ön magát meg-isméri, az tudgya mitsoda véteknek ö leg inkább szolgája, és mitsoda **jónak** leg inkább ellensége. A' vétkek ellen leg erössebben hartzol, az **jóságos tselekedetekre** penig leg buzgóságossabban igyekezik s' verekedik.

Müller, 334–335.	Szenci, 351.
Doch es ist keine Kunst from[m] seyn / wann man keine Reitzungen zum Bösen hat / und Tugenden üben / wann Tugend ihren Lob und Lohn findet. Mitten unter den Dornen vieler sündliche[n]	De semmi mesterség jámborrá len[n]i, a' midön embernek sem[m]i izgatássa s' hitegetése nints a' gonoszra, és **jóságban** foglalatoskodni, a' midön a' jónak jutalma s' ditsirete meg vagyon. A' sok

[474] Szentzi, i.m., 4.

Anstechung wie ein Rößlein unversehrt auffwachsen un[d] Tugend üben / wann sie von alle[n] gehasst un[d] verfolgt wird / das ist preißwürdig.	vétkes sértegetéseknek tövissei közöt mint egy Rosa szálnak meg-sértödés nélkül fel-nevelkedni, és **jóságos tselekedeteket** gyakorlani, a' midön ember mindenektül gyülöltetik és üldöztetik, az ám ditsiretre méltó.

A kötevkező egységben jól látható, hogy a Tugend=jóságos cselekedet fordítás mennyire megnöveli a magyar szöveg terjedelmét:

Müller, 433, 436.	Szenci, 455, 458.
oft entspreust ein unendles Kind auß edlem Geblüt, offt ein edles Tugend–Bild auß unedlem Geflecht. (…) Es liebt Tugend und Erbarkeit. Nach dem Tugend-Adel trachte / wilt due edel seyn.	Sokszor a' nemes vérbül, nemtelen gyermek származik, a' nemtelen nembül penig, **jóságos tselekedetekkel tündöklö nemes magzat**. (…) *Hogy ö az **jóságos tselekedeteket** és a' tiszteseéges maga viselést szereti.* **A' jóságos tselekedetek nemességére** igyekezzél, ha nemes akarsz lenni.

Müller, 472.	Szenci, 495.
Wann man das Liecht allein betrachtet / kan man seine **Tugend** und Herrligkeit nicht recht erkennen.	Ha ez ember a' világosságot tsak edgyedül visgállya, nem mehet annak **erejének**, s' fényességének volta-képpen végére

Müller, 709.	Szenci, 746.
Denn wer in der Demut die Erhöhung sucht / achtet nicht die **Tugend** selbst / sondern nur den nutzen der **Tugend**.	Mert a' ki az alázatosságban a' fel-magasztalást keresi, annak nem a' virtusra, **jóságra** magára, hanem tsak **annak** hasznára vagyon gondgya.

A példák megmutatták: Szenci Fekete több megoldást is választott a Tugend fordítása során, a terminus szerepel nála puszta *jóság*ként, *jó*ként, sőt egyszer csupán erőként ülteti át.

A próbálkozások ellenére szemmel láhatóan amennyiben a szöveg megengedi, ő is a jóságos cselekedet fordítás felé tendál. Azt a 203. elmélkedésben is láthatjuk, ahol a Tugend kifejezés tizennégy alkalommal szerepel a szövegben, és ezt Szenci Fekete kizárólag jóságos cselekedetként fordítja.

Arndt elemzésének vizsgálata során azt láttuk, hogy, úgy tűnik, Huszti Szabó nem használta a magyar bibliafordítást saját fordítása elkészítése során annak ellenére, hogy Arndt tudatosan épített a Luther-biblia szövegére. Szenci Fekete szövegét is megvizsgáltam ebből a szempontból.

Müller, 611.	Szenci, 642.
daß wir nachdencken sollen dem / was warhafftig / erbar / gerecht / keusch / lieblich ist / was wol lautet / was etwa eine Tugend oder ein lob ist. / Phil. 4/8.	*hogy továbbá azokrúl gondolkodgyunk, a' mellyek igazak. a' mellyek tisztességesek, a' mellyek igaz tselekedetek, a' mellyek tiszták, a' mellyek szerelmetessek, a' mellyek jó hirüek, és a' melly valami* ***jóság*** *avagy ditsiret.* Phil. 4. 8.

A textus a *Vizsolyi Bibliá*ban: Touábba, attyámfiai, az mellyec igazac, az mellyec tisztességesec, az mellyec igaz czelekedetec, az mellyec tiztác, az mellyec szerelmetesec, az mellyec ió hirüec, és ha mi ióság és ha valami ditséret, azokról gondolkodgyatoc.[475] Úgy tűnik tehát, hogy Szenci Fekete szövegében már támaszkodik a magyar Biblia szövegére.

Bár Szenci Fekete szövege is alapvetően szorosan követi forrását, olykor láthatunk arra is példát, hogy a német szöveg szintakszisát nem szószerint ülteti át, és igyekszik a magyar nyelv „folyásához" szabni a pretextus infinitív-szerkezetét:

Müller, 757.	Szenci, 798
Hohe Thürne müssen sich für dem Wetter fürchten / man sucht gemeiniglich die Mauren zu untergraben / die man nicht ersteigen kan.	A' magas Tornyoknak félni kell a szél-vésztül. Közönségessen azon van az ember, hogy a' melly keritést s' kö-falt meg nem hághat az ember, meg-ássa.

[475] *Vizsolyi Biblia, i. m.,* 180r.

A *Paradiesgärtlein*ben elemzett *Ebenbild* kifejezés Müller szövegében is szerepel, bár messze nem olyan misztikus értelemben, mint Arndtnál, ahol a hívő lelke válhatott Isten, illetve Krisztus képmásává:

Müller, 1082.	Szenci, 1141.
Nach Gottes Bild war der Mensch erschaffen / und Christus ist das **Ebenbild** göttliches Wesens / in Christo wird der Mensch nach Gottes **Ebenbild** erneuert / und dann fängt er erstlich recht an ein Mensch zu seyn.	Az Isten képére teremtetett vala az ember, és a' Christus-is az Isten állattyának **képe s' hasonlatossága**; a' Christusban az ember az Isten **képére** újittatik, és akkor kezd osztán ö valóságos és igaz ember lenni.

A szövegösszevetések elemzése során Szenci Feketénél is úgy láttam, hogy a filozofikusabb megfogalmazásoknál nehézkesebbé vált:

Müller, 872.	Szenci, 916–917.
Ich seh dich ohn übung rechtschaffener Gottseligkeit / drumb glaub ich nicht / daß das Leben Gottes in der sey / sondern halt dich vor einen Bild-Christen / und todten Götzen. Was lebt / ist / wan[n]s zum Wachsthumb kommt / frucht- und zeugbar.	Én, igaz kegyességnek gyakorlása nélkül látlak tégedet lenni, azért ne[m] hiszem hogy a' Léleknek élete vólna te benned, hanem tsak edgy képes keresztyénnek tartlak tégedet, és edgy meg-hólt bálványnak. A' mi él, az a' midön meg-nevelkeszik, gyümöltsöt terem és nevel.

Természetesen az Istennel való egyesülés különböző leírásai Müllernél is népszerűek, Szenci Fekete Huszti Szabóval ellentétben a passzív szerkezeteknél nem terheli a magyar szöveget műveltető képzőkkel:

Müller, 1199.	Szenci, 1263.
Das Gleichnuß ist genommen von einem Pfropffzweiglein / das man senckt in den Stam[m]. Wächst dasselbe mit dem Stamm zusammen / so ensteht auß solcher **Vereinigung** die **Gemeinschafft** im Leben und Sterben.	Ezen hasomlatosság, az olto ágacskárúl vetettetet, mellyet ember a' fában bé olt. Melly ha a' faval avagy törsökkel öszve nö, ugy az ollyatén **edgyesülésbül**, életben és halálban való **közösülés** származik.

Müller, 977.	Szenci, 1029–1030.
Dein Jesus hat dich lieb. Die Liebe sucht vereinigt zu seyn mit de[m] geliebte[n]. Dich mit sich zu vereinigen / hat Jesus sich mit dir in deinem Fliesch vereinigt.	A' Jesus szeret tégedet. A' szeretet penig azt keresi, hog' azzzal edgyesülhesse[n] a' kit szeret. Hogy azért a' Jesus téged magával edgyé tehessen, edgyesült ö te veled a' te testedben.

III. 7. A fordítás összefoglaló értékelése

A *Geistliche Erquickstunden*nek számos különböző feldolgozása született az idők során, felkeltette Sigmund von Birken, Quirinus Kuhlmann, Szenci Fekete István és Nicolaus Müller figyelmét is. Az, hogy ennyien, ennyiféleképpen tudták felhasználni, az egyrészt a szöveg sokoldalúságában, másrészt Müller stílusának gazdag rétegzettségében keresendő. Szenci Feketét és a brassói Nicolaus Müllert a szöveg prédikációra alkalmas volta, és a közérthetősége ragadta meg elsősorban. Quirinus Kuhlmann szemfülesen ki tudta válogatni a terjedelmes háromszáz elmélkedést tartalmazó gyűjteményből azt a harminckettőt, amelyben Müller megközelíti a heterodoxia gondolatait, és ezen felül Müller írói tevékenysége és poétikáról vallott felfogása is megfelel Kuhlmann egyéni költői programjának. Az, hogy Sigmund von Birkent és a *Pegnesischer Blumenorden*t is megihlették az elmélkedések, és művét érdemesnek találták az átírásra, arra utal, hogy a formanyelve közel áll a költőtársaság inspirált nyelvszemléletéhez. Prózája már magán viseli a nyelvművelő társaságok tevékenységének köszönhetően a 17. században létrejött poétikai megújulást, ahogy az a szöveg elemzése során meg is mutatkozott.

A két nyelv különböző tulajdonságaiból természetesen következik a német és magyar stílus eltérése, ezt nem kérhetjük számon Szenci Fekete fordításán. A szakirodalom eddig zavarba ejtően ellentétesen ítélte meg a fordítást. Payr Sándor szerint „Fekete Müller stylusának a titkát jól elleste s mondhatjuk, annak a kornak íróihoz képest mesterien oldotta meg feladatát. Híven fordított és jó magyarsággal."[476] Pukánszky Müller stílusát keresettnek, erőltetettnek és cikornyásan édeskésnek ítéli meg. Thienemann Tivadar is úgy véli, hogy a

[476]PAYR Sándor, *Szenczi Fekete István a hitehagyott püspök: Egy viharos életpálya I. Lipót és Thököly korából*, Piri és Székely könyvnyomdája Sopronban, 1918.

fordító küszködött Müller cikornyás német nyelvével.[477] Ami mellesleg szöges ellentétben áll Incze Gábor véleményével, mivel szerinte „kifejező, színes nyelvű az egész munka”.[478] Amennyiben nekem is állást kellene foglalnom, akkor azt mondanám, hogy Szenci, akinek egyébként ezen a munkáján kívül nincs más magyar nyelvű alkotása, nem volt jártas szépirodalmi szövegek létrehozásában, nem tudta különösebben átültetni az eredeti szöveg formai jellemzőit. Fordítása ugyanakkor főleg szintaktikai szinten pontos, érzékelte a német stílusának karakteres jellemzőit, és az azokhoz való hű ragaszkodással valamelyest mégiscsak közvetíteni tudta őket a magyar olvasók felé. Azzal pedig, hogy fordítása során formai és a tartalmi jellemzőket egyaránt szem előtt tartotta, tulajdonképpen a modern műfordítói elveknek megfelelően járt el. Tekintettel arra, hogy a német protestáns kegyesség nyelve milyen misztikus szókinccsel, bevett fordulatokkal rendelkezett, Szenci igen nehéz helyzetben volt fordítása során, ezért még így is érdemes számon tartanunk munkáját.

Birken-exkurzus

A dolgozat egy korábbi alfejezetében már ismertettem a *Poetischer Andachtklang* című kötetet – amely a *Geistliche Erquickstunden* elmélkedéseinek átköltéseit tartalmazza –, és Sigmund von Birkennek a kötet létrejöttében játszott jelentős szerepét. Jelen befejező, kitekintő fejezet Birken személyére és teljes életművére koncentrál. A fejezet alapötletét Birken egy naplóbejegyzése adta: „Habe Ux[oris] slüssel zum Behälter zu mir genommen. Bin um die Stadt, bey großem Wind, und zur Insel spazirt, mich unter das Weixel Wälde gesetzt, 1 P[Pfeife] Tab[ak] getrunken, in Arnds W[ahres] Christent[um] gelesen.”[479] Birken tehát kedveli, olvassa, átdolgozza mind Johann Arndt, mind Heinrich Müller műveit. Érdekelt, hogy ezek az olvasmányélményei hogyan jellenek meg költői munkásságában.

Sigmund von Birken a 17. századi német barokk irodalom egyik legkiemelkedőbb személyisége. Amellett, hogy felettébb termékeny költő volt, poétikaelméleti munkát is írt (*Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst oder Kurze Anweisung zur Teutschen Poesy mit geistlichen Exempeln*, 1679). Igen fontos volt irodalomszervező tevékenysége a Pegnesischer Blumenorden költőtársaság vezetőjeként és több másiknak társaságnak is tagja volt (Fruchtbringende Gesellschaft, Deutschgesinnte Genossenschaft). Birken azok közé a lutheránus szerzők közé tartozott, akinek műveit áthatotta az elemi erejű, mélyen megélt

[477]THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 1922, 91.
[478]INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. Theológiai Szemle*, 1931–32, 97.
[479] *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*, hrsg. Joachim KRÖLL, I, Wüzburg, 1971, 459.

kegyesség. 1662-től, amikor is átvette a Pegnesischer Blumenorden vezetését, a költőtársaság programja a korábbi bukolikus Schäferdichtungtól egy jelentősen vallásosabb irányba mozdult el, ami az ő egyéniségének volt köszönhető.

Birken nyilvánvalóan grafomán személyiséggel rendelkezett, igyekezett életének minden mozzanatát dokumentálni, leveleit, műveit másolta, gyűjtötte, rendszerezte, ezeknek nagy részét a Pegnesischer Blumenorden archívuma szerencsésen megőrizte. A legújabb kori germanisztikai kutatások talán egyik legnagyobb eredménye, hogy az elmúlt években elkészült (és még készül, a tervek szerint végül tizennégy kötet jelenik majd meg) kéziratainak kritikai kiadása,[480] ami ennek a több ezer oldalas hagyatéknak a feldolgozására vállalkozott, és hozzáférhetővé tett hihetetlen mennyiségű, a széles kutatóközönség számára csak nehezen hozzáférhető kéziratos anyagot. Naplójából, leveleiből, és most már ezekből a munkákból olyan átfogó képet kapunk Birken munkásságáról, ami igen ritka kora újkori szerzők esetében. Mivel a szakirodalom által az már korábban is ismert volt, hogy műveiben nagyban merít a 16–17. századi spirituális-misztikus szerzők gondolataiból, érdekes vállalkozásnak tűnt megvizsgálni, hogy a dolgozatban tárgyalt két szerző, Johann Arndt és Heinrich Müller írásai milyen mértékben vann jelen Birken életművében, amely a kritikai kiadás köteteinek, az ahhoz készült mutatóknak köszönhetően könnyen kutatható.

A sok szakembert összefogó vállalkozásnak az lett az egyik hátulütője, hogy a különböző kötetek kiadása során nem sikerült egységes kiadói elveket érvényesíteni. Így például a korábban lutheránus teológiai írásokat kiadó Johann Anselm Steiger[481] jelentősen eltérő jegyzetelési elveket követett, mint a korábbi kötetek összeállítói. Az általa összeállított kötet, a *Todten-Andachten* névmutatójában 64 Arndt-utalást találhatunk.[482] Az összes hivatkozás megvizsgálása után viszont kissé meglepő eredményre jutottam, ugyanis egyetlen hivatkozás utal konkrét esetre, amikor Birken egy művében Arndtot említi. Bár nem jelentéktelen ez az utalás, de mégis, mint kiderült, a kötet összeállítói és a mutatók, jegyzetek készítői nem pusztán a szoros összefüggésekre koncentráltak, hanem a motivikus egyezéseket is igyekeztek felderíteni. Arndt esetében a 63 hivatkozás mind tematikus (ebből következően sokszor általános) egyezésekre hívja fel a figyelmet a két szerző munkái között. Azoknak a kutatóknak, akik közvetlen Arndt-Birken kapcsolatokat keresnek, kevésbé hasznosak ezek a jegyzetek, hiszen azok a motívumok, amelyekre a jegyzetek hivatkoznak nem csak Arndtnál,

---

[480] Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz* gyűjtőcímmel, a sorozatnak eddig 12 kötete jelent meg.
[481] Johann Gerhard összes kritikai kiadása, Johann Arndt Wahres Christentumának első könyv Urausgabéjának (editio princeps) kiadása.
[482] Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz,* V, Johann Anselm STEIGER, de Gruyter, 2009.

hanem az Arndtot és egyéb misztikus szerzőket olvasó lutheránus teológusoknál is előfordulnak, Johann Gerhardnál, Joachim Lütkemannál vagy akár magánál Heinrich Müllernél is. A jegyzetek tudományos értéke tehát nem abban rejlik, hogy bizonyítják Arndt írásainak hatását Sigmund von Birkenre. Azt viszont megmutatják, hogy mi volt az a közös gondolatkincs, motívumrendszer, ami a misztikus érdeklődésű barokk költőt összeköti azokkal a teológusokkal, akiket olvasott (ezt tudjuk naplójából), és amely motívumokat a 17. század elején valóban Johann Arndt művei tettek igazán népszerűvé. Birken esetében viszont a jegyzetek éppen azt bizonyítják, hogy sokkal elevenebben építkezett a vele kortárs teológusok műveiből, például Heinrich Müller írásaiból, akik ezekre az alapokra később építettek.

A korábban említett, egy konkrét összefüggésre utaló költemény a 51. számú és az *In das einer Dame verehrte Paradiesgärtlein* címet viseli.[483] Mivel a vers szövegéből kiderül, hogy valóban egy konkrét könyvről van szó, így talán megengedhető a referenciális olvasat, hogy a vers egy hölgynek készült egy Birken által ajándékozott könyv ürügyén, amely nyilvánvalóan Johann Arndt *Paradiesgärtlein*ja:

Das erste Paradis ist nicht auf Erden mehr:
im Himmel sollen wir erst Adam Eva werden.
wie macht es dann, der gern im Paradise wär?
der diese Himmels Lust verlanget hier auf Erden?
Spazir in dich o Seel! du bis ein Paradeis
dir selber, wann darinn dein Gott und Tugend schwebet:
da raucht der Herz-Altar zu Gottes Lob und Preis;
und alles grünt und lacht; der Lebensbrunn belebt.
So eine Gotteslust, so einen Garten, lehret
uns Pflanzen, dieses Buch, das Geist und Andacht hat.
Diß sey ihr, Edle Dam! zum Lebe-wol verehret:
das wart ihr forthin auf, an ihres Dieners Stat.

A kritikai kiadás szerzői nem készítettek a költeményekhez verstörténeti jegyzeteket, pedig talán nem érdektelen, hogy a vers alexandrinusban íródott, a 17. századi német barokk irodalom legnépszerűbb versformájában, amit Birken tovább díszít a női és hímrímek váltakozásával, és enjambement-okkal (5–6 és 9–10 sorban).

A költemény témájában abszolút összhangban van az imádságoskönyv szellemiségével, az igazi paradicsomot a saját lelkünkben kell keresnünk, ahol Istent is megtalálhatjuk. A kritikai kiadás szerzői nem utalnak rá, de a talán a ’Tugend’ megjelenése

[483] *Uo.*, Nr. 87. jegyzetek 621.

sem véletlen a költeményben, hisz az imádságoskönyv egyik fő gondolata és a szerzői előszóban is kiemelt célja a *Christliche Tugenden*re (Huszti fordításában: keresztényi jóságos cselekedetek) való hajlandóság felgerjesztése az olvasóban. Az egyéni szóösszetételekkel (Herz-Altar, Lebensbrunn, Gotteslust, Lebe-wol) Birken nyilvánvalóan a misztikusok nyelvi örökségét továbböregbítő német kegyességi irodalom hagyományába illeszkedik. Az áldozati oltár megjelenése szintén nem egyedülálló ebben a hagyományban, bár az ima mint Dankopfer Arndt *Wahres Christentum*ában jelenik meg, nem a Paradiesgärtleinban.[484] A jegyzet készítői a verset a kéziratos gyűjteményben – amelyben feltételezik, hogy Birken kronologikus rendben másolta verseit – elfoglalt helye alapján 1655 környékére teszik. Előre utalva a Birken-levelezés tanulságaira, amelyből az derül ki, hogy feleségét Arndt imádságoskönyvének olvasására kéri, és ezzel a feleségével 1658-ban házasodott össze, akár Margaretha Magdalena is lehetett az a hölgy, akit a versben (is) a könyv olvasására buzdít.

A Birken levelezését kiadó kötetekben (Bd. 10, Margaretha Magdalena von Birken, Bd. 12. Greiffenberg, és Bd 13. Mitgliedern) két levélben találkozunk Johann Arndt műveivel: a 10. kötetben található két, első feleségének címzett levélben 1666 májusában.[485] Birken első házassága korántsem volt problémamentes, felesége hírhedten házsártos és fösvény volt, a férj pedig több esetben is megfeddte őt és figyelmeztette a helyes, Istennek tetsző életmódra. A kritikai kiadás szerzői ezeket külön csoportba sorolták és az Ermahnungsschreiben (intő írások) címet adták nekik.[486] Ezek közé tartozik az a két levél, ahol Arndt említésre kerül. Mindegyik esetben Birken arra szólítja fel feleségét, hogy olvassa Arndt *Paradiesgärtlein*ját:

> Ich bitte euch, űm euer Seeligkeit willen: leset doch fleissig: die schönen Gebete des Geistreichen Herrn Arnds im Paradisgärtlein, wider den Geitz, Hoffart, Zorn, Haß und Neid, űm Genűglichkeit, demut, Sanftmut und Frieden, űm Verschmähung der Welt, űm Verleugnung sein selbst, űm Nachfolgung Christi, űm sein selbst Erkentnis etc.[487]
>
> Ich bitte euch noch einmahl, űm Gottes, űm eurer zeitlichen Wolfart und ewigen Seeligkeit willen, bittet Got tűm seinen Heiligen Geist, űm Demut und Sanftmut: leset in des geistigen Arnds Paradißgärtlein das 6. 7. 8. 20. 29. 30. 33. 35. 42. 45 und die 4 ersten in der dritten Claß.[488]

---

[484] *Uo.*, 653–654.
[485] BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, X, Nr. 75–76. jegyzetek 592–620.
[486] A feleség és Birken kapcsolatáról ld. a kötet előszavát, az említett szövegcsoportról: 1.4.2. Die Ermahnungsschreiben, XXII–XXIV.
[487] BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, X, Nr. 75, S. 181.
[488] BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, X, Nr. 75, S.183--184.

> Ist ihr ihre Wolfahrt lieb, sie erinnere sie sich allemal dieser 7 Christlichen Tugenden und stelle ihr Thun nach denselben an:[489] so wird ihr herz ruhig werden. Sie bitte Gott űm vergebung voriger Sünden, und lese in des seeligen Arnds Paradisgärtlein die schönen Gebete um diese Tugenden.[490]

Mint látható, Birken nemcsak általánosságban tanácsolja feleségének Arndt imáinak olvasását, hanem konkrét fejezeteket is kijelöl, amelyeket bűnös viselkedése miatti vezeklés céljából el kell olvasnia. Birken egyéb leveleiben nem fordul elő hasonló eset, sőt, Arndt neve még csak fel sem bukkan több alkalommal.

Ezzel ellentétben Heinrich Müller személye Catharina Regina von Greiffenberggel folytatott levelezésében több alkalommal is említésre kerül.[491] Greiffenberg mint tehetséges és felettébb képzett 17. századi nőköltő egyre több figyelmet kap a (főként) német nyelvű szakirodalomban, alakja egyértelműen kiemelkedik a többi, alkalomszerűen verselő, esetenként különböző költőtársaságokba is bekerülő nőköltők közül. Greiffenberget már a kortársai is jól ismerték, bár ezt leginkább a nagybátyjával kötött nagy felháborodást keltő házasságának köszönhette.[492] Sigmund von Birken személyében viszont pártfogóra lelt, aki mentorként éveken át figyelemmel kísérte költői fejlődését, javította, kiadta műveit, közösen dolgoztak és, ahogy erről levelezésük tanúskodik, személyes barátságot is ápoltak.

Levelezésükben Greiffenberg hivatkozik Müllerre, méghozzá hat alkalommal: öt esetben Müller valamilyen énekét említi. A költőnő mindig rajongó hangon szól Müllerről (Nr. 38. Wie unser lieber Herr Müller sagt), a 107. levél pedig arról is tanúskodik, hogy Greiffenberg is megkapta 1674 tavaszán az *Andachtklang*-kötetet. Müller verseinek idézése mellett egy levél különösen fontos számunkra 1676. január 7-éről. Ebben a levélben Greiffenberg Müller halála felett érzett fájdalmáról ír:[493]

> Um den theuren Eyferer Heinrich Möller ist Mir Unbeschreiblich leid! und kann Seine Schöne Bücher nicht ohne Trähnen Ansehen und Lesen, in Dem Er in Allem was Er von Jesu und von himel geschrieben jezt in der genüß- und Erfahrung wird seyn! Ach! wie Süss wird Ihm der himmlische Liebeskuß seyn, wie lieblich die Erwükk- (nicht Stunden, sondern) –Ewigkeit, wie Erfreülich die Engelgeistische Seelen Musik, wie heele wird die himmlische LiebesFlamm in Ihn Aufholen? Ach! und die Schluß kette Aller Gottes lust Ihn ohne schluß und Ende umfangen?

---

[489] Az előző pontban sorolja fel ezt a hét erényt: Glauben, Hoffnung, Liebe, Demut, Sanftmut, Geduld, Genüglichkeit.
[490] BIRKEN, *Werke und Korrespondenz,* X, Nr. 76, S. 195.
[491] Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz,* XXI, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Catharina Regina von Greiffenberg,* hrsg. von Hartmut LAUFHÜTTE, Tübingen, Max Niemeyer, 2005.
[492] Az egyik legfrissebb kiadvány munkásságával kapcsolatban: *Scharfsinn und Frömmigkeit: Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg (1633–1964),* hrsg. Gesa DANE, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2013. A vele kapcsolatos eddigi kutatásokat összefoglalandó lásd Gesa DANE előszavát: 7–11.
[493] Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz,* XXI, Nr. 124. S. 274–275.

A szövegrész játékossága csak Müller műveinek ismerői előtt fedi fel magát, ugyanis a fentebb idézett szövegrész második felében, ahol Greiffenberg arról beszél, hogy Müllert milyen örömök fogják érni a mennyben, Müller könyveinek címét foglalja bele a szövegbe (*Himmlischer Liebes-Kuß* (1659), *Geistliche Erquickstunden* (1664–1165), *Geistliche Seelen-Musik* (1659), *Himmlische Liebes-Flamme* (1659), ill. *Göttlische Liebes-Flamme* (1676), *Evangelische Schluß-Kette* (1672)). Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy mind Greiffenberg, mind Birken jól ismerték a rostocki teológus munkásságát.

A Birken-kritikai kiadás köteteinek ilyen szempontú vizsgálata minden bizonnyal szolgálhat néhány új adattal Johann Arndt és Heinrich Müller kortárs német recepciójával kapcsolatban. Bár az tagadhatatlan, hogy Birken ugyanazt a misztikus-spiritualista metaforikus nyelvet beszéli, mint Arndt, ezekre a tematikus egyezésekre mutatnak rá az 5. és 8. kötet jegyzetei, mégis sokkal több a közvetlen kapcsolat Müller írásaival Birken munkásságában, elég csak a *Poetischer Andachtklang*ra utalni, ami, mint ahogy a levelekből kitűnik, Birken saját kezdeményezése volt Müller *Geistliche Erquickstunden*jének költő átformálására. Az, hogy Birken már életében tervezete volna a kötet folytatását, eddig nem volt ismert a szakirodalom számára, kizárólag a levelek kiadásából derült rá fény. Hogy Birken olvasta Arndt műveit, naplójából eddig is tudtuk, a kéziratokból viszont több adatot is nyertünk, amelyek kifejezetten Birken *Paradiesgärtlein* olvasmány-élményeire utalnak. Talán érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy az imádságoskönyv kizárólag nőkkel kapcsolatban került említésre (egy hölgynek ajándékozott kötettel kapcsolatban és feleségének írt intő leveleiben),[494] ami semmiképpen sem meglepő az imádságoskönyvek ismerői számára, de mindenképpen pozitív megerősítése annak, hogy az imádságoskönyvek egyik legfőbb célcsoportja a női olvasók voltak. Birken elmélkedéseiben kizárólag a teoretikusabb *Wahres Christentum*ból idéz. Az is egységes képet mutat, hogy – ahogy az egyik levélből egyértelműen ki is derül – Greiffenberg, jóllehet jól ismerte Müller írói munkásságát, leveleiben kizárólag a teológus énekeiből idéz. A Birken-kritikai kiadás köteteiből nyert adatok talán tanúskodnak a 17. századi német irodalmi élet működéséről, arról, hogy a kortársak milyen figyelemmel olvasták egymást, és hogy a Birken által fenntartott irodalmi hálózatnak milyen fontos eleme volt a közös olvasás, sőt alkotás.

[494] Csak zárójelben: a vers vélhetően 1655 körül keletkezett, Birken pedig 1658-ban vette feleségül első feleségét. Hipotetikusan talán arra is gondolhatunk, hogy leendő feleségének is szánhatta az ajándék *Paradiesgärtlein*t, egy imádságoskönyv ajándékozás családon kívül mindenképpen intim viszonyt feltételez egy férfi és egy nő között.

IV. Összefoglalás

A 17. század kezdetétől − és kicsit korábbtól − az áhítatos lelki kalauzokról általában elmondható, hogy nagyban merítettek a reformáció előtti misztikus szerzők szövegeiből és a léleképítő tartalmak mellett a formai teljesítményük is figyelemreméltó. A bevezető fejezetben idéztem Hans-Henrik Krummacher tanulmányát, amivel elsőként hívta fel nagy hangsúllyal a figyelmet arra, hogy ezeket a szövegeket igenis gyümölcsöző irodalmi szempontokat szem előtt tartva is vizsgálni. Közös jellemzőjükként állapította meg, hogy fontos meghatározójegyük – a 16. század szövegalkotási stratégiájával szemben már igen korán − a retorikai eszközök fokozottabb használata és egy újfajta nyelvi tudatosság. Nagyon értékes számunkra a tanulmánynak azon teljesítménye, miszerint Krummacher összegyűjtötte azokat a főbb eszközöket, amelyek véleménye szerint nagyrészt uralják ezeknek a szövegeknek a retorikai készletét. Ezek alapvetően ismétlésen alapuló alakzatok, úgymint: anaphora, epiphora, isocolon, annominatio, polyptoton, paronomasia, szinonimia. A szövegek ritmusát gyakran gyorsítják és teszik mozgékonyabbá költői kérdések, vagy apostorophe, exclamatio, interrogatio, climax, asyndeton. A gondolatalakzatok közül legmeghatározóbb, akárcsak a misztikusoknál, az antithesis használata. Azért fontos ez, mert mind Arndt, mind Müller szövegénél beigazolódni láttuk Krummachernek ezen megállapításit, a két magyar fordítónak tehát hasonló minőségű szöveget kellett átültetnie magyar nyelvre. Nem találtam arra utaló jelet, hogy Huszti ismerte volna Szenci fordítását, a két szerző fordítási eljárása viszont kifejezetten hasonlóságot mutat. Ha a *Római szerzők 17. századi magyar fordításai* című kötet a szerzőket szóról-szóra fordítókként jellemezte, akkor Szenci és Huszti mondatról-mondatra fordítókként definiálhatók. Szencinek azon fordítói elve pedig, miszerint ugyanolyan fontosnak tartotta azt, hogy magyar szövegével a forrásnak ne csak a tartalmát, hanem a stílusát is kövesse, kifejezetten megfelelnek a modern fordítói elvárásoknak is.[495] De Huszti fordítását sem kell lebecsülni, a *Paradiesgärtlein* elemzése során láthatóvá vált, hogy Arndt imái gyakran ritmikus prózává alakulnak át, amely bár olykor monotonnak hat, de Huszti ezeket szöveghűen fordította, így a német szöveg kötött ritmusa a magyar fordításba is átszűrődött.

Mindenképpen további kutatásokat érdemelne az a tendencia, amely a *Geistliche Erquickstunden* brassói kiadásában és a magyar fordítás előszavában is megfogalmazódott,

[495] SZABÓ Endre, A *műfordítás*, Budapest, Gondolat, 1968, 7. „ [A] műfordítás az tartalmilag pontos, művészileg egyenértékű s lehetőleg formahű átültetés”.

miszerint a munkát nem magános áhítatosságra, hanem prédikálásra, illetve felolvasásra ajánlották a kiadók. Azért merek tendenciáról beszélni, mert erre a jelenségre több magyarországi példa is hozható. Ismert például Drégelypalánki János Praxis Pietatis-átdolgozása (*Praxis Pietatis contracta*, 1692), amelyben az eredetileg személyes vallásgyakorlásra szánt munka szövegeit prédikációkká alakította.[496] Szabó Sartoris János a *Wahres Christentum*-fordítás előszavában pedig, utalva Szenci fordítására, szintén így ír:

> Eddig az Isten igéjének szomjúzói héjában keresték a' prédikációs könyveket […] ezen könyv bátor Postilla formába nincs ötve, mind azáltal azon haszon teheti a szomhúhozó lelkeket, a' minémüt a' legjobb prédikációs könyv. Ugyhogy valamint a' Millernek 300.nyugosztaló órái Tarsolban hordozható Postillának nevezték, így ezt is annak méltén nevezhetni.

Győri L. János ezt a jelenséget úgy magyarázta, hogy „nálunk a szélsőségesebb, személyesebb kegyességi irányzatok is végső soron mindig visszacsatolódtak a gyülekezeti közösség keretei közé".[497] Talán más okai is lehetnek ennek a tendenciának, mindenképpen meg kell vizsgálnunk, hogy mennyiben tükrözi a valóságot az a szakirodalomi tétel, miszerint az imádságoskönyvek fő funkciója a kegyesség egyéni, személyes gyakorlása,[498] és valóban számolhatunk-e olyan nagy számú olvasóközönséggel a 17. században, amelyik magánhasználatra, egyéni olvasásra használta ezeket a könyveket. A magyarországi valláspolitikai viszonyok mindenképpen hatással voltak a nyomdából kikerült művek műfajára és jellegére is. A személyes épületes irodalmi művek számának növekedése mögött a személyes hitre való igény növekedését szokták sejteni, amit nem szeretnék kétségbe vonni, de Magyarországon a protestánsok kényszerű helyzete is segítette az ilyen típusú nyomdatermékek számának növekedését, hiszen sok protestáns hívőnek prédikátorok híján magának és családjának, cselédségének kellett biztosítania a vallásgyakorlást. Ehhez olyan művekre volt szüksége, amiből imádkozott, prédikációt tarthatott. Persze mindenre és annak ellenkezőjére is találhatunk példát. Debreceni Ember Pál 1700-ban megjelent prédikációs gyűjteményének előszavában például úgy nyilatkozik, azért adta ki prédikációit, hogy „azokban a szomorú, lelki pásztoroktól megfosztatott gyülekezetekben nyögő szegény lelkek vehetnék hasznát ezeknek, magok szállásokon, házok népe előtt olvasván, avagy olvastatván."[499]

---

[496] GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom: irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Kálvin, 2015, 144.
[497] *Uo.*
[498] HELTAI, *i. m.*, 92, 103–104.
[499] DIENES Dénes, *"Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam": A református kegyesség jellemző*

V. Bibliográfiák

V.1. Szakirodalmi bibliográfia

1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája, Kézirat gyanánt, összeáll. KÓNYA Franciska, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.

ALTHAUS, Paul, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Hildesheim, Olms, 1966 (Reprint 1927).

A magyar nyelv szótára, készítették CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, I–VI, Pest, 1862–1874. (CZUCZOR– FOGARASI)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I–IV, főszerk. BENKŐ Lóránd, Budapest, Akadémiai, 1967–1984. (TESZ)

ANETSBERGER, Werner, *Tröstende Lehre: Die Theologie Johann Arndts in seinen Predigtwerken*, Müchen, Utz, 2001.

ARNDT, Johann, *Vom wahren Christenthumb: Die Urausgabe des ersten Buches (1605)*, hg. Johann Anselm STEIGER, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2005.

A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század, kiad. WACZULIK Margit, Budapest, Gondolat, 1984.

AXMACHER, Elke, *„daß Passio Christi sey Satisfactoria, Meritoria, Monitoria": Die Passionsgebete = Johann Arndt und Paul Gerhard: Studien zur Theologie, Frömmigkeit und geistlichen Dichtung des 17. Jahrhunderts,* Tübingen, Francke, 2001, 43–71.

AXMACHER, Elke, *Johann Arndt und Paul Gerhard: Studien zur Theologie, Frömmigkeit und geistlichen Dichtung des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, Francke, 2001.

BAJÁKI Rita, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyve*k = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 13–22.

BALÁZS Mihály, *Bevezető tanulmány* = HELTAI Gáspár *imádságos könyve (1570–1571),* bev., kiad. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2006, 7–64.

BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, [Budapest], Akadémiai–Universitas, 1998.

BEARE, Robert L., *Quirinus Kuhlmann: The Religious Apprenticeship*, Publications of the Modern Language Association of America, PMLA 68(1953), 828–862.

BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, Budapest, Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok).

BÉL Mátyás *levelezése*, kiad. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993 (Magyar tudósok levelezése, 3).

BÉL Mátyás, *Magyarország népének élete 1730 táján*, vál., kiad, bev. WELLMANN Imre,

---

vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, 2002, 37.

Budapest, Gondolat, 1984.

BENZ, Ernst, *Wenn Christus heute wiederkäme…: zur Eschatologie des deutschen Spiritualismus*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 1934, 53(1934), 494–541.

BIEHL-WERNER, Birgit, *"Himmlische Libes-küsse" 1671: Untersuchungen zu Sprache und Bildlichkeit im Jugendwerk Quirin Kuhlmanns*, Hamburg, 1973.

BIRKEN, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz*, II, *Birken-Wälder*, hg. Klaus GARBER, Christoph HENDEL, Hartmut LAUFHÜTTE, Berlin, de Gruyter, 2014.

BIRKEN, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz*, V, *Todten–Andenken,* hg. Johann Anselm STEIGER, Berlin, de Gruyter, 2009.

BIRKEN, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz*, XII, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Catharina Regina von Greiffenberg*, hg. Dietrich JÖNS, Hartmut LAUFHÜTTE, Ralf SCHUSTER, Berlin, de Gruyter, 2005.

BIRKEN, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz*, XIII, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Mitgliedern des Pegnesischen Blumenordens und literarischen Freunden im Ostseeraum*, hg. Hartmut LAUFHÜTTE, Ralf SCHUSTER, Berlin, De Gruyter, 2012.

BIRTALAN Győző, *Az újkori orvostudomány barokk kezdetei,* Orvostörténeti Közlemények, 60(2014), 25–35.

BORDA Lajos, *Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)*, Magyar Könyvszemle, 118(2002), 1, 46–55.

BORSA Gedeon, *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon = Könyvtörténeti írások,* I, *A hazai nyomdászat (15–17. század)*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1996.

BRAW, Christian, *Bücher im Staube: Die Theologie Johann Arndts in ihren Verhältnis zur Mystik*, Leiden, Brill, 1986.

BRAW, Christian, *Das Gebet bei Johann Arndt*, Pietismus und Neuzeit, 13(1987), 9–24.

BRECHT, Martin, *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegungen in Deutschland = Geschichte des Pietismus,* I, *Der Pietismus vom 17. bis zum 18. Jahrhundert*, hg. Martin BRECHT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, 113–203.

BRECHT, Martin, *Die Aufnahme von Arndts 'Vier Bücher von wahrem Christentum' im deutschen Luthertum = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum"*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V&R unipress, 2007, 238–243.

BRUCKNER, John, *A bibliographical catalogue of seventeenth-century German books published in Holland,* The Hague [u.a.], Mouton, 1971.

BRÜCKNER, Wolfgang, *Erbauung = Enzyklopädie des Märchens*, II, Berlin, de Gruyter, 1979, 108–120,

BUNNERS, Christian, *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen = Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts: Beiträge eines Symposiums zum Tersteegen-Jubiläum 1997,* hg. Dietrich MEYER, Köln, 2002, 91–111.

BUNNERS, Christian, *Seelenmusik (Heinrich Müller)* = Ch. B., *Kirchenmusik und Seelenmusik: Studien zu Frömmigkeit und Musik im Luthertum des 17. Jahrhunderts*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1966.

BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. század utolsó negyedéig = A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között,* PhD értekezés, Szeged, 2003.

CIEŚLAK, Katarzyna, *Embleme in Johann Arndts „Paradiesgärtlein"*, Pietismus und Neuzeit, 25(1999), 11–30.

Consignatio synoptica expeditionis domini comitio Nicolai a Zrinio versus Eszék quam anno 1663 diebus infranotatis concurrit, közreadta BERKESZI István, Századok, 1886, 253–259.

CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700—1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez,* Budapest, Teológiai Irodalmi egyesület, 2000.

Deutsches Wörterbuch, hrsg. Jacob GRIMM, Wilhelm GRIMM, I–XVI, Leipzig, 1854–1961. http://www.woerterbuchnetz.de (GRIMM)

Dictionarium Latino-Hungaricum, szerk. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, Pozsony, 1801.

DIENES Dénes, *"Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam": A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002.

DIETZE, Walter, *Quirinus Kuhlmann, Ketzer und Poet*, Berlin, 1963.

DÖRNYEI Sándor, *Egy kis hungarika-csokor = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 321–330.

ECSEDY Judit, V., *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Budapest, 1999.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, gyűjt., szerk. Szabó T. Attila, et. al., I–XII, Budapest–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 1975–2005. (EMSZT)

ESZE Tamás, *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni topográfia termése 1703–1705*, 1964 (Különlenyomat, Könyv és Könyvtár, 4), 98–101.

EYBL, Franz, *Predigt/Erbauungsliteratur = Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, hg. Albert MEIER, München–Wien, 1999, 401–419.

FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, 2009, 185–225.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

FEKETE Csaba, *Praxis Praxisa: Avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem és Nemzeti Könyvtár, 2008, 173–186.

FONT Zsuzsa, *Az Igaz Keresztyénség szövegtörténetéhez = Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, XXIX (Ötvös Péter-Festschrift), Szeged, 2006, 65–72.

FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 2001, Szeged.

FONT Zsuzsa–KESERŰ Bálint, *Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730) = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 283–284.

GÁBOR Csilla, *A szőnyeg színe és fonákja: Fordítói elvek és gyakorlatok a régi magyar irodalomban*, Literatura, 35(2009), 43–52.

GÁBOR Csilla, *Fordítás és nyelvteremtés a XVII. század irodalmi gyakorlatában = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Budapest, 2004, 21–29.

GÁBOR Csilla, *Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának hátteréhez = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk BITSKEY István et. al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2006, 115–121.

GALAMB György, *A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez,* Egyháztörténeti Szemle, 10(2009), 2, 3–12.

Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. Mit Nachweis des indentischen Besitzes der Bayerischen Staatsbibliothek in München und der Nationalbibliothek in Wien, VII, hg. von der Preussischen Staatsbibliothek, Berlin, 1935, 23–28.

GEYER, Hermann, *Verborgene Weisheit: Johann Arndts „Vier Bücher vom Wahren Christentum" als Programm einer spiritualistisch-hermetischen Theologie*, Berlin, de Gruyter, 2001.

GILLY, Carlos, *Hermes oder Luther: Der Philosophische Hintergrund von Johann Arndts Frühschrift „De antiqua philosophia et divina veterum Magorum Sapientia recuperanda" = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum"*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V&R unipress, 2007, 163–200. (Az ősi filozófiáról kötetben magyarul)

GRESCHAT, Martin, *Die Funktion des Emblems in Johann Arnds 'Wahrem Christentum'*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 20(1968), 154–174.

GROßE, Constantin, *Die alten Tröster: Ein Wegweiser in die Erbauungsliteratur der evang.-luth. Kirche des 16. bis 18. Jahrhunderts,* Hermannsburg, 1900.

GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom: irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Kálvin, 2015.

HAAN Lajos, *Bél Mátyás*, Budapest, 1879.

HAAS, Alois M., *Gelassenheit – Semantik eines mystischen Begriffs* = A. M. H., *Kunst rechter Gelassenheit: Themen und Schwerpunkte von Heinrich Seuses Mystik*, Bern [u.a.], Lang, 1996, 247−269.

HAMM, Berndt, *Johann Arndts Wortsverständnis: Ein Beitrag zu den Anfängen des Pietismus*, Pietismus und Neuzeit, 8(1982), 43–73.

HELTAI Gáspár *imádságos könyve (1570–1571)*, bev., kiad. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2006.

HELTAI János, *Műfajok és művek*, Budapest, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 79–82.

HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Akadémiai 1988 [Reprint, 1931].

HÖFFE, O., RAPP, Ch., *Tugend: III. Neuzeit = Historisches Wörterbuch der Philosophie*, X, Basel, Schwabe, 1998, 1548–1570.

ILLG, Thomas, *Ein anderer Mensch werden: Johann Arndts Verständnis der imitatio Christi als Anleitung zu einem wahren Christenum*, Göttingen, V&R unipress, 2011.

IMRE Mihály, *Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság*, Studia Litteraria, 2013/3–4, 378–410.

INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII században*, Theológiai Szemle, 1931, 37–229.

INGEN, Ferdinand van, *Bußstimmung, Krisenbewusstsein und Melancholie – Deutungsmuster der Frühen Neuzeit?*, Pietismus und Neuzeit, 32(2006), 57–78.

INGEN, Ferdinand van, *Der Anfang der Morgenröte: Jacob Böhmes reformatorische Mystik = Die Kirchenkritik der Mystiker: Prophetie aus Gotteserfahrung*, hg. Mariano DELGADO, Gotthard FUCHS, II, Fribourg, 2005, 207–220.

INGEN, Ferdinand van, *Johann Michael Dilherr (1604–1669) = Orthodoxie und Poesie*, hg. Udo STRÄTER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2004, 47–61.

Johann Arndt az ősi filozófiáról: Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával, ford., utószó HANKÓ Péter, Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, 3).

KAISER, Wolfram, *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchiv,* Halle, Universität Halle–Wittenberg, 1981.

Katalog zur Ausstellung: 800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen, hrsg. Thomas NÄGLER, Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt, 1991.

KAUFMANN, Thomas, *Universität und lutherische Konfessionalisierung: die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1550 und 1675,* Gütersloh, 1997 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 66).

KECSKEMÉTI Gábor, *Medgyesi prédikációelméleti művének forrásai* (kézirat).

KEMPER, Hans-Georg, *Barock–Mystik,* Tübingen, Niemeyer, 1988 (Deutsche Lyrik der Frühen Neuzeit, 3).

KESERŰ Bálint, *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer – Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert, Amsterdam*, 2002, 287–306.

KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. jav. kiadás, Budapest, Akadémiai, 1964.

KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*, Budapest, Scholastica, 1999.

KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVII. században*, Budapest, Universitas, 2003.

KNAPP, Éva–TÜSKÉS, Gábor, *German–Hungarian Relationes in Literary Emblematics = The German-Language Emblem in its European Context: Exchange and Transmission*, ed.

Anthony J. HARPER, Ingrid HÖPEL, Glasgow, 2000 (Glasgow Emblem Studies), 41–60.

KOCH, Traugott, *Luthers reformatorisches Verständnis des Gebets* = T. K., *Johann Habermanns „Betbüchlein" im Zusammenhang seiner Theologie: Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2001.

KOEPP, Wilhelm, *Johann Arndt: Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum*, Berlin, 1912 (Aalen, Scientia Verlag, 1973).

KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2015.

KOVÁCS József László, *Három írás Zrínyiről és Vitnyédyről*, Irodalomismeret, 6(1995), 1–2, 47–65.

KRABBE, Otto, *Heinrich Müller und seine Zeit*, Rostock, Adler, 1866.

KRAUSE, Gerhard, *Erbauung* = *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), X, Berlin, de Gruyter, 1982, 18–28.

KRAUSSE, Helmut K., *Heinrich Müller = Killy Literaturlexikon–Online, Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums, 2. aktualisierte und erweiterte Auflage*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, de Gruyter, 2012.

Krisen des 17. Jahrhunderts–Interdisziplinäre Perspektiven, hg. Manfred JAKUBOWSKI-TIESSEN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.

KRÖLL, Joachim, *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*, hrsg. Joachim KRÖLL, I, Wüzburg, 1971.

KRUMMACHER, Hans-Henrik, *Andreas Gryphius und Johann Arndt: Zum Verständnis der „Sonn- und Feiertags-Sonette"* = H-H. K., *Lyra*, Berlin, de Gruyter, 419–438.

KRUMMACHER, Hans-Henrik, *Erbauung* = *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, II, Basel, Schwabe, 1972, 601–604.

KRUMMACHER, Hans-Henrik, *Überlegung zur literarischen Eigenart und Bedeutung der protestantischen Erbauungsliteratur im frühen 17. Jahrhundert*, Rhetorik, 5(1986), 97–113.

KRUMMACHER, Hans-Henrik, *Zur Poetik der geistlichen Dichtung im 17. Jahrhundert: Sermo humilis* = H-H K., *Der junge Gryphius und die Tradition*, München, Fink, 1976, 393–434.

KUHLMANN, Quirinus, *Der neubegeisterte Böhme*, I–II, hg. Jonathan CLARK, Stuttgart, Hiersemann, 1995.

LANGEN, August, *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*, Tübingen, Max Niemeyer, 1968[2].

LÁZS Sándor, *Ismeretlen gyülekezeti énekek és versek a XVII–XVIII. század fordulójáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994), 88–97.

LEHMANN, Hartmut, *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart, Kohlhammer, 1980.

LIESS, Bernhard, *Johann Heermann (1585-1647): Prediger in Schlesien zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, Münster, Lit-Verl., 2003.

LUFFY Katalin, *Az „igaz Magyar módon való szólás” Medgyesi Pálnál = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Budapest, 2004, 30–45.

LUFFY Katalin, *"Romlás építőinek fognak neveztetni": prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, [Debrecen], Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2015.

Luther válogatott művei, V, *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság,* szerk. CSEPREGI Zoltán, Budapest, Luther kiadó, 2011.

MAD'AR, Jaroslav, *Dìjiny slovenského pietizmu a jeho vplyv na spoloènost [History of Slovak pietism and its influence on society and culture]*, PhD-disszertáció, 2011, Praha.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, I–XIV, szerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2003–2014. (MAMŰL)

Magyar nyelvtörténeti szótár: a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig, I–III, kiad. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Budapest, 1890–1893. (SZARVAS–SIMONYI)

MATTHIAS, Markus, *Gab es eine Frömmigkeitkrise um 1600? = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die "Vier Bücher vom wahren Christentum"*, hg. Hans OTTE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 27–43.

MERKEL, Gottfried Felix, *Deutsche Erbauungsliteratur: Grundđatzliches und Methodisches,* Jahrbuch für internationale Germanistik, 3(197), 30–41.

MESSERLI, Alfred, *Die Erettung des* Paradiesgärtleins *aus Feuers- und Wassernot*, Fabula 38(1997), 3/4, 253–279.

MOHR, Rudolf, *Erbauungsliteratur I–III = Theologische Realenzyklopädie* (TRE), X, Berlin, de Gruyter, 1982, 28–80.

MOHR, Rudolf, *Heinrich Müller und seine frömmigkeitsgeschichtliche Bedeutung* = Heinrich MÜLLER, *Gott ist mein Gut,* hg. Rudolf MOHR, Stuttgart, Steinkopf, 1964, 5–57.

MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós,* Budapest, Balassi, 2000.

MÓRA Szilvia, *Pietista olvasmányok Magyarországon*, szakdolgozat, 2011, Szeged.

MÜLLER-MOOS, Elke, *Die Rolle der Emblematik im Erbauungsbuch: Aufgezeigt an Johann Arndts „Vier Büchern vom Wahren Christentum”,* Düsseldorf, 1974.

NAGY Márta, *»Pietas Hungarica«: Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtleins von Johann Arndt = Halle und Osteuropa: zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, hg. Johannes WALLMANN, Tübingen, Niemeyer, 1998 (Hallesche Forschungen,1), 275–282.

NEUMANN, Hanns Peter, *Natura sagax–Die geistige Natur: Zum Zusammenhang von Naturphilosophie und Mystik in der frühen Neuzeit am Beispiel Johann Arndts*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.

Nunquam autores semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században, szerk. LENGYEL Réka, Budapest, MTA BTK ITI, 2016.

ÖTVÖS Péter, *"Nincs semmi újság"* = ~~DEkonFERENCIA~~ [I.], szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc. Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, [1994] (deKON-KÖNYVek. Irodalomelméleti és Interpretációs Sorozat, 1), 71–82.

PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*, II = OSzK Évkönyve, 1980, 349–473.

PAYR Sándor, *Szenczi Fekete István a hitehagyott püspök: Egy viharos életpálya I. Lipót és Thököly korából*, Piri és Székely könyvnyomdája Sopronban, 1918.

PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Budapest, Universitas, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

PEIL, Dietmar, *Zur „angewandten Emblematik" in protestantischen Erbauungsbücher: Dilherr–Arndt–Francisci–Scriver,* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1978.

PEIL, Dietmar, *Zur Illustrationsgeschichte von Johann Arndt „Vom wahren Christenum": Mit einer Bibliogrpahie*, Archiv für Geschichte des Buchwesens, 18(1977), 963–1066.

PÉNTEK Veronika, *Meditáció és devóció: Ecsedi Báthory István és Pécsi Lukács elmélkedő művének műfaji és lelkiségtörténeti megközelítése*, Doktori disszertáció, 2016.

Peregrinálók: Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783, szerk. DÖRNYEI Sándor, ford., előszó MAGYAR László András, Zebegény, Borda antikvárium, 2006.

PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében,* Budapest–Eger, Kossuth, 2013.

PETRŐCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete: Lewis Bayly: The Practice of Piety–Medgeysi Pál: Praxis Pietatis*, Irodalomtörténei Közlemények, 101(1997), 634–650.

PETRŐCZI Éva, *Régi bort új tömlőbe – néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem és Nemzeti Könyvtár, 2008, 164–173.

PFEFFERKORN, Oliver, *Predigt, Andachtsbuch und Gebetbuch bei Johann Arndt*, Daphnis, 28(1999), 2/3, 347–385.

PFEFFERKORN, Oliver, *Bücher, die in Feuer nicht verbrennen = Zeichen und Wunder: Geheimnisse des Schriftenschranks in der Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen*, Halle, Franckesche Stiftungen, 2003, 291–351.

PFEFFERKORN, Oliver, *Übung der Gottseligkeit: die Textsorten Predigt, Andacht und Gebet im deutschen Protestantismus des späten 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 2005.

POLGÁR Judit, *Gyöngyösi, a fordító (Ovidius 1. heroidája Gyöngyösi István fordításában) = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZABÓ Géza, Budapest, Universitas, 2007, 325–335.

Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság, Studia Litteraria, 2013/3–4.

PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története (A legrégibb időktől 1848-ig)*, Budapest, 1926.

Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó: Chroniken und Tagebücher, III, Brassó, Zeidner, 1915.

RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története: 1772–1831*, Budapest, Révai, 1883.

Régi magyar imakönyvek és imádságok, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3).

Régi magyar költők tára: XVII. század, XVII, *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, a szövegeket kiad. VADAI István, a dallamokat kiad. ECSEDI Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, 2016.

RIST, Johann–SCHOP, Johann, *Himmlische Lieder (1641/1642),* hg. Johann Anselm STEIGER, mit einer Einführung von Inge MAGER, Berlin, Akademie Verlag, 2012.

RITSCHL, Otto, *Das Theologumenon von der unio mystica in der späten orthodox-lutherischen Theologie = Harnack-Ehrung, Beiträge zur Kirchengeschichte ihrem Lehrer Adolf von Harnack zu seinem siebzigsten Geburtstage*, Leipzig, 1921, 335–352.

Római szerzők 17. századi magyar fordításai, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Balassi, 1993.

Scharfsinn und Frömmigkeit: Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg (1633–1964), hrsg. Gesa DANE, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2013.

SCHILLING, Heinz, *Aufbruch und Krise: Deutschland 1517 –1648*, Berlin, Siedler, 1988.

SCHMALTZ, Karl, *Kirchengeschichte Mecklenburgs*, III, Berlin, Evang. Verl.-Anst., 1952.

SCHMIDT, Martin, *Johann Arndt = Theologische Realenzyklopädie* (TRE), IV, 1979, Berlin, de Gruyter, 121–129,

SCHMITTEM, Ralf, *Die Rhetorik des Kühlpsalters von Quirinus Kuhlmann: Dichtung im Kontext biblischer und hermetischer Schreibweisen*, Köln, 2003.

SCHNEIDER, Hans, *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

SCHNEIDER, Hans, *Johann Arndt = Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG^4), I, 1998^4, Tübingen, Mohr Siebeck, 788–789.

SCHNEIDER, Hans, *Johann Arndt als Lutheraner? = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hg. von Hans-Christoph RUBLACK, Gütersloh, Mohn, 1992, 274–298.

SCHNEIDER, Hans, *Johann Arndt und Martin Chemnitz: Zur Quellenkritik von Arndts „Ikonogrpahia"* = H. Sch., *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 43–60.

SCHNEIDER, Hans, *Johann Arndts Studienzeit* = H. Sch., *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 83–129.

SERKOVA, Polina, *Spielräume der Subjektivität: Studien zur Erbauungsliteratur von Heinrich Müller und Christian Scriver*, Duisburg, Univ.-Verl. Rhein-Ruhr, 2013.

SIENERTH, Stefan, *Leseangebot und Buchzirkulation in Siebenbürgen = Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der Früher Neuzeit*. hg. Detlef HABERLAND, München, 2007.

SOMMER, Wolfgang, *Johann Arndt im Amt des Generalsuperintendenten in Braunschweig-*

Lüneburg = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Ausgewählte Aufsätze,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 227–238.

SOMMER, Wolfgang, *Johann Arndt und Joachim Lütkemann – zwei Klassiker der lutherischen Erbauungsliteratur* = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Ausgewählte Aufsätze,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 263–285.

SOMMER, Wolfgang, *Johann Arndts Predigtswerke auf dem Hintergrund seines Wirkens in Niedersachsen* = W. S., *Frömmigkeit und Weltoffenheit im deutschen Luthertum*, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2013, 10–31.

SOMMER, Wolfgang, *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Rückblick und Ausblick auf die Diskussion in der gegenwärtigen Forschung* = *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Ausgewählte Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 286–307.

SOMMER, Wolfgang, *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit: Ausgewählte Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.

SPENER, Philipp Jakob, *Briefe aus der Franckfurter Zeit 1666–1686*, II, *1675–1676*, hg. Johannes WALLMANN, Tübingen, 1996.

SPENER, Philipp Jakob, *Pia desideria*, Berlin, 1939.

SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában*, Kriterion, Bukarest, 1977.

STEIGER, Johann Anselm, *Das Gebet im Zeitalter der Reformation und des Barock: Ein Beitrag zu Martin Luther und Heinrich Müller sowie zur Bildtradition des armen Lazarus*, Neuendettelsau, Freimund-Verlag, 2013.

STEIGER, Johann Anslem, *Johann Arndts 'Wahres Christentum', Lukas Osianders Kritik und Heinrich Varenius' Arndt-Apologie = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum"*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V&R unipress, 2007, 263–291.

STRÄTER, Udo, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des Jahrhunderts*, Tübingen, Mohr, 1995.

STROM, Jonathan, *Orthodoxy and Reform: The Clergy in Seventeenth Century Rostock*, Tübingen, 1999.

SZABÓ András Péter, *Adalékok az erdélyi szász peregrináció XVII. századi történetéhez: Martin Hermann levelei*, Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények. szerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, 2007, 55–83.

SZABÓ Endre, *A műfordítás*, Budapest, Gondolat, 1968,

SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992.

SZELESTEI N. *László: Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6).

THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei: Első közlemény*, ItK, 32(1922), 1, 63–92.

TONSCH, Hermann, *Die Honteruspresse in 400 Jahren*. Kronstadt=Brasso, 1933.

TÓTH Béla, *Egy jeles debreceni kartéziánus: Huszti Szabó István*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 66(1987), 285–293.

TÓTH Béla, *Orvosírók Debrecenben a 18. században,* Orvostörténeti Közlemények, 33(1987), 183–189.

TRAUSCH, Josef, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen,* II, Kronsradt, 1870.

Verfasserlexikon – Frühe Neuzeit in Deutschland 1520-1620, hg. Wilhelm KÜHLMANN, et. al., I, Berlin, de Gruyter, 2011.

VISKOLCZ Noémi, *Reformációs Könyvek*, Budapest, Universitas, 2006.

WALLMANN, Johannes, *Johann Arndt = Killy-Literaturlexikon*, I, 2008[2], Berlin, de Gruyter, 204–207.

WALLMANN, Johannes, *Johann Arndt und die protestantische Frömmgikeit* = J. W., *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Tübingen, Mohr, 1995, 1–19.

WALLMANN, Johannes, *Pietismus und Orthodoxie: Überlegungen und Fragen zur Pietismusforschung* = J.W., *Pietismus-Studien*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008, 1–21.

WALLMANN, Johannes, *A pietizmus,* Budapest, Kálvin, 2000.

WALLMANN, Johannes, *Bernhard von Clairvaux und der deutsche Pietsmus* = J.W., *Pietismus und Orthodoxie,* Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.

WALLMANN, Johannes, *Heinrich Müller = Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG[4]), V, 2002[4], Tübingen, Mohr Siebeck, 1570.

WALLMANN, Johannes, *Mystik und Kirchenkritik in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts* = J. W., *Pietismus und Orthodoxie,* Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.

WALLMANN, Johannes, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch: zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, hg. Ferdinand van INGEN, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001, 13–46.

WEBER, Edmund, *Johann Arndts Vier Bücher vom Wahren Christentum als Beitrag zur protestantischen Irenik des 17. Jahrhunderts: Eine quellenkritische Untersuchung*, Marburg/Lahn, Elwert Verlag, 1969.

WIEGEN, Helge Bei der, *Heinrich Müller = Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, I, hg. Sabine PETTKE, Rostock, Schmidt Römhild, 1995, 170–174.

WINKLER, Dietrich, *Grundzüge der Frömmigkeit Heinrich Müllers*. Diss. theol., Rostock, 1954.

ZELLER, Winfried, *Lutherische Lebenszeugen: Gestalten und Gestalt lutherischer Frömmigkeit = Evangelisches und orthodoxes Christentum in Begegung und Auseinandersetzung,* hg. Ernst BENZ, Leo A. ZANDER. Hamburg, 1952, 180–202.

ZELLER, Winfried, *Einleitung = Der Protestantismus des 17. Jahrhundert,* hg. Winfried ZELLER, Bremen, Schünemann, 1962, XIII–LXVI.

ZVARA Edina, *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16—17. századból*, Budapest, Balassi, 2003.

V. 2. *Paradiesgärtlein*-bibliográfia[500]

1612

1. VD17 23:690177D

[Paradiß Gärtlein / Voller Christlicher Tugenden, Magdeburg, Schmidt, 1612]

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Yv 950.8° Helmst.
(Unvollständig, Titelbl. fehlt)
Digital: http://diglib.hab.de/drucke/yv-950-8f-helmst/start.htm

2. VD17 547:690286H

Paradiß Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch Andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung des Bildes Gottes/ zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs ... ; In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Häuptsprüchen heyliger Göttlicher Schrifft/ begriffen seyn. Mit dreyen nützlichen Registern ... / Durch Johannem Arndt, General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg
(Magdeburg, Schmidt)

Exemplar(e): Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, 8° 00659/14

1615

3. VD17 1:039812W

Paradiß Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch Andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung des BildesGottes/ zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs ... In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Hauptsprüchen H. Göttlicher Schrifft begriffen seyn ; Mit dreyen nützlichen Registern ... zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig… Die ander Edition vermehret und verbessert.
(Magdeburg, Francke; Magdeburg: Schmidt)

Exemplar(e):
Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, 3 in: Es 7518
Digital: http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00009B5700000000
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Signatur: 815.4 Theol.

1621

4. VD17 3:314221R

ParadißGärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch andächtige/ lehrhaffte/ und tröstliche Gebet/ zu Ernewerung deß Bildes Gottes/ zur Ubung deß waren lebendigen Christenthumbs ... : In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Hauptsprüchen heiliger göttlicher Schrifft begriffen seyn. Mit dreyen

[500] A bibliográfia alapvetően a *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* (VD17) online-katalóguson alapszik. Ha egy nyomtatványnál nincs VD17-szám, az azt jelenti, hogy a katalógusban nem szerepel. Ezek a nyomtatványok más egyéb online (*Gemeinsamer Verbundkatalog*, https://gso.gbv.de) vagy nyomtatott jegyzékben (KOEPP, BURCKNER, NÄGLER) találhatók meg, amelyeket a VD17-t kiegészítendő használtam. *A katalógust német nyelven készítettem el, hogy a nemzetközi kutatás számára is használható legyen.*

nützlichen Registern ... zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig …Auffs New vermehret und verbessert
(Magdeburg: Francke)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 129404

5. VD17 12:100560A
ParadißGärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ durch andechtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung des Bildes Gottes/ zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs ... : In welchen alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Hauptsprüchen H. Göttlicher Schrifft begriffen seyn ; Mit dreyen nützlichen Registern/ etc. Zu den Vier Büchern vom wahren Christenthum gehörig / Durch Johannem Arndt General Superint.
(Lüneburg: Stern; Goslar: Vogt)

Exemplar(e): München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 187.

6. VD17 23:283973T
ParadißGärtlein/ Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch andechtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu Ernewerung des Bildes Gottes/ zur Ubung des waren lebendigen Christenthum[m]s ... ; In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Hauptsprüchen heiliger göttlicher Schrifft begriffen seyn ; Mit dreyen nützlichen Registern ... zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig /…Auffs New vermehret und verbessert.
(Magdeburg: Francke; Magdeburg : Steiner)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Yv 298.8° Helmst.,
Yv 961.8° Helmst. (Ex. unvollständig, Titelbl. fehlt)
Digital: http://diglib.hab.de/drucke/yv-298-8f-helmst/start.htm

7. VD17 23:645012B
Paradiß Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ Durch andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu Ernewerung des Bildes Gottes/ zur Ubung des waren lebendigen Christenthumbs zur Erweckung des newen geistl[ichen] Lebens / Durch Johannem Arnd/ general Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ etc.
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, 919.177 Theol.

8. VD17 547:680079L
Paradißgärtlein/ Voller Christlicher Tugenden : Wie dieselbige in die Seele zu pflanzen/ durch andechtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung des Bildes Gottes/ zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs/ zu Erweckung des newen geistlichen Lebens ... ; In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Heuptsprüchen heiliger göttlicher Schrifft begriffen seyn ; Mit dreyen nützlichen Registern ... / Durch Johannem Arndt, General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ [et]c….Die dritte Edition vermehrt und verbessert.
(Lüneburg: Stern; Goslar: Vogt)

Exemplar(e):

Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, 13 - T.as. 4° 00025 (01)
Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, 8 TH TH I, 456/39 (2)

1623
9. VD17 1:039827R
Paradiß Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ durch andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung des Bildes Gottes/ zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs ... : In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Häuptsprüchen heiliger Göttlicher schrifft begriffen seyn/ zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig ; Mit dreyen nützlichen Registern / Durch Johannem Arndt, General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ etc.
(Straßburg: Heyden)

Exemplar(e): Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Es 8006

1625
10. VD17 3:309229V
Paradiß Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ wie dieselbige in die Seele zu pflantzen/ durch andächtige/ lehrhaffte/ und tröstliche Gebet zu ernewerung deß Bildes Gottes/ zur ubung deß wahren lebendigen Christenthumbs ... : In welchem alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Häuptsprüchen heiliger Göttlicher Schrifft begriffen seyn/ zu den vier Büchern vom wahren Christenthumb gehörig. Mit dreyen nützlichen Registern / Durch Johannem Arndt
(Soest: Hesse)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 43 3/k, 25

11. VD17 23:268364B
Paradiß-Gärtlein Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbige in die Seele zupflantzen/ Durch andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet/ zu ernewerung deß Bildes Gottes/ zur ubung deß wahren lebendigen Christenthumbs ... ; In welchem alle Artickel/ unser Christlichen Religion/ neben den Hauptsprüchen H. Göttlicher Schrifft begriffen seyn ; Mit dreyen nutzlichen Registern ... / Durch Johannem Arndt, General Superintendenten deß Fürstenthumbs Lüneburg/ [et]c
(Straßburg: Ledertz)

Exemplar(e):
Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, Theol 4° 00823/06 (01)
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 4113; G 411a.4° Helmst.
Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, Theol.ev.asc.586

12.
Paradyss Gartlein voller Christlicher Tugenden, wie dieselbige in die Seele zu pflantzen, durch andachtige lehrhaffte und trostliche Gebete
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Helmstedt, Kloster St. Marienberg, IV. 4.

1636
13. VD17 23:690353W

[Paradies-Gärtlein voller christlicher Tugenden]
(Leipzig: Francke; Leipzig: Scheube; Leipzig: Köler)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Yv 1250.8° Helmst. (Unvollständig)

1637
14. VD17 23:735726A
Paradies-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbe in die Seele zu pflanze[n] durch andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 12° 138 (1)

1638
15. VD17 56:736048V
ParadyssGärtlein Voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbige in die Seele zu pflantzen durch andechtige lehrhaffte und tröstliche Gebete / Durch J. Arnd Weilant gen. Sup: des löblichen Fürstenth: Lüneb.
(Magdeburg: Franke; Leipzig: Scheibe; Leipzig: Köler)

Exemplar(e): Braunschweig, Stadtbibliothek, C 1891 (12°) (Cammansche Bibliothek)

1642
16. VD17 12:100508X
Paradyss-Gartlein Voller Christlicher Tugenden: Wie die selbige In die Seele zu pflantzen durch andachtige lehrhaffte und trostliche Gebet / Durch J. Arnd[t]: Weilant gen. Sup. des loblichen Furstenthluneb.
(Nürnberg: Ender)

Exemplar(e): München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 193

1645
17. VD17 23:651612V
Johan Arends ParadysGartlein Voller Christlicher Tugenden … Aufs Newe mit Psalmen und Geistlichen Liedern D. M. Lutheri, und Anderer fromme[n] Christen vermehret.
(Leiden: Heger)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, 1241.62 Theol.

1647
18. VD17 23:708501S
Paradiß-Gärtlein voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbige in die Seel zupflantzen/ durch Andächtige/ Lehrhaffte und tröstliche Gebet / Durch Johann Arndt/ General Superintendent, deß löblichen Fürstenthumbs Lüneburg
(Frankfurt: Humm)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 9087 (1)

19. VD17 547:680118U

ParadyssGartlein Voller Christlicher Tugenden: Wie die selbige In die Seele zu pflantzen durch andechtige lehrhaffte und tröstliche Gebete
(Leipzig: Francke; Leipzig: Scheibe; Freiberg in Meissen: Beuther)

Exemplar(e): Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, 13 - T.as. 12° 00069

1649
20. VD17 23:684449E
Paradyßgärtlein/ voller Christlicher Tugenden/ Des weitberühm[m]ten/ Hocherleuchten Herrn Johann. Arndts, Weyland GeneralSuperintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ etc.
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 7058

1650–1653
21.
Paradyßgärtlein / voller christlicher Tugenden, Des weitberühmten ... Johann Arndts
(Amsterdam: Nosche)

Exemplar(e): Greifswald, Universitätsbibliothek, 520/Fv 51
Bibliogr.: Bruckner, 182.

1653–1654
22. VD17 3:603279H
Paradyßgärtlein/ Voller Christlicher Tugenden Des Weitberühmten/ Hocherleuchten Herrn Johan Arndts, Weiland General Superintendenten des löblichen Fürstenthumbs Lüneburg
(Lüneburg: Stern, 1653 erschienen 1654)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 134834

1656
23. VD17 23:241967V
Paradyß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugende[n] Des Weitberühmten/ Hocherleuchten Herrn Johan: Arndts, Weyland General Superintendenten des löblichen Fürstenthum[m]s Lüneburg/ [et]c.
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 3389

1657
24. VD17 12:105846W
Paradis-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen/ durch Andächtige Lehr- und Tostreiche Gebet/ in die Seele zupflantzen seyn. Allen Liebhabern / der waaren Gottseligkeit / zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget … Sambt beygefügten dreyen Nützlichen Registern
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 5538

1658
25. VD17 3:667500X
Paradeiß Gärtlein Voller Christlicher Tugenden, wie dieselbige in die Seele zu pflanzen durch andächtige, lehrhaffte und tröstliche Gebet, zu erneuerung deß Bildes Gottes, Zur Ibung deß waren lebendigen Christenthumbs und zu erweckung des newen Geistlichen Lebens
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 47 15/g

26. VD17 75:649239W
Paradis-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen / durch Andächtige Lehr- und Tostreiche Gebet/ in die Seele zupflantzen seyn. Allen Liebhabern / der waaren Gottseligkeit / zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget … Sambt beygefügten dreyen Nützlichen Registern
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): Nürnberg, Stadtbibliothek, Theol. 8. 1996

27.
Paradys-Gärtlein / voller Christlicher Tugenden / Deß weitberühmbten... Johann Arndts…Nebenst dem Gesangbuch D. M. Lutheri
(Amsterdam: Nosche)
Bibliogr.: Bruckner, 246.

1659
28. Paradiß–Gärtlein voller Christlicher Tugenden Wie dieselbe in die Seel zu pflantzen durch andächtige Lehrhaffte und tröstliche Gebett … Auffs new mit einer schönen läßlicher Schrifft in diese geschmeidige Format gebracht
(Zürich: Habermann)

Exemplar(e): Zürich, Zentralbibliothek Zürich, AX 843
Digital: http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-10596

1666
29. VD17 39:154616C
Neu auffgelegtes Paradisgärtlein/ voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbigen/ durch andächtige Lehr- und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn / Allen Liebhabern/ der wahren Gottseligkeit/ zu Christlicher Erbauung verfasset unnd verfertiget Durch Johann Arnd ... Sampt beygefügten dreyen nützlichen Registern
(Goslar: Duncker)

Exemplar(e):
Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, Theol 8° 00659/16
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 92

1667
30. VD17 14:683167G
Paradyß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ Des ... Johann Arndts, Weyland General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ [et]c. : Mit etlichen Sinnreichen Kupfferstichen gezieret/ nebenst einem Gesangbüchlein

(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, Theol.ev.asc.1762.p
Digital: http://digital.slub-dresden.de/id336234457

1668
31. VD17 23:279672S
Paradis-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbe in die Seele zu pflantzen durch andächtige/ lehrhaffte und tröstliche Gebet / Durch Johan. Arnd/ weyland General-Superintendenten deß löblichen Fürstenthumbs Lüneburg
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e):
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 4779
Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, Theol.ev.asc.1762.r
Regensburg, Staatliche Bibliothek, 999/Asc. 1162

32. VD17 155:739133U

Paradis-Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen / durch andächtige lehr= und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn. Allen Liebhabern/ der waaren Gottseligkeit/ zu Christlicher Erbauung verfasset und ferfertiget Durch Johann Arndt
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): Regensburg, Staatliche Bibliothek, 999/Asc. 1161

1669
33. VD17 12:100629Y
ParadißGärtlein/ VollChristlicher Tugenden/ wie dieselbe in die Seele zu pflantzen/ durch andächtige/ lehrhaffte und trostreiche Gebet : In welchen alle Artickel unser Christlichen Religion/ neben den Haupt-Sprüchen heiliger Schrifft begriffen sind / Aufs neu vermehret und gebessert durch Johannem Arndt, General-Superintendenten deß Fürstenth. Lünenburg/ [e]tc.
(Ulm: Kühn)

Exemplar(e): München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 188

1670 (ca.)
34. VD17 29:735064Y
Paradyß-Gärtlein, voll christlicher Tugenden : wie dieselbe in die Seele zu pflanzen, durch andächtige lehrhaffte und trostreiche Gebet ... / durch ... Herrn Johann Arndts
(Nürnberg: Felßecker)

Exemplar(e): Erlangen, UB Erlangen-Nürnberg, H62/CIM.H 10

1673
35. VD17 39:154609U
Paradyszgärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ Des Weitberühmten/ Hocherleuchteten Herrn Johan Arndts, Weiland General Superintendenten des löblichen Fürstenthumbs Lüneburg

(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, Theol 8° 00659/18

36.
Das Trostreiche Paradiß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen In die Seele zu pflantzen / durch Andächtige Lehrhafte vnd Tröstliche Gebätt/ etc. Allen Liebhabern/ d[er] wahren Gottseligkeit/ zu Christlicher Erbawung verfasset und verfertiget Durch Johan[n] Arndt… Sambt beygefügten dreyen nutzlichen Registern
(Bern: Sonnleitner)

Exemplar(e): Münster, Westfälische Wilhelm–Universität,
Digital: http://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/urn/urn:nbn:de:hbz:6:1-113240

1675
37. VD17 39:154455L
Neu-vermehrtes ParadießGärtlein Voller Christlichen Tugenden: wie dieselbe in die Seele zu pflantzen/ durch andächtige/ lehrhafte und tröstliche Gebeth/ zu Erneuerung des Bildes Gottes/ zur Ubung des wahren lebendigen Christenthums und zur Erweckung eines neuen geistlichen Lebens … Anjetzo wiederum aufs neue allen bußferfertigen/ Gott-verlangenden und Jesus-liebenden Seelen/ ... In Druck gegeben und mit unterschiedlichen Gesängen vermehret/ Auch einem dreyfachen Register
(Frankfurt am Main, Leipzig: Grosse; Merseburg: Forberger)

Exemplar(e):
Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, Theol 8° 00659/17
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 93

1676
38. VD17 3:302320B
Paradyßgärtlein/ Voller Christlicher Tugenden Des weitberühmten/ Hocherleuchteten Herrn/ Johann Arndts, Weyland General Superintendenten des löblichen Fürstenthums Lüneburg/ [et]c.
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 20141

39. VD17 23:658740L
Paradiß Gärtlein/ voller Christlicher Tugenden. Wie dieselbigen durch andächtige lehr- und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn. Allen Liebhabern/ der waaren Gottseligkeit/ zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget durch Johann Arnd
(Braunschweig: Duncker)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 94

40.
Paradiesgärtlein / voller Christlichen Tugenden / Deß weitberühmten / hocherleuchten Herrn JOHAN. ARNDTS
(Amsterdam: Nosche)

Bibliogr.: Bruckner, 431.

1677
41. VD17 23:285699U
Paradyß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden / Des weitberühmten/ hocherleuchteten Herrn Johan. Arndts, Weyland General Superintendenten des Fürstenthumbs Lüneburg/ [et]c.
(Riga: Wilcke)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 5134

1682
42.
Paradysz-Gärtlein Voller Christlicher Tugenden
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Sibiu (Hermannstadt, Nagyszeben), Brukenthal-Museum, Inv.–Nr. T. 105 / 1371.
Bibliogr.: Nägler, 198.

1685
43. VD17 3:604795X
Paradies-Gärtlein: Voller Christlicher Tugenden ... / Allen Liebhabern der waaren Gottseligkeit ... verfassetund verfertiget durch Johann, Arnd ...
(Nürnberg: Endter)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Ung I D 165

44. VD17 23:658735S
Paradieß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden / Des weitberühmten/ hocherleuchteten Herrn Johan Arndts, ...Auffs neu beygefüget Morgen- und Abendsegen/ auff alle Tage in der Wochen.
(Hamburg: Völcker; Ratzebutg: Nissen)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 95 (1)

1686
45.
Paradysßgärtlein/ Voller Christlicher Tugenden/ Des Weitberühmten/Hocherleuchteten Herrn JOHANN ARNDTS, Weiland GENERAL SUPERINTENDENTEN des löblichen Fürstenthums Lüneburg
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, EOK 3466

1687
46. VD17 3:306765E
Neu-auffgelegtes Paradisgärtlein voller Christlicher Tugenden: Wie dieselben/ durch andächtige Lehr- und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn / Allen Liebhabern/ der wahren Gottseeligkeit/ zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget Durch Johann Arnd ... Sampt beygefügten dreyen nützlichen Registern

(Goslar: Duncker)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 53564

47. VD17 12:106092K
Paradieß-Gärtlein/ Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbe in die Seele zu pflantzen/ durch andächtige lehrhaffte Gebete: Des weitberühmten hocherleuchteten Hn. Johan Arndts, ... Auffs neue gezieret mit schönen geistlichen Büchern; Und vermehret 1. mit der andern/ dritten und vierdten Wunder-geschichten ... 2. Mit neuer völliger Verteutschung des Lob-Gesangs S. Bernhardi; 3. Mit des ... Joh. Arnds Lebens-Lauff; 4. Mit täglichen besonderen Morgen- und Abend-Andachten/ Hn. Johann Faes ... 5. Mit einem Gesang-Büchlein
(Stade: Holwein)

Exemplar(e): München, Bayerische Staatsbibliothek, ESlg Asc. 5546 d

1690
48. VD17 23:291701R
Neu vermehrtes Paradisgärtlein/ Deß Geistreichen Theologi, Herrn Johann Arndts: Bey welchem hinzu gekommen: 1. Drey neue Wunder-Geschichte/ da diß Buch abermahl im Feuer erhalten. 2. Marginalien/ zeigende woher die Gebete aus H. Schrifft genommen. 3. Der Lobgesang Bernhardi völlig verteutschet. 4. Das erste Register verbessert. Imgleichen mit schönen Kupfern gezieret / Alles ... durch einen Evangelischen Theologum eingerichtet ...
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Yv 2705.8° Helmst; Th 96
Speyer, Landesbibliothekszentrum Rheinland-Pfalz, HV 3209 Rara

1694
49. VD17 547:647019P
Des hocherleuchteten Herrn Johann Arnds ... Paradieß-Gärtlein/ voll Christlicher Tugenden/ vermittelst andächtiger und geistreicher Gebete in die Seele zu überpflantzen: darbey nebst unterschiedlichen mit diesem Büchlein vorgegangenen Wunder-Geschichten/ eine neue Verteutschung des Jubel-Lieds St. Bernhardi ... auch mit schönen gantz neu-erfundenen Kupffern und einem bequemen Gesang-Büchlein vermehret
(Frankfurt am Main: Bauer)

Exemplar(e): Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, Th 8° 00659/33 (01)

1696
50. VD17 3:602222T
Neu vermehrtes Paradis-Gärtlein/ Deß Geist-reichen Theologi, Herrn Johann Arndts: Bey welchem hinzu gekommen: 1. Drey neue Wunder-Geschichte/ ... 2. Deß gen Autoris Lebens-Lauff. 3 Marginalien: ... 4. Der Lob-Gesang Bernhardi völlig verteutschet. 5. Das erste Register verbessert. Imgleichen mit schönen Kupffern gezieret / Alles von einer hohen Durchl. Person auß Christ-Fürstl. Eifer also gnädigst angeordnet/ und durch einen Evangelischen Teologum eingerichtet
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Halle, Franckesche Stiftungen, 45 I 24

51. VD17 23:658744R
Doct. Johan Arndts, Deß Gottseligen und Hocherleuchteten Lehrers Paradijß Gärtlein Welches Voller Christlichen Tugend-Gebete erfüllet
(Stockholm: Genath)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 97
Halle, Frankesche Stiftungen, S/LMW-T:Q 183

1697
52. VD17 1:658676V
Neu vermehrtes Paradis-Gärtlein/ deß Geistreichen Theologi, Hn. Johann Arndts, Bey welchem hinzu gekommen: 1. Vier neue Wunder-Geschichte/ die sich wiedermahls mit diesem Büchlein begeben. 2. Deß sel. Autoris Lebens-Lauff. 3. Ein nützliches Kirchen- und Reise-Gesang-Buch. 4. Der Kern aller Gebete: Auch mit Kupffern gezieret
(Lüneburg: Stern)

Exemplar(e): Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Slg Wernigerode Hb 250

1698
53.
[Paradies-Gartlein, Frankfurt am Main]

Exemplar(e): Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Slg Wernigerode Hb 2601
(Unvollständig, Titelbl. fehlt)

54.
Johann Arnds Paradieß-Gärtlein, voll christlicher Tugenden... darbey... eine neue Verteutschung des Jubellieds St. Bernhardi: auch mit ... einem bequemen Gesang-Büchlein verm[ehrt]
(Franckfurt am Main: Bauer)

Exemplar(e): Kiel, Universitätsbibliothek Kiel, Ca 1551

1699
55. VD17 3:604307G
Doct. Joh. Arndts Deß Gottseligen und Hocherleuchtten Lehrers Paradyßgärtlein/ Welches Voller Christlicher Tugend-Gebethe erfüllet: Aufs neue in diese bequeme Form gebracht/ und mit Fleiß corrigiret und distingvieret ... Samt beygefügten dreyen nüzlichen Registern
(Halberstadt: Bergmann)

Exemplar(e): Halle, Franckesche Stiftungen, 51 G 13

1700
56. VD17 23:689095G
Neu auffgelegtes Paradißgärtlein/ voller Christlicher Tugenden: Wie dieselbigen/ durch andächtige Lehr- und trostreiche Gebet/ in die Seele zu pflantzen seyn / Allen Liebhabern/ der wahren Gottseligkeit/ zu Christlicher Erbauung verfasset und verfertiget
(Goslar: Duncker)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 8111

Wilhelm Koepp bibliográfiája szerint további példányok:

1617, Jena
1620, Magdeburg
1625, Lüneburg
1630, Nürnberg: Erndter
1631, Leipzig: Mietzel
1632, Lüneburg
1644, Lüneburg
1671, Braunschweig

V. 3. Geistliche Erquickstunden-bibliográfia[501]

1664
1. VD17 3:614041Z
D. Heinrich Müllers Professoris und zu St. Marien in Rostock Pastoris Geistliche Erquickstunden oder CL Hauß- und Tisch-Andachten: Von guten Hertzen zum Druck befordert
(Rostock: Keyl)

Exemplar(e):
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 1675 (1), 925.25 Theol. (2)
Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Im 1189 W (1/2)

1665
2. VD17 3:614043Q
D. Heinrich Müllers / der heil. Schrifft Professoris ... Geistlicher Erquickstunden Ander Theil / Oder C newe Hauß- und Tisch- Andachten / sammt beygefügten Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-christen / von der brüderlichen Bestraffung und andern Stücken. Auff Begehren zum Druck befordert.
(Rostock: Keyl)

Exemplar(e):
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 1675 (1)
Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
Im 1189 W (1/2)

1666
3. VD17 14:699840H

D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden / oder Dreyhundert Haus- u[nd] Tisch-Andachten: Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander heraußgegeben / itzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein auff vielfältiges Begehren / zusammen getragen: Sampt angehengtem Register auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen MaulChristen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mayn: Wust)

Exemplar(e):
Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, 32.8.3515
Digital: http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/61692/1/

4. VD17 28:717768U
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden / oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten: Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nach einander heraußgegeben / itzo aber durch und durch wiedervermehret / und in ein Wercklein / auff vielfältiges begehren /

[501] A bibliográfia elkészítésekor ugyanazokat az elveket követtem, mint a *Paradiesgärtlein* esetében, a jegyzék 1681-ig tartalmazza a kiadásokat, mivel ez a *Lelki nyugosztaló órák* megjelenésének ante quemje.

zusammen getragen. Sampt angehengtem Register auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen MaulChristen und brüderlicher Bestraffung
(Rostock: Keyl)

Exemplar(e): Rostock, Universitätsbibliothek, Fm-3079
Digital: http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn74709263X

1667
5. VD17 12:105099H
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden / oder Dreyhundert Hauß- u[nd] Tisch-Andachten: Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nach einander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein auff vielfältiges Begehren / zusammen getragen: Sampt angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mayn: Wust)

Exemplar(e):
München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 3307
Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, 13 - Tp. 8° 03828b
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Xb 12° 27

1669
6. VD17 23:646044R
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem einzel in dreyen Theilen nach einander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein auff vielfältiges Begehren / zusammen getragen: Sampt angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mayn: Wust)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, 925.35 Theol.

1671
7. VD17 3:603530E
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquick-stunden / Oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nach einander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein auff vielfältiges Begehren / zusammen getragen. Sam[m]t angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Main: Wust)

Exemplar(e): Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, AB 164322
Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 3490

1672
8. VD17 12:105141V
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquick-stunden / Oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein / auff vielfältiges Begehren /

zusammen getragen Sampt angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mäyn: Wust)

Exemplar(e):
München, Bayerische Staatsbibliothek, Asc. 3308
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Yv 941.8° Helmst, Th 1836

1673
9. VD17 23:665866Q / VD17 14:682693U

D. Heinrich Müllers Geistliche Erkwick-stunden / Oder Dreyhundert Hauß- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein / auff vielfältiges Begehren / zusammen getragen / und zu lieb den alten und blöden Augen in diesem groben Druck herauß gegeben. Sampt angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mayn: Wust)

Exemplar(e):
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 1837
Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek, Theol.ev.asc.1507
Digital: http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/54721/1/

1679
10. VD17 23:282127T
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquick-stunden / Oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein ... zusammen getragen / und zu lieb den alten und blöden Augen in diesem groben Druck herauß gegeben. Sampt angehengtem Register / auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen/ und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mäyn: Wust)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, YJ 76.8° Helmst.

11. VD17 23:665871H
D. Heinrich Müllers Geistliche Erkwick-stunden / Oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander herauß gegeben / jetzo aber durch und durch wieder vermehret / und in ein Wercklein ... zusammen getragen / und ... herauß gegeben. Sampt angehengtem Register/ auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen/ und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mäyn: Wust)

Exemplar(e): Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 1838

1681
12. VD17 23:665873Y
D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden/ Oder Drey hundert Haus- u. Tisch-Andachten. Vor diesem einzel in dreyen Theilen nach einander herauß gegeben/ jetzo aber

durch und durch wieder vermehret/ und in ein Wercklein ... zusammen getragen: Sampt angehängtem Register/ auch Theologischem Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen/ und brüderlicher Bestraffung
(Franckfurt am Mäyn: Wust)

Exemplar(e):
Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Th 1839
Leipzig, Universitätsbibliothek, A 34752
Röhrsdorf, Kirchenbibliothek der St. Bartholomäuskirche, 1285

Winkler bibliográfiája szerint további példányok:[502]

Rostock, 1669.
Rostock, 1672.
Rostock, 1673.
Frankfurt, 1677.

[502] WINKLER, *i.m.*, VI.

VI. Függelékek

I/1. Függelék

Denen Wolgebohrnen und Edlen Herren/ Herrn Bruno dem Eltern/ Herrn Wilhelm/ Herrn Hanß Georgen/ Herrn Volrahten/Herrn Jobsten/Herrn Friderich Christoffern/ Herrn David/ auch Herrn Wolffen/ Herrn Joachim Friederich/ Herrn Philip/ Herrn Philip Ernst/ Herrn Albrecht Wolff/ Herrn Hanß Georgen den Jüngern/ und Herrn Ernst Ludwigen: Gevettern/ und respective Gebrüdern/ Graven und Herrn zu Manßfeld/ Edlen Helden zu Heldrungen. Meinen gnädigen Grafen und Herren.

Gnade/ Friede und Segen in christo Jesu/ unserm HErrn.

Wolgebohrne unnd Edle Grafen/ Gnädige Herren: Es haben in H. göttlicher Schrifft/ und in Politische[n] Historien/ die Kriegshelden ein grosses Lob/darum[m] daß Gott der HErr grosse Ding in der Welt durch sie außgerichtet hat/ un[d] sagt Gottes Wort von inen, daß sie des HErrn Kriege geführet habe[n]/ un[d] Gott hab für sie gestritte[n]. Welch ein Hetz und Muht spricht Gott der HErr dem Josua selbst ein/da er saget: Wie ich mit Mose gewesen bin/ also wil ich mit der seyn/ich wil dich nicht verlassen/ noch von dir weichen. Sihe/ ich habe dir gebote[n]/ d[as] du getrost un[d] freudig seyst/ laß dir nicht grawen/ und entsetze dich nicht/ den[n] der HErr dein Gott ist mit dir in alle[n] was du thu[n] wirst.

Von dem herrlichen Sieg des Baracks/ und des behertzten Weibes der Isael/ singt die Prophetin Debora: Vom Him[m]el ward wider die Feinde gestritten/ die Stern in den Lüfften stritten wider Siffera. Welch einen freudigen Gruß bekam der streitbare Held Gideon von einem Engel? Welch ein wunder Kriegs-Held war Simson?

Wie hat Gott den David außgerüstet mit Macht/ und seine Hand streiten gelehret? Was hat er für trefliche Helden unter sich/ an der Zahl dreissig/dere[n] einer auf einmal drey hundert erschlage[n]/ un[d] wie die drey Helden durchs Lager der Philister zu Bethlehem hindurch gerissen/ un[d] dem Könige Wasser geholet aus dem Brun[n]en zu Bethlehem/ ist mit Verwu[n]derung zu lese[n]/ I. Chr. 12.

Von Naeman sagt die Schrift/ ob er wol ein Heide gewesen/ so habe doch Gott groß Heil durch ihn gegeben in Syrien.

Von den gewaltigen Thaten der Persische[n]/Griechischen un[d] Römischen Kriegsfürsten sind alle Historien voll. Un[d] hat auch Deutschland an vortreflichen

Kriegshelden nit gemangelt/ wie die Historien der Deutschen Käiser/ unter welchen theure Kriegsfürsten gewesen/ bezeugen. Es hat auch d[as] alte löbliche Hauß Mansfeld derselben viel geben/ die von etlichen hundert Jahren daher sehr berühmet seyn.

Wie nun unser lieber Gott solche Helden gibt/ den gefallenen Regimenten und Justitien wieder auffzuhelffen/ **und den anlauffenden Feinden und Verwüstern des Vaterlandes mächtig zu widerstehen/ dazu Er Ansehen/Furcht/ Hertz/ Muht/Raht/That/Glück un[d] Segen gibt**: Also gibt er auch geistlichen Krieges-Helden/ so mit de[n] Gebet streiten un[d] kämpffen/ unter welchem der fürnemste gewest König David/ welcher seine gewaltige Kriege durch das Gebet vorsichtig geführet/ und trefliche[n] Sieg erhalten/ und weil er wol verstanden/ d[as] im Gebet und Lob-Gesängen eine grosse Stärcke/Macht und Sieg sey wider die Feinde/ wie er im 8. und 18. Psalm lehret: So hat er zur Zeit seiner Regierung viel tausend Lobsänger der HErrn verordnet/wie im 1. Buch der Chron. am 24. Cap. mit Verwunderung zu lesen/anzudeuten/ ein rechter Kriegesmann sol ein rechter Beter seyn/ un[d] kein Flucher/ daru[m] hat er im Psalter viel Kriegs- und Siegs-Psalmen/ in Kriegsnöten heilsam zu gebrauchen/beschrieben. **Und wenn man die gantze Schrift dursihet/ so wol als weltliche Historie[n]/ so befindet sichs/ daß alle glückselige Kriegshelden/ die etwas beständiges un[d] löbliches haben außgerichtet/ allezeit rechtschaffene Beter gewesen seyn/ weil sie aus der H. Schrifft gewust/ d[as] der Sieg vom HErren kommen muß.**

Welch einen treflichen Sieg hat der König Assa erhalten/ da er auff vorhergehendes kräfftiges Gebet tausendmal tausend Mohren erschlagen.

Welch eine grosse Schlacht thät der König Josaphat/ da er die Ammoniter und Moabiter schlug/ ohn allen Schwerdtschlag nur mit de[n] Gebet und Lobgesang. **Un[d] als König Amazia mit vier hundert tausend Mann wider die Edomiter außziehen wolte/wehrete ihm ein Mann Gottes und sprach: Wenn du kommen wirst eine Künheit zu beweisen im Streit/so wird dicht der HErr fallen lassen für deinen Feinden/ denn bey GOtt stehet die Krafft zu helffen und fallen zu lassen.** Wie Hiskias mit dem Gebet die Syrer geschlagen/ist wunderlich zu lesen/ 2. Reg. am 19. Cap. Solcher geistlicher streitbarer Helden sind auch viel zu unser Zeit gewest/so mit dem Gebet wider die Feinde gekämpffet/ und sind ihrer noch sonder Zweiffel viel/ die GOtt bekannt seyn/ die im Verborgen durch ihr Gebet streiten/wider den Türcken/ und alle andere Feinde/geistliche und leibliche/und daher den Namen haben/daß sie die streitende Kirche hiessen/welcher Vorbiete wir in dieser elenden Zeit geniessen.

Gleich aber wie ein Kriegsmann/der sich in den Streit begibt/muß zweyerley Rüstung haben/ beydes damit er sich bewahret/und damit er streitet: Also muß ein geistlicher streitbahrer Kämpffer auch dergleichen Waffen haben/ den Glauben und Früchte des Glaubens/das ist/alle Christliche Tugenden/damit er sich bewahret/ und Gottes Wort und Gebet/ damit er streitet; denn das Gebet muß seine Krafft und Sieg von Gottes Wort/von wahrer Busse/vom Glauben und Christlichen Tugenden empfahen/ ja das Gebet erfordert und begreifft in sich alle Christliche Tugenden/ und je gläubiger/tugendhaffter Hertz/ je kräfftiger Gebet/ je weniger Glauben und Tugend/ je krafftloser Gebet / denn je mehr Glauben und Christliche Tugenden/ je stärcker der inwendige Mensch und Geist ist/ je mehr Untugend/ je schwächer der Geist des Menschen ist den[n] die Stärcke des Menschen [Újra 1667: Lüneburg] stehet im Geist/wenn er mit de[m] Glauben/als mit Gottes Krafft gerüstet ist/ wenn man nun nach dem inwendigen Menschen starck ist/ wie S. Paulus redet zum Ephesern am 3. So sieget und überwindet man. Denn ist man aber starck am inwendigen Menschen/ wenn man nach dem Geist lebet im Glauben/ un[d] allen Christlichen Tugenden/wo man aber nach dem Fleisch lebet/da ist eitel Schwachheit/ und wird kein Sieg erhalten. und das ist die Ursach/waru[m] die Furcht GOttes/ die rechte Weißheit genandt wird/weil sie nemblich Gottes Hulde/Gottes Gnade/Gottes Beywohnung/ Gottes Krafft/ Gottes Freundschafft/ und Gottes Wolgefallen bey ihr hat. Sap. am 6. Capitel. Wer sich gern weisen läst/ da ist gewißlich der Weißheit Anfang/ wer sich aber weisen lässet/ der hält die Gebot/ wer aber die Gebot hält (das ist/ wer Gott fürchtet) da ist gewiß ein heilig Leben/ wer aber ein heilig Leben führet/ der ist GOtt nahe/ wer aber GOtt nahe ist/ der ist sein mächtig/ warumb er ihn bittet. Sol man aber Gott nahe werden/ so muß es geschehen durch wahre Bekehrung/ und durch wider Auffrichtung des Bildes GOttes in uns durch den Glauben/ und Ubung des Glaubens/ durch alle Christliche Tugenden. So ist denn der inwendige Mensch starck/ und mächtig durchs Gebet zu streiten und zu siegen.

Solches habe ich in diesem Betbüchlein beschrieben/ dessen Intent un[d] Ursach in der Vorrede weitleuftiger zu befinden/ und ist die Summa: Ein rechter Beter müsse ein heiliges tugendhafftiges Leben führen/ und für allen Dingen dasselbe von Gott erbitten. Ein heiliges Leben aber stehet in täglicher Busse/ im Glauben unnd in des Glaubens Früchten/ das ist/ in alle[n] Christlichen Tugenden: Wo nun ein H. Leben ist/dahin nahet sich GOtt/ und also wird das Gebet kräfftig und sieghafftig/ und fähet an mit Trawren/ nimpt zu durch viel Thränen/ unnd endet sich in Freude und Liebe. Dabey prüfe sich ein jeder Beter.

Ew. Gn. aber/ gnädige Grafen und Herren/ habe ich diß Büchlein unterthänig dediciren und zuschreiben wollen/ auff daß gegen dieselben ich mein danckbares Gemüt/ für empfangene Wolthaten bezeuge/ welche ich nirge[n]d anders mit/ denn mit meinem Gebet/ weiß zu compensiren, daß nemblich der vielgetrewe Gott derselben reicher Vergelter seyn wolle/ und E. Gn. neben deroselben Graffschafft bey dem reinen Wort Gottes/ und unverfälschtem Glauben/bey langem Leben und drey zeitlicher und ewiger Wolfahrt und Segen/ u[m] Christi willen gnädiglich erhalten/ und mächtiglich schützen wolle/ Amen.

E. G. G. G.
Unterthäniger Diener am Wort Gottes

Johannes Arndt,
General-Superintendes des Fürstenthumbs Lüneburg/ etc.

I/2. Függelék

Méltóságos fejedelem / APAFI MIHALY / Természet szerin jó Kegyelmes / Uram ö Na[gysá]ga / *Szerelmes Házas-Társának,* / Méltoságos / BETHLEN KATA / Fejedelem Aszszonynak, / Nékem jó Kegyelmes Aszszonyomnak ö Na[gysá]gának; / Kegyelem, békesség és áldás a' JESUS Christusban mi Urunkban. / *Méltóságos Fejedelem Aszszony, Kegyelmes Aszszonyom!*

Mivel-hogy alig, avagy nem-is találhatok a' Na[gysá]god keserüségeihez hasonló keserüségekkel illettetett Személyt a' Méltóságos Rendek között ebben a' Hazában többet; azért nem-is tudom e' vigasztalással és oktatással tellyes PARADITSOM KERETETSKET Na[gysá]godon kívül másnak ajánlani: Ne tsudálja tehát senki, tisztem 's hivatalom a' testi orvosságok körül való lévén, hogy Na[gysá]godnak lelki balsamomot készítettem, alítottam ezzel-is tisztemet tenni, úgymint a' Christussal tselekedni és a szenvedökkel szenvedni. Ugyan-is, a' léleknek titkos és mérges indúlati miá, a' testnek nyavalyái-is vagy nehezen, vagy soha sem gyógyúlhatnak-meg: mellyre nézve ebböl a' szoros egyességböl következö kárát látván az Embernek, illy haragra fokadott-ki egy tanúlt és öreg orvos Doktor: *Az ördög szerzette az emberekbe[n] az indúlatot*. De nem-is lehet, nem-tsak azért, hogy minden naponként a' Na[gysá]god kegyelmességével élvén, sem kötelessége[m], sem háládatosságom nem szenvedheti-el, hogy Istenemen 's Na[gysá]godon kívül máshoz nagyobb és elébb való kötelességemet, háládatosságomat esmérjem és mútassam: hanem még ezért-is, hogy Na[gysá]god e' mostoha idöben-is, felettébb való költségekkel terheltetvén-is, e' szép Könyvnek kinyomtatásától kegyelmességét meg – nem vonta, költségét sem kíméllette: melly közönséges haszonra szántt kegyességének jutalmát és hasznát, bö mértékben éreztesse-meg, és adja-meg Isten Na[gysá]godnak ezen munkának idvességes gyakorlásából, kiváno[m].

Szenvedje-el továbbra-is Na[gysá]god Ke[gye]lmes Aszszonyom, azon szókkal és leirással való ajánlásomat-is (mert dolog vagyon benne) mellyel a' Könyörgéses Könyvnek idvezült szerzöje, régen megbóldogúlt Néhái Méltóságos Német Grófoknak e' szép munkáját ajánlotta.

Mind az isteni, szent, mind a' Politikai historiákban, nagy ditséretek vagyon a' jeles erös vitézlö férjfiaknak 's aszszonyoknak, azért, mert az Isten ö általok e' világon nagy dolgokat vitt végbe, és ö felölök az Istennek beszéde azt mondja: hogy ök az Urnak hadát viselték, és az Isten hadakozozz ö érettek: Melly nagy kedvet 's bátorságot öntött Isten

Jósuénak szívébe, mindön azt mondotta önéki: Valamiképen vóltam Mójsessel, akképen lészek te veled-is: Én el-nem hagylak tégedet, sem el-nem távozom töled. Imé megparantsoltam tenéked, hogy erösitsd-meg és bátorítsd-meg magadat, meg-ne ijjedj, se meg-ne rettenj, mert az Ur Isten vagyon te veled, mind azokban, mellyeket te tselekedni fogsz.

A' Barach jeles györzedelméröl, és a' Jáhel bátor szivü Feleségéröl énekli a' Próféta Aszszony Débora: Az égböl hadakoztak az ellenség elle[n], a' tsillagok a levegö égbe[n] viaskodtak Sisera ellen. Melly igen örvendetes köszöntéssel illette az Angyal ama jeles had-viselö Gedeont? melly tsudálatos hadi vitéz vala Sámson?

Hogy öltöztette-fel Isten Dávidot hatalommal, és az ö kezeit tanította a' hadakozásra? Mitsoda kiváltképen való jó vitézek vóltanak ama' 30 férjfiak között az ö keze alatt, kik közzül tsak egy-is három százat ölt-meg? Ésama három erös vitézeket, kik a' Filistéusok táborán által vágták magokat Bethlehemre, és a' Királynak vizet hoztak a' Bethlehemi forrásból, melly nagy álmélkodva olvassuk I Chrón 12:18.

A' Persiai, Görög és Római vitéz Fejedelmeknek hatalmas tselekedetekkel tellyesek minden historiák: Vannak még ma-is a' Keresztyén országokban-is györzedelemmel emlekezetes nagy Rendek: *Még ez a' marokni szánakozásra méltó Magyar Nemzet-is, illy jeles hadra született férfjfiakból nem látott régenten igen nagy szükséget. A' feljebb említett néhai Mélt: Német Grófoknak emlekezetes viselt dolgoknak leirása helyett, közelebb való példát, minden hizelkedés nélkül, tsak egyet emliteke' Hazából-is, ugymint, 1697 esztendöben bóldogúl elnyúgodott nagy emlekezetü Méltós:* BETHLEN GERELY *Urat, Na[gysá]god Mél: édes Attyát, ki-is ez egyenetlen Hazának a' még éle, igaz fia, erös óltalma és tanúlt jó hadi Generalissa vala.*

A' mint a' mi jó Istenünk ezeket a' Méltóságokat adja az elesett jó rend-tartásnak és igasságnak újolag való felállítására: úgy szintén ö ád lelki hadakozó jeles vitézeket-is, kik a' könyörgéssel viaskodnak és hadakoznak, kik között elsöbb vólt a' Dávid Király, ki az ö hatalmas hadakozását könyörgés által okosan viselte, és ez által jeles györzedelmeket-is nyert. És mivel ö azt jól tudta, hogy minden ellenség ellen a' könyörgésben álljon a' nagy erö, hatalom és györzedelem, a' miképen ö a' 8-dik és 18-dik Sóltárban tanít; azért rendelt ö az ö birodalmának idejében 4000 éneklöket az Ur eleibe, a' mint Chrón I k. a' 24-dik rész. álmélkodva olvassuk: jelenteni akarván azt, hogy az igaz had-viselö embernek igazán buzgónak, könyörgönek kell lenni, és (mint ma Isten gyalázatjára közönségesen vagyon,

botsássa-meg ö Felsőge!) nem káromkodónak: Azért vannak sok hadi és gyözedelmi ditséretek az ö Soltáros könyvében megirattatva.

Melly rettenetes nagy gyözedelmet vett Ása Király, midön hathatós imádságának felbotsáttatása után ezerszer való ezer Szeretsent levágott?

Melly nagy vérontást indíta Josafát Király, midön a' Moabitákat és Ammonitákat minden fegyver zörgés nélkül könyörgésével megverte? Miképen verte légyen-meg Ézékiás Király az Assiriabélieket könyörgése által, tsudálkozván olvassuk a' királyok 2 k[önyv] 19 r[ész] 14. és több köv[etkező] v[ers] ben.

Illyen nagy lélekkel biró hadakozó Méltóságok a' mi idönkben-is elegen vóltanak, kik könyörgés által gyözedelmet vettenek ellenségek ellen. *Illyen vala a' megemlített Mélt[óságos] Ur, Na[gysá]god édes Attya, ki egész életének (ritka példa) és halálának útólsó órájáig szüntelenül és fáradhatatlanúl könyörgéssel harczol vala*. Még ma-is azok közül valók elegen vannak Isten elött esméretben, kik titkos helyeken könyörgések által a' pogányok és minden lelki és testi ellenségek ellen hadakoznak, és onnan vették az ö neveket, hogy vitézkedö Ayaszentegyháznak hivattassanak, melly könyörgésre nekünk-is mindnyájunknak e' nyomorúságos idöben igen nagy szükségünk vagyon.

Valamiképpen pedig a' hadakozó embernek, ki már magát a' viadalra adta, két féle készület szükséges: kettö azért, hogy magát mindig mególtalmazhassa, mind pedig ellensége ellen viaskodhassék: Hasonlóképen a' lelki viadalhoz készült hadakozónak igen megkívántatnak az illyetén fegyverek, úgymint, a' hit és a' hitnek gyümöltsei: az-az, minden keresztyéni jóságos tselekedetek, hogy magát azokkal mególtalmazza, és az Istennek beszéde és a' könyörgés, hogy azokkal viaskodjék: mert a' könyörgésnek a' maga erejét, gyözedelmét, az Isten beszédéböl az igaz pénitentia-tartásból, a' hitböl, a' keresztyéni jóságos-tselekedetböl kell venni: És minden bizonnyal a' könyörgés megkívánja, magában béfoglalja a' keresztyéni jóságos-tselekedeteket, és mennél inkább hivöbb és jóságos-tselekedetekkel telyesebb a' sziv, annál hathatósabb a' könyörgés-is; mennél kisebb a' hit és a' jótselekedet, annál erötelenebb a' könyörgés: mert mennél több a' hit és a' keresztyéni jó tselekedet, annál erösebb a' belsö ember és a lélek: menél több a' gonosz tselekedet, annál erötelenebb az embernek lelke: mert az embernek ereje a' lélekben áll, hogyha a' hittel, mint Istennek erejével felfegyverkeztettet. Ha valaki a' belsö ember szerint erös, a' mint szent Pál szól: Éfés. 3. gyözedelmet veszen és eröt: De tsak akkor erös az ember a' belsö ember szerint, midön lélek szerint él a' hitben, és minden keresztyéni jóságos-tselekedetben: Hogyha pedig valaki test szerint él, abban tsak merö erötelenség vagyon, és soha semmi gyözedelmet nem vészen. És ez az oka, a' miért az

Istennek félelme igazán való böltseségnek neveztetik; mert az Istennek félelme az Istennek óltalmát, Istennek kegyelmét, Istennek nálunk való létét, Istennek erejét, Istennek barátságát, és Istennek jótetszését mindenkoron magával hordozza: Bölstes: k. 6. részben. A' ki könnyen megengedi magát bölttsé tétettetni, annál megvagyon bizonnyal a' böltseségnek kezdeti; a' ki pedig böltselkedik, az megtartja a' parantsolatokat; a' ki pedig a' parantsolatokat megtartja, (az-az, a' ki Istent féli) annak bizonnyal szent élete vagyon; a' ki pedig szent életét él, közel vagyon az Istenhez; a' ki pedig közel vagyon az Istenhez; az maga jól tudja az Istent mire kéri: Ha pedig valaki közel akar Istenhez lenni, az igaz megtérés és az Isten képének bennünk újólag való felállítása által kell meglenni, hit által és a' hitnek gyakorlása által, minden keresztyéni jóságos-tselekedetek által. Igy lészen a' belsö ember a' könyörgés által hatalmas és erös a' viadalra és a' gyözedele[m]re.

Illyen dolgokat irtam én ebben az Imádságos Könyvben, mellynek okát és szándékát Elöl-járó Beszédemben bövebben megtalálhatni, és summája ez: Az igaz könyörgö ember szükségetképpen szent, jóságos-tselekedetekkel fénlö életet éljen, és mindenek felett Istentöl nyerje-meg azt. A' szent élet pediglen áll a' mindennapi pénitentia-tartásban, a' hitben és a' hitnek gyümöltseiben, az-az, minden keresztyéni jóságos-tselekedetben. A' holott pediglen szent élet vagyon, oda közelget az Isten: és akképen a' könyörgés hatalmas és gyözedelmes lészen, és elkezdetik a' szomorúságon, nevekedést vészen a' sok könyhúllatások által, és örömmel és szeretettel végezödik-el. Ebben minden könyörgö ember próbálja-meg magát.

Na[gysá]godnak pedig Kegyelmes Aszszonyom, é' munkátskámat viszontag akarom e' Könyvnek szerzöjének szép áldásával ajánlani, hogy ezzel-is, háládó indúlatomat Na[gysá]godnak megmútassam, mellyet én semmiképen Na[gysá]godnak külömben viszsza nem fizethetek, hanem könyörgésemmel, hogy tudnillik a' nagy hüségü Isten azoknak gazdag viszsza fizetöje légyen, és Na[gysá]godat egész Méltóságos Fejedelmi házával együtt az Istennek tiszta beszédében, és a' meghamisíthatatlan hitben, hoszszas életben, ideig és örökké tartó jó állapatban és áldásban a' Christus Jesusért kegyelmesen tarta-meg, és hatalmason óltalmazza-meg, kegyes indúlatjából kiványa.

Ebesfalván 16 napján
Böjtmás havában
1698 eszt.

Na[gysá]god alázatos szolgája, orvos Doktora
Huszti István

II/1. Függelék

Vorrede /In welcher der grund der rechten bet-kunst/ und ursach dieses bet-büchleins vermeldet wird.

Gleich wie das gar ein verkehrter und unwarhaffter handel ist/ ein Christ seyn wollen/ und doch kein Christlich leben führen/ den glauben fürgeben/ und doch kein glaubens-früchte beweisen. Welchen irrthumb und blindheit zu straffen/ ich meine büchlein vom waaren Christenthumb geschrieben habe: Also ist das gar ein spöttisch un[d] sträfflich ding/beten und erhöret seyn wollen/und doch mit bösem lebe[n] GOtt widerstreben/ mit worten sich zu Gott nahen/ und mit der that ihn von sich stosse[n]: mit dem mund Gott ehren/ un[d] mit dem leben ihn lästern. Diesen irrthumb und blindheit zu eröffnen/damit doch Gott nit also verspottet werde/ hab ich dieses betbüchlein gestellet/damit die ware[n] beter sehen/ das beten nicht des alten/ sondern des neuen menschen werck sey/ dieweil die meisten leute also beten/daß sie im[m]er fort und fort die gebetlein auff alle tag sprechen und lesen/und bleiben doch in ihrem alten leben/ nach dem alten menschen/haben so eine lange zeit gebetet/und doch den geringsten affect nicht gebessert/oder in einer göttlichen tugend zugenommen: Bedencken nicht/ daß ein heiliges leben das beste und kräfftige gebet sey/ ja das lebendige wirckliche gebet/ da man nicht mit worten allein/sondern mit der that un[d] warheit betet/ und zu GOtt sich nahet: Ja daß die stete buß das rechte hertzen-gebet sey/zu welchen sich GOtt nahet/die seufftzen sihet/ die gedancken erhöret/ wie die exempel der schrifft und gemeine erfahrung bezeugen. Denn die bet-tage so in vorfallenden nöhten gehalten werden/müssen buß-tage seyn/ wie die Ninivitische busse bezeuget. Und also sind alle ermahnungen zum gebet/ un[d] die verheissungen von der erhörung des gebets zu verstehen: Also spricht auch unser lieber HErr Joh. 4. 12? Die waaren anbeter werden den Vater im geist und in der warheit anruffen. Im geist beten/ heisset im glauben und im geistlichen neuen leben beten. Nicht im fleisch/ oder im alten fleischlichen leben: in der warheit beten/heisset mit bußfertigem zerbrochenem hertzen beten/in waarer bekehrung zu GOtt. Darumb du einfältiger mensch/ der du alle tage deine gewisse gebet liesest/lerne doch daß deine bet-tage und bet-stunden/ buß-tage und bußstunden seyn müssen/ so du anders wilt erhöret seyn. Denn ein solch hertz kan mit Gott reden/ und mit einem solchen hertzen redet GOtt gerne/ in welchem stete busse ist**. Das ist eine grosse herrligkeit von anfang der welt her gewesen/ denn unter andern grossen wolthaten / un[d] sonderlich geistlichen herrligkeiten/ so das jüdische volck/ die kirche**

und kinder Gottes/ von dem barmhertzigen und hochgetreuen GOtt / unserm gnädigen lieben Vater empfange[n] haben/ rühmet der Mann Gottes und grosse prophet Mose auch die erhörung des gebets/Deut. 4 v. 7. da er spricht: Wo ist ein solch volck/zu dem sich götter so nahe thun/als der HErr unser GOtt/so offt wir ihn anruffen? Un[d] zwar Gott hat den menschen vornemblich darzu geschaffen/ daß er mit demselben reden/und sich mit ihm in ein gnädig gespräch einlassen wollen/ wie denn von anfang geschehen/ und daß der mensch hinwieder mit Gott reden/ und Gott fragen solte/ ihn anruffen/loben und preisen. GOtt hat sein gantzes hertz durch reden dem menschen offenbaret/ und wil haben/daß solches der mensch wieder thun solle. Ja daß der mensch anfänglich zum gebet erschaffen/ bezeuget sein eigen gewissen/ denn auch die Heyden bekennen/daß beten gut sey/ ob sie wol nicht wissen wen sie sollen anruffen/ und wie sie beten sollen. Denn daher ist die abgötterey der heyden entstanden. Derhalben uns der liebe getreue Gott selbsten recht beten gelehret in seinem wort durch die heiligen ertzväter und propheten/ und durch seinen lieben sohn unsern HErrn JEsum Christum/ durch welchen er uns auch den geist der gnaden und des gebets verheissen und geschencket hat. Und damit wir ja gläuben solten und könten/ wie sehr wol unser gläubig gebet Gott dem HErrn gefiele/ so hat ers uns so vielfältig geboten und befohle[n]/ und so viel theure verheissungen von erhörung des gebets gegebe[n]/ unter welchen eine vornehme ist/ Es. 65. v. 24. Ehe sie ruffen/ wil ich hören/ und wen[n] sie noch reden/ wil ich ihnen antworten. Und Luc. 11. v. 9. 10. Bittet/ so wird euch gegeben/ suchet/ so werdet ihr finden/ klopffet an/ so wird euch auffgethan: Denn wer da bittet der empfähet/ wer da suchet der findet/ wer da anklopffet/ dem wird auffgethan. Mit welchen worten uns der HErr zugleich lehret und tröstet/ daß kein gläubig gebet vergeblich geschehe / und leer abgehe. Solches hat er uns mit seinem eigene[n] exempel gelehret/da er offt die gantze nacht im Gebet verharret/ nicht seinet halben/ sondern uns zu gute/ den[n] alle seine wort und werck sind unsere artzney/ und sind uns zu gute und zum heil geschehen: Er ist gantz unser mit alle seinem gebet/ worten und wercken. Und umb des hohen nutzes willen/ so wir vom gebet habe[n]/ sagt S. Paulus/ I. Thess. 5. v. 17. 18.[503] Seyd allezeit frölich/betet ohn unterlaß/ seyd danckbar in allen dingen/ denn das ist der wille Gottes an euch alle**. Welcher wille Gottes an uns alle hoch in acht zu nehmen ist.** S. Augustinus und andere heilige Väter beschreiben das gebet mit lieblichen namen/ und vergleichen dasselbe der himmels-leiter/ an welcher wir hinauff gen himmel steigen/ und die heiligen engel wieder mit uns herab/ sagen: wir um[b]fahen Gott freundlich durchs gebet/ **es sey ein kuß des friedes/ welchen die gläubige**

[503] Husztinál csak I. Thess. 5. Goslar 1666 is csak 1 Thess. 5.

seel als die geistliche braut ihrem himlischen bräutigam Christo Jesu giebt: Es sey ein innerlicher seelen-sabbath un[d] ruhe-tag/ dadurch die liebhabende seele in Gott ruhet: Es sey ein geistlich lusthauß auf dem geistlichen berge Libano/ in welchem sich der himmlische Salomo Christus unser HErr erfreuet: Es sey eine artzney unser täglichen gebrechen: Eine sänfftigung unsers ungläubigen hertzens: Eine tägliche übung aller Christlichen tugenden: Ein anfang und segen aller unser werck: Ein sieg über alle unsere feinde: Eine stärcke der schwache[n]: Eine freude der traurigen: Ein mittel dadurch alle Christliche tugenden/ und alle gute vollkom[m]ene gaben von oben herab erlanget werden/ dadurch auch stets erwecket werden neue kräffte/ neue andacht/ und alles gutes. Solches bezeugen die exempel: den[n] durchs gebet hat Mose/Samuel/David/Elias/Hißkia/Assa/Josaphat und Daniel gesieget über alle ihre feinde: Durchs gebet haben die Propheten und Apostel todten erwecket/gefangene erlöset/ den H. Geist empfangen /und mitgetheilet: Druchs gebet kom[m]en wir in der H. Engel gemeinschafft und gesellschafft/ werden gleich den Engeln Gottes/ und verrichten der Engel ampt: Durchs gebet erlangen wir von Gott die himmlische weißheit/ und die gaben des H. Geistes. In Summa/ GOtt kan unserm gebet kein himlisches gut versage[n]/ auch sich selbst nicht/ denn unser HErr JEsus Christus hat sich neben seinem himlischen Vater/ und dem H. Geiste uns verpflicht gemacht/ zu geben/ was wir ihn bitten werden/ ohn alle exception/ nichts außgenommen oder vorbehalten/ wie die theure verheissung Johann 16. v. 23. lautet/ Allein/ daß wir die rechte ordnung halten/ und zu erst umb das reich Gottes/ und nach Gottes willen beten.

Gleich wie aber alle ding ihre Gradus haben/ ihr auff- und absteigen/ ihr ab- und zunehmen: also hat auch das gebet seine Gradus: Der erste grad ist/ das du für allen dingen GOtt dem HErrn deine sünde von hertzen/ in reu und leid abbittest. Darbey muß er aber nicht bleiben/ wie der gemeine brauch ist/ daß jederman gern vergebung der sünden haben wil/ und wil sich aber nicht bessern/ welchs ein verkehrter handel ist/ darumb muß auch der ander Gradus folgen/ daß du mit dem leben betest/ und die Christliche tugenden von Gott erbittest/ und ins hertz pflantzest/ sonst ist dein gebet lauter heucheley/ und ein gespötte. Das ist der ander grad/ bete[n] mit dem hertzen und munde/ und mit heiligen leben. Der dritte grad ist/ beten mit lautern kräfftigen seufftzen/ wie Hanna 1. Sam. 1. und mit heissen thränen/ wie Maria Magdalena/ derer thränen ihr gebet waren ohne wort. Der vierdte grad ist/ beten mit grossen freuden und frolocken des hertzens/ wie die Jungfrau Maria in ihrem Magnificat. Der fünffte ist/ beten auß grosser feuriger liebe. Diese haben alle ihre lebens- und seelen-kräffte in die liebe gezogen und verwandelt/ dieselbe mit Gott vereiniget / daß sie für liebe nichts anders

gedencket/ hören/sehen/schmecken und empfinden/ denn GOtt in allen dingen/ GOtt ist ihnen alles in allem/ dieselbe hat die liebe Gottes überwunden/ und in sich gezogen/ denen offenbaret sich GOtt/ und kan ihnen nichts verbergen noch versagen/ wie Joh. 14. v. 24. beschrieben ist: Wer mich liebet/ dem werd ich mich offenbaren.

Hierauß sind nun die Gradus des gebets wol abzunemen/ und sind dieselben angedeutet durch die wort unsers HErrn JEsu Christi/ Mat. 7. v. 7. 8. und Luc. 11. v. 9. 10. Bittet/suchet/klopffet. Durch das beten mustu erst empfahen alle die gaben/ so zum neuen geistlichen leben/ und zum waaren Christenthumb gehören/ ohne welche niemand recht beten kan: **So du denn wirst fortfahren/ und mit thränen suchen/ so wirstu in dem heilbrun[n]en des leidens Christi einen ewigen unendliche[n] schatz des himlischen guts finden. Wirstu denn weiter mit grosser freude und hitziger liebe anklopffen/ so wird dein Liebhaber die thür seines himmlischen Reichthumbs aufthun / und sprechen: Veni & Vide: kom[m] her/ und sihe/** darffst aber nicht gedencken/ daß diese gradus bey dir/ und in deinem vermögen stehen/ sondern es sind lauter gaben Gottes/ die du ihm auch abbitten must/ wie die ersten drey bitten des H. Vater unsers bezeuge[n]/ in welchen auch diese gradus angedeutet werden: denn GOttes namen heiligen/geschicht mit heiligem glauben und leben/ Gottes reich ist gerechtigkeit/fried und freude im H. Geist/ Gottes wille ist eitel liebe.

Zu dem ende habe ich deises bet-büchlein gestellet/ daß du für allen dingen deine sünde erkennen/ und Gott abbitten/ die Christliche tugenden selber von GOtt erbitten solst/ durch die tugend-gebetlein/ damit das schöne bilde Gottes in dir auffgerichtet/ und des satans bilde zerstöret werde/ denn ohn dasselbe erneurete bild GOttes/ wirstu kein rechter beter werden.

Und ob wol das allerbeste bet-büchlein ist die gläubige erleuchtete seele/ denn das rechte gebet muß von innen herauß quellen/ so muß doch solcher geistlicher hertzen-quell durch Gottes wort eröffnet/beweget/heraus geführet/ und für allen dingen das bilde Gottes erneuert werden in gerechtigkeit und heiligkeit/welches denn geschicht/ wenn wir GOtt umb den glauben/ und glaubens-früchte der Christlichen tugenden bitten und anruffen: Denn es dencke nur niemand/ daß ein warhaffte rechtschaffene Christliche tugend in sein hertz kommen werde ohne gebet. Es muß alles/ was zu erneuerung des bildes Gottes gehöret/ von Gott erbeten werden/ als ein himlisch gut/ wie du auß dem letzten capitel meines ersten büchleins/ **und auß dem 24. capitel des andern buchs vom waaren Christenthumb** / wirst verstanden haben. **Denn darumb hat unser lieber HErr befohlen/ daß wir sollen suchen/ verstehe/ den verlohrnen schatz des bildes und des reichs Gottes/ und darzu hat er das**

gebet verordnet. Darauß folget/ daß wir Gott und alles guts mit ihm/ ohne gebet nicht finden können.

GOtt wil sich zwar selbst gerne uns mittheilen/ aber nicht ohen gebet: Er wil die ehre der anruffung von uns haben/ darumb hat er das gebet befohlen/ und erhörung verheissen. Er treibet uns selbst zum Gebet/ auf daß wir viel guts von ihm mögen erlangen/ so gütig ist er. Denn ob wol alle geistliche güter in Christo wieder erlanget seyn/ die in Adam verlohren gewesen/ so kan ihr doch niemand theilhafftig werden/ er bete denn 2. Wer nicht betet/der verachtet Gottes befehl/ und begehet ein grosse sünde wider das erste und andere gebot GOttes. 3. Verachtet er GOttes theure verheissung/ und den göttlichen eid/da GOtt schweret unser gebet zuerhören. 4. Wer nicht fleissig betet/ in demselben verlischet endlich der glaube und alle andacht. 5. Wer das Gebet verachtet/ von dem weichet der H. Geist/ und seine gaben/ sampt unserm HErrn JEsu Christo/ und geräth in dein gottloß sicher leben. 6. Er macht sich unterwürffig der list des leidigen satans. 7. Er ist in allen dingen unglükselig. 8. Beraubt er sich selbst des freundlichen gesprächs mit GOtt. Wenn du dich nun/ die Christlichen tugenden zuerlangen/ guter massen geübet hast/ so wird das weinen und das thränen-gebet angehen/ darzu gehören die creutz- und trost-gebetlein/ neben den dancksagungen für das leiden Christi. Darauf folgen die freuden-gebetlein/darauß wird endlich eine solche reine brünstige feurige liebe wachsen und entspringen/ welche also anklopffet/ daß dir Gott nichts wird versagen: **Nim zum exempel den lieben David/ wie bittet er umb Christliche tugend/ und göttliche erleuchtung im 119. Ps?/ Wie weinet er in den Bußpsalmen? Wie freuet er sich/ wie frolocket er/ wie freudig/ wie feurig/ wie brünstig wird endlich seine liebe/ daß er nichts nach himmel und erden fraget/ wenn er Gott allein habe? Sihe deinen HErrn Jesum Christum an/ wie fleissig und embsig hat er oft gebetet die gantze nacht/ wie hat er geweinet/ und sich mit thränen geopffert/ wie hat er sich auchin dem gebet gefreuet/ Matth. am 11. Wie hat er auch ein recht liebe-gebet gethan/ Joh. 17.**

Darzu hab ich in diesem büchlein anleitung geben wollen/ und solches in fünff classes abgetheilet.

Die I. begreifft die tugend-gebetlein/ nach den H. zehen geboten Gottes/ die werden gewißlich/ so du ein wenig umb sie arbeitest/ die mühe wol belohnen. Ipsa etenim virtus sibimet pulcherrima merces.

Die II. classes begreiffet die danck-gebetlein für die wolthaten Gottes/ die werden dich höher führen und leiten zu mehrerm erkäntniß Gottes/ und die göttliche liebe in dir anzünden.

Die III. classis hält in sich die creutz- und trost-gebetlein/ dieselbe werden dir die thränen-brünnlein eröffnen.

Die IV. die ampts-gebetlein.

Die V./ die lob- und freuden-gebetlein. Und so du durch diese gradus recht gangen bist/ wirs du das reich Gottes in dir empfinden/ welches ist gerechtigkeit/ fried und freud im heiligen Geist. Denn also mustu deinen schatz im acker und die köstliche perlen suchen.

Und damit du auch des sontags deine gottselige übung haben mögest/ hab ich in einem sonderlichen register diese gebetlein/auff alle sontags- und fest-Evangelia außgetheilet/sonderlich weil die vornembsten hauptlehren unser Christlichen religion/ und hauptsprüch der H. schrifft/ diesen gebetlein einverleibet seyn/ dazu denn auch das dritte register nach den alphabet gestellet/dienet.

Wil dich hierneben freundlich erinnert haben/ daß du keines unter diesen gebetlein für vergeblich und unnötig achtest/ und vielleicht gedenckest/ was ists nütze zu beten und bitten umb verschwiegenheit/ ich werde ja das maul halten können? Oder umb Christliche mildigkeit/ oder umb mässigkeit/ ich werde mich ja selbst prüfen können? oder wider den geitz/ wider den zorn/ wider den neid / und dergleichen/ was sol ich dafür oder dawider viel betens machen ? Ach mein frommer Christ alle diese ding können dich in einer stunde umb leib und seel bringen/ wo du ihnen so sehr nachhengest/ und dieselbe durch Gottes gnade nicht dämpffest? Wie manchen menschen bringt sein eigen maul in groß unglück/ wie viel fallen durch trunckenheit? wie leicht kan man durch unzeitige kargheit und unbarmhertzigkeit/ den fluch und zorn Gottes auff sich laden? Ich wil geschweigen/ welch ein Feur offtmals der unmässige zorn und rachgier anzündet? Wirstu aber diese gebetlein in steter übung haben/ so werden sie dir ein Antidotum, und eine Artzney seyn/ wider viel schwere künfftige fälle/ und wird dein gebet seinen effect und krafft erreichen/ zu der zeit wenn dirs noht seyn wird/ und wenn du unversehens solchem und dergleichen unglück auch unwissend am nähesten bist/ und dich dessen am wenigsten versihest. **Denn der höllische jäger hat sein netz zu aller Zeit an allen orten auffgestellet/ darumb verwahre dich durchs gebet/ es wird seine wirckung haben zu rechter zeit.**

Ob auch jemand sagen würde/ die gebetlein wären zu lang/ sonderlich weil unser lieber HErr befolen/ Matth. 6.v.7. Wenn ihr betet/ solt ihr nicht viel plappern/ wie die heyden/ die da meinen/ sie werden darumb erhöret/ daß sie viel wort machen: Und darumb hab auch der HErr das gebet/ so er uns selbst gelehrt/ kurtz gefasset. Darauff sage ich/ daß der HErr das unnütz heuchlerische plapperwerck/ welches keinen grund in Gottes wort hat/ und auß

falscher gleißnerischer heucheley entspringt/ verworffen habe/ nicht aber die wort/ so auß hertzlicher andacht/ und auß dem heil. Geist herfliessen. Denn solche wort wecken unser hertz auff/ erheben unser gemüht zu GOtt/ entzünden die andacht/ stärcken den glauben und hoffnung/ **und seynd denen nützlich/ die im gebet verharren wollen mit bitten/ suchen und anklopffen/ die auch wollen die gradus des gebets durchgehen/ und die thränen-gebet/ liebe-gebet und freuden-gebet erlangen.** Zum andern sehet an die Psalmen Davids/ unter denselben seynd auch lange gebet/ aber nicht ohn ursach: Sehet an das gebet Mose/ Exod. 15. v. 1. Deut. 320 v. 1.. Es. 26. v. 1. und 64. v. 1. Dan. 9. v. 4. Habac. am 4. v. 1. Ja unsers HErrn JEsu Christi gebet selbst/ Joh. 17. v. 1. Das seynd lange und sehr tröstliche gebet/ voller göttlicher weißheit und brünstiger andacht. Und endlich/ so siehets ja einem jeden frey/ nach seiner andacht auß diesem gebetlein zwey oder drey zu machen/ weil dieselbe in gewisse punct gefasset seynd.

Zum beschluß wil ich männiglich gebeten haben/ es wolle ja niemand sein gebet unterwegen lassen/ seiner unwürdigkeit halben: sondern er bekere sich von hertzen zu GOtt/ und bete nur getrost/ und scheue sich nicht/ bey GOtt ist kein ansehen der person/ er hat allen befohlen zu beten/ und hat auch allen erhörung zugesagt/ und seinen gnädigen willen genugsam gegen allen menschen offenbahret/ daß er nemblich wolle/ daß allen menschen geholffen werde/ und sie zum erkäntniß der warheit kommen mögen/ 1. Timoth. 2. v. 4. GOtt macht uns alle würdig zum gebet/ durch seinen befehl und theure verheissung/ und hat unserm gebet/ krafft/ hülffe/ stärcke und sieg zugesagt: Welche ich allen warhafftigen anruffern/ die den Vater im Geist und in der warheit anbeten/ neben der gnaden Gottes/ dem heil. Geist/ und dem effect[504] und hertzen wünsche/ daß ihnen GOtt gebe ihre bitte/ die sie von ihm bitten / durch JEsum Christum unsern HErren/ Amen.

Vom nutz und krafft des gebets/ besihe mit fleiß das 20. Cap. und das 34. biß auffs 40. meines andern buchs vom wahren Christenthumb.

[504] Lünerb: 1667: effect und Erfüllung ihres Gebets von Hertzen wündsche

II/2. Függelék

ELÖL-JARO BESZÉD

Mellyben az igaz Könyörgésnek mesterségének fundámentoma és ennek a' Könyörgéses Könyvnek szerzésének oka elö-adattatik:

Valamiképen viszsza-fordúlt és meghamisíttatott munka az: Keresztyénnek akarni láttatni és lenni, még-is a' Hitnek semmi gyümöltseit nem mutatni. Melly véteknek és vakoskodásnak megczáfolására az én másik Könyvemet, az Igaz Keresztyéni hivatalról irtam. Ugy szintén gyalázatra és büntetésre méltó dolog, könyörgni és maghallgattatni akarni; még-is mindazáltal gonosz élettel Isten ellen tusakodni, szóval Istenhez közelíteni, és tselekedettel ö Felségét magától eltaszítani: szájjal az Istent tisztelni, és tselekedettel ötet gyalázni. Ennek a' tévelygésnek és vakságnak kinyilatkoztatására, hogy az Isten ekképen ne gyaláztassék: állítottam elö ezt az Imádságos Könyvet, hogy ebböl az igazán könyörgök lássák-meg, hogy a' könyörgés nem az ó hanem az új embernek munkája légyen: mivel pedig nagyobb részént az emberek úgy könyörögnek, hogy szüntelen minden naponként a' könyörgéseket tsak olvassák, tsak mondják; de még-is tsak az ö régi életekben maradnak az ó ember szerint: ennyi sok idöktöl fogva könyörgöttenek, de még-is a' leg-bisebbik [!] indúlatjokat-is nem jobbíttták-meg, vagy hogy egy isteni jóságos-tselekedetben-is épületet nem vettenek, abban nem nevekedtenek: meg-nem gondolják, hogy a' szent élet légyen a' nagyobb és erösebb imádság, söt amaz élö és munkás könyörgés, mellyel valaki nem tsak szóvat, hanem tselekedettel és igassággal imádkozák, és az Istenhez közelít: Azt sem gondolják-meg, hogy a' szüntelen való megtérés légyen a szivnek igaz imádsága, mellyhez közelít az Isten, a fohászkodásokat látja, a' gondolatokat meghallgatja, a' mint a' szent Irás és a' közönséges szemmel való látás bizonyítja: mert a' könyörgésnek napjainak, mellyek a' reánk jövö szükségnek idején tartatnak, pénitentia-tartásnak napjának kell lenni, a' mint a' Niniviták megtérése bizonyítja. És így kell érteni minden könyörgésre való intést, és a' könyörgésnek meghallgatása felöl való ígéret tételt: Igy szól a' mi Urunk-is szent Jánosnál a' 4-dikben. Az igazán könyörgök segítségül fogják hívni az Attyát lélekben és igasságban. Lélekben könyörögni annyit tészen, mint hitben és lelki új életben könyörögni. Nem a' testben vagy a' régi testi életben: Igasságban könyörgeni annyit tészen, mint pénitentia-tartó megtörödött szívvel igaz Istenhez való megtéréssel könyörgeni. Annakokáért te együgyü ember, ki naponként a' te bizonyos könyörgésidet elolvasod, tanúld-meg kérlek, hogy a' te imádságidnak napjai és imádságidnak

órái, megtérésnek napjai és órái legyenek, hogyha te meg akarsz hallgattatni: Mert az illyetén szív beszéllhet az Istennel, és az ollyatén szivvel beszéll az Isten örömest, a' kiben szüntelen való megtérés vagyon. És mivel Isten kiváltképen az embert azért teremtette, hogy ö azzal beszéllhessen, és magát az ö véle való kegyelmes tanátskozásra alá botsáthassa, a' minthogy elöször úgy volt, és az ember-is viszontag az Istennel beszélljen, és az Istent megkérdje, ötet segítségül híjja, ditsérje és magasztalja. Az Isten az ö egész szivét a' beszéllgetés által kiadta az embernek, és azt akarja, hogy az ember-is hasonlóképen tselekedjék. Söt, hogy még elsöben-is az ember a' könyörgésre teremtetett, megbizonyítja az ö lelki-esméreti: mert még a' pogányok-is megvallják, hogy a' könyörgés jó légyem, jóllehet ök nem tudják, mikor és mint kelljen imádkozni: mert innen származott az Istennel való létel. Azért a' szerelmes hüséges Isten maga tanított-meg minket az ö beszédében a' Próféták által, és az ö szerelmes Fia a' Jésus Christus által, a' ki által a' könyörgésnek és a' kegyelemnek Lelkét-is nékünk ajándékozta. És hogy mi elhigyük, és elhihessük azt, hogy a' mi hitböl való könyörgésink Istennek tetszenek, azért parantsolt nékünk a' felöl annyiszor és annyiképen, és annyi drágalátos igéretet a' meghallgatás felöl azért adott: Ésai. 65. Minek elötte ök engemet hínának, meghallgatom öket, és még midön beszéllnének, megfelelek nékiek: *és Luk*. 11: Kérjetek, megadatik néktek; keressétek, és megtaláljátok; zörgessetek, és megnyittatik tinéktek: mert a' ki kéri, elvészi, és a' ki keresi, megtalálja, és a' ki zörget, annak megnyittatik. *A'melly szókkal minket az Úr mind tanít 's mind vigasztal, hogy egy hitböl származott imádság-is haszontalan nem lészem és üresen vissza nem tér. Illyenekre tanított minket a' maga példája által-is meg, midön egész éjtszakákon által a' könyörgésben foglalatoskodott, nem magáért, hanem a' mi jónkért; mert minden ö beszédi és tselekedeti a' mi orvosságunk, és a' mi jónkra és idvességünkra lettenek: ö egészlen miénk minden ö imádságával együtt, beszédével és tselekedetivel. És azért a' nagy haszonért, mellyet mi a' könyörgésböl veszünk, mond a' szent Pál Apostol* 1. Thess. 5. Legyetek mindenkoron vigak, könyörögjetek szüntelenül, legyetek háládók minden dolgokban, mert ez az Istennek akaratja mindnyájatokban. *A' szent Ágoston és több szent Atyák irják-le a' könyörgést igen kedves nével, és hasonlítják azt a' mennyei lajtorjához, a' mellyen mi az égbe felhágunk, és a' szent Angyalok alá járnak. Ezt mondván: Mi a' könyörgés által szeretettel fogadjuk-bé a' mi Istenünket; És hogy a' könyörgés légyen a' léleknek belsö szombatja és nyugodalmának napja, melly által a' szeretö lélek az Istenben nyugoszik. Hogy a' Libánus hegyén levö vigaságnak háza légyen; a' mellyben a' mennyei Salamon a' Christus magát örvendezteti. Hogy a' légyen a' mi naponként való romlásunknak orvossága: A' mi hihetetlen lelkünknek*

megtsendesítöje: A keresztyéni jóságos tselekedetnek naponként való gyakorlása. Kezdeti és áldása minden mi munkánknak: minden mi ellenséginken való gyözedelem: Az eröteleneknek ereje; a' szomorúaknak öröme; egy eszköz, melly által minden jóságos-tselekedetek és minden jó adományok onnan fellyül adattatnak, melly által szüntelen új erö adattatik mi belénk, új erösség, új figyelmetesség, és minden új jó. Ezeket bizonyítják a' példák: mert könyörgés által vett gyözedelmet Mójses, Samuel, Dávid, Illyés, Ezekiás, Ása, Josafát és Daniel, minden ellenségek ellen. Könyörgés által támasztották-fel a' Próféták és Apostolok a' halottakat, foglyokat szabadítottak, Sz. Lelket vettenek és osztogattanak. Könyörgés által megyünk mi-bé a' szent Angyaloknak társaságokba és sokaságokba, hasonlók lészünk az Istennek Angyalihoz, és az Angyaloknak tiszteket végbe viszszük: Könyörgés által nyerjük-meg Istentöl a' mennyei böltseséget és a' Sz. Lélek ajándékit. Egy summaban: a' mi könyörgésünk elött semmi mennyei jót nem rejthet-el az Isten, söt magát sem, mert a' mi Urunk Jésus Christus az ö Attyával és A' Sz. Lélekkel együtt lekötötte magát, hogy valamellyeket ö töle az ö nevében kérünk, mindeneket megád minékünk minden megtagadás nélkül, semmit-is ki nem vévén, a' mi ama' drága ígéret szent Jánosnál a' 6-ban bizonyítja. Tsak-hogy mi-is az igaz rendet tartsuk-meg, elsöben-is az Isten országáért és az Isten akaratjának bétellyesédéséért imádkozzunk.

Mint-hogy pediglen minden dolognak gráditsa vagyon, fel-felé és alá-felé való szállása, nevekedése és apadása: Ugy a' könyörgésnek-is gráditsi vannak. Az elsö grádits az, hogy minden dolgok felett bünödnek botsánatját szives fájdalommal és megbánással az Úr Istentöl kérjed. De ennek a' dolognak nem kell tsak ebben megmaradni, a' mint a' közönséges szokás van, hogy minden ember kívánja ugyan bünének botsánatját, de nem akarja magát megjobbítani: melly igen viszsza-fordúlt dolog! annakokáért szükségesképen következni kell a' második gráditsnak-is, hogy te ugyan elevenen imádkozzál, és a' keresztyéni jóságos-tselekedeteket az Istentöl megnyerjed, és a' szivbe plántáljad: külömben a' te könyörgésed tsak tsupa hizelkedés és tsúfolódás. Ez azért a' második grádits: Könyörgeni szivvel és szájjal és szent élettel. A' harmadik grádits ez: Imádkozni tiszta hathatós fohászkodással, mint Anna: 1. Sam. 1*: és meleg forró sirással, mint Mária Magdaléna, kiknek könyörgéseknek könyhúllatások szó nélkül valók vóltanak. A' negyedik grádits ez: Imádkozni nagy örömmel és szivbéli örvendezéssel, mint a' Szüz Mária az ö Dicséretiben. Az ötödik grádits ez: Könyörögni nagy tüzes szeretetből. Ezek az ö életeknek és lelkeknek erejét a szeretetre fordították és azzá változtatták, azt az Istennel egyesítették, hogy a' szeretetnek miatta ök egyebet nem gondolhatnak, hallhatnak, láthatnak, kóstolhatnak és érezhetnek; hanem az*

Istent minden ö dolgokban. Az Isten nékiek minden mindenekben. Az ö szeretetek meggyözte az Istennek szerelmét, és magához vonta, azoknak jelenti-ki magát az Isten és azoktól semmit-is el-nem titkolhat, sem meg-nem tagadhat, a' mint szent Jánosnál a' 14-ben meg vagyon irva: A'ki engemet szeret, én magamat annak kijelentem.

Ezekböl kitetszenek a' könyörgésnek nevekedésének gráditsi, és a' Christusnak ama' szavain ezek értettenek: Máté 7: Luk. 11: Kérjetek, keressetek, zörgessetek. *A' kérés által kell tenéked elvenned azokat az ajándékokat, mellyek az új lelki életre és az igaz keresztyéni hivatalhoz tartoznak, mellyek nélkül senki-is igazán nem imádkozhatik: De ne gondolkozzál úgy, hogy ezek a' gráditsok a' te hatalmadban vólnának; hanem mind ezek tsak Istennek ajándéki, mellyeket-is te ö töle nyerj-meg, a' mint a' Mi Atyánkban lévö három elsö Imádságok megmútatják, a' mellyekben ezek a' három grádusok-is megbizonyíttatnak. Mert az Istennek nevének megszentelése lészen a' hitben és szent életben: az Istennek országa igasság, békesség és Sz. Lélek által való öröm: az Istennek akaratja merö azon szeretet.*

Végezetre azért adtam elödbe tenéked ez Imádságos Könyvet, hogy te mindeneknek-elötte büneidet esmérd-meg, és azoknak botsánatját Istentöl nyerd-meg, a' keresztyéni jóságos-tselekedeteket magad kérjed az Istentöl, a' jóságos-tselekedetekért való Imádságokban, hogy akképen az Istennek szép képe te benned felállíttassék, és a' Sátánnak képe elrontattassék: mert a' nélkül az Istennek megújjittatott képe nélkül, semmiképen igazán könyörgö ember te nem lehetsz.

És jóllehet leg-jóbb Imádságos Könyv légyen a' megvilágosíttatott hivö lélek, mert az igaz könyörgésnek abból kell kifolyni; mindazáltal annak a' lelki szivbéli forrásnak az Isten beszéde által kell megnyilatkoztatni, megmozgattatni, kihozattatni, és minden dolog felett az Isten képének a' szentségben és igasságban meg-kell újjíttatni, melly dolog meglészen akkor, mikor az Isten a' hitért és a' hitnek gyümöltséiért a' jóságos-tselekedetekért megkeressük, segítségül hívjuk: mert senki-is azt ne gondolja, hogy tsak egy igaz valóságos keresztyéni jóságos tselekedet-is jöjjön az ö szivébe könyörgés nélkül. Mind azt, valami az Isten képének megújítására szolgál, Istentöl kell kérned, mint ollyan mennyei jót, a' mint ennek az Imádságos Könyvnek első Részének utólso részéböl megtanúlhatod.

Igaz dolog, hogy az Isten önnön magát mi velünk megakarja osztani, de nem könyörgés nélkül: Ö megkivánja tölünk a' segítségül való hivásnak tisztességét; azért parantsolta-meg a' könyörgést, és meghallgatást igért. Ö maga nógat bennünket az imádságra, hogy mi ö töle sok jókat nyerhessünk-el. Ö ollyan jó: (1) Mert jól-lehet mindenki lelki jók a' Christusban viszsza nyerettettenek, mellyek az Ádámban elvesztenek, még-is

azokból senki részt nem vészen, hanemha kéréndi azt. (2) Valaki nem könyörög, megútálja az, az Istennek parantsolatját, és nagyot vétkezik az Istennek első és második parantsolatja ellen. (3) Megútálja az Istennek drágalátos igéretit, és az isteni esküvést, mellyel az Isten megeskütt, hogy meghallgatja a' mi imádságinkat. (4) Valaki szorgalmatosan nem könyörög, abban végtére el aluszik a' hit és minden buzgóság. (5) Valaki a' könyörgést megútálja, attól eltávozik a' Sz. Lélek, és annak minden ajándéki a' mi Urunk Jésus Christussal együtt, és belé esik a' vakmerö istentelen életbe. (6) A' Sátánnak hamis tsalárdságának alája adja magát. (7) Minden dolgában az illyen szerentsétlen. (8) El-lopja önnön magától az Istennel való barátságos beszéllgetést. Midön immáron nagy részént a' keresztyéni jóságos-tselekedeteknek elvitelében gyakorlottad vólna magadat, elödbe adják tenéked magokat a' siralmas és könyvezö Imádságok; ezekhez tartoznak a' keresztviselö és vigasztaló Imádságok, a' Christus szenvedéséért való háládással együtt. Azután következnek az örömnek Imádsági, abból fog végtére igaz buzgó tüzes szeretet ki-jöni és ki-fokadni, melly akképen zörget, hogy az Isten semmit te töled meg-nem tagad.

Erre a' dologra akarok tenéked ebben a' Könyvben Kalauzt adni, és ezt IV. Classisra *azért-is osztottam.*

Az Elsö, Béfoglalja a' jóságos-tselekedetekért való Imádságokat, az Istennek szent tiz Parantsolati szerint, *mellyek (hogyha egy kevessé azokon dolgozol) fáradságodat megjutalmaztatják.*

Ipsa etenim virtus sibimet pulcherrima merces.

A' Második Classis, az Istennek, Atyának, Fiúnak, Sz. Léleknek jótéteményiért való Imádságokat foglalja-bé*, azok tégedet az Istennek esméretiben jobban bémerítenek és feljebb visznek, és az Istennek szeretetit te benned meg-gyújtják.*

A' harmadik foglalja magában a' Keresztviselésekért és Vigsztalásokért való Imádságokat, *azok megfogják nyitni a' te könyhúllatásidnak forrásit.*

A' negyedik, a' Ditséretnek és örömnek Könyörgéseit. *És hogyha ezen a' gráditson egyenosen által-mentél, megesméred magadban az Istennek országát, melly nem egyéb, hanem igasság, békesség, és Sz. Lélek által való öröm. És ekképen kell tenéked a' te kintsedet a' szántóföldekben a' drága gyöngyökben keresned.*

Ezzel együtt akarlak tégedet szeretetböl meginteni, hogy te egyet-is ez Imádságok közzül haszontalannak és hijába-valónak ne tarts, és valamiképen ne gondold azt, mi haszna van a' Hallgatásért *való Könyörgésnek, hiszen könnyen béfoghatom az én szájamat? vagy a' Keresztyéni* Adakozásért*, vagy a'* Mértékletességért *mi haszna hogy imádkozom, hiszen*

magam-is megtudom magamat próbálni? vagy az Irégységért, haragért, fösvénységért *és több effélékert, mit könyörgök én azokért vagy azok ellen? Oh én szeretö Keresztyén atyámfia, mind ezek a' dolgok egy órában mind lelkedre, mint testedre nézve elveszthetnek tégedet, hogyha te azokhoz ragaszkodol igen erösen, és azokat az Istennek kegyelme által meg-nem óltod! Melly sok embereket viszen az ö szájok a' veszedelembe? Melly sokan elesnek a' részegség miá? Melly könnyen felrakhatja magára az ember e' világiakban való fösvénységnek és könyörületlenségnek miatta az Istennek haragját és átkát? Elhallgatom, mitsoda mególthatatlan tüz támad gyakorta a' haragból és a' boszszú-állásból? Hogyha pediglen ezt az Imádságos Könyvet szüntelen gyakorlod, lésznek ezek a' Könyörgések tenéked méreg ellen való orvosságok, sok következendö veszedelmek és esetek ellen, és a' te könyörgésed az ö végét és hasznát eléri, akkoron midön teneked szükséged lészen, és midön te véletlenül az illyetén veszedelmekhez közel lészesz, és arra kevés gondod vagyon. Hogyha pediglen valaki hoszszasoknak mondaná lenni e' könyörgéseket; kiváltképen mivel a' mi Urunk J. Christus megparantsolta:* Mát. 6. Midön könyörögtök, ne legyetek hoszszas beszédüek, mint a' pogányok, a' kik azt gondolják, hogy ök a' hoszszas beszédért hallgattatnak-meg: *És azért szerzette a' mi Urunk a' könyörgést, mellyre minket megtanított rövideden. Arra én azt mondom, hogy az Ur a' haszontalan hoszszas beszédet, mellynek az Isten beszédében semmi fundámentoma nintsen, és a' hamis hizelkedésböl származik, czáfolta-meg. De nem azokat, mellyek a' szives buzgóságból és a' Sz. Lélekböl folynak-ki. Mert az illyen szók felserkentik a' mi szivünket, felemelik a' mi elménket az Urhoz, meggyújtják a' buzgóságot, megerösítik a' hitet és a' reménséget.* Másodszor *lássátok-meg a' Dávid Soltárit, azok között-is [?] vannak hoszszú Imádságok, de nem ok nélkül: Nézzétek-meg a' Mójses imádságát,* Mós. 2 k. 15 Rész: Mój. 5 k: 32: Ésaiás 26: és 64: Dan 9: Habak. 4: *Söt még a' mi Urunk J. Christus imádságit-is:* Ján 17: *Ezek hoszszú és igen vigasztaló imádságok, isteni böltseséggel és gerjedezö buzgósággal tellyesek. És végtére mindeneknek szabadságokban vagyon, az ö buzgóságok szerint ebböl? a' könyörgésböl kettöt vagy hármat tsinálni, mivel ezek bizonyos szakaszokban vannak foglaltatva.*

Minekelötte bérekeszteném, akarom, hogy mindenek személy-szerint könyörögjenek, senki-a'? könyörgést az ö méltatlansagáért el-ne mu?lassa, hanem térjen-meg szivéböl az Istenhez és könyörögjön bátran, és ne szégyenlje-meg magát ; az Istennél nintsen semmi személy válogatás. Ö mindeneknek megparantsolta, hogy könyörögjenek, és mindeneknek-is megigérte a meghallgattatást, és az ö kegyelmes akaratját elégségesképen mindenekhez kijelentette, hogy tudnillik ö azt akara, hogy mindenek felsegittessenek, és ök az igasságnak

esméretire jöhessenek, 1. Tim. 2: *Az Isten tészen minket minnyájunkat méltókká a' könyörgésre az ö parantsolatja és drágalátos igéreti által, és a' mi könyörgésünknek eröt, segítséget, erösséget és gyözedelmet igért: Mellyeket én minden igazán segétséget váróknak, kik az Atyát lélekben és igasságban imádják, az Istennek kegyelmével Sz. Lelkével és ezeknek munkájával együtt kivánok, hogy önékiek adja-meg Isten az ö kéréseket, a' miket ö töle kérnek a' mi Urunk Jésus Christus által*, AMEN.

III/1. Függelék[505]

Gebet und Dancksagung/ für die geistliche Vermählung Christi mit unseree [!] Seelen[506]

Ach Herr Jesu Christe! du Schönster unter den Menschen-Kindern[507] / du holdseligtser Bräutigam unserer Seelen / du hast gesagt: Ich wil mich mit dir verloben / in Ewigkeit / ich wil mich mit dir vertrauen in Gericht und Gerechtigkeit / ja mit Glauben wil ich mit dir vertrauen / un[d] du solt den HErrn erkennen:[508] Ich danke dir von Hertzen / für deine inbrünstige hertzliche / heilige und reine Liebe / damit du mich allezeit geliebet hast / du hast deine Liebe bewiesen in deiner H. Menschwerdung / der du menschliche Natur / das ist menschlichen Leib und Seele in Einigkeit der Person angenommen / un[d] mit deiner ewigen Gottheit unzertrennlich und unauflößlich in Ewigkeit dir vereiniget! Ach welch ein tröstliche, leibliche und holdselige Vereinigung ist das / da GOtt Mensch / und Mensch Gott ist / was könte doch freundlichers und leutseligers seyn? Damit hast du bezeuget / daß du dich auch also mit mir und allen Gläubigen vereinigen wollest / daß wir mit dir ein Leib / ein Fleisch und Bein[509] / ein Geist und Hertz werden sollen.

Darzu hast du verordnet die H. Tauffe / und dadurch dich mit mir vereinigt / vermählet und verbunden / daß sie mir sey ein Bund eines guten Gewissens mit dir[510] / und weil du deine zarte / edle menschliche Natur / die du angenommen / geheiliget hast / daß sie Engelrein ist / ja mehr denn Engelrein / ohne Mackel und Sünde / lauter und unbefleckt so hast du uns in der H. Tauffe / weil du dich mit uns vermählen wollen / auch gereiniget durchs Wasserbad im Wort / und hast dir zugericht eine Gemeine die heilig sey / die nicht habe einen Sünden-Flecken oder Runtzel / sondern daß sie heilig sey und unsträfflich.[511] So rein und vollkommen / rein hast du uns mit deinem Blut gewaschen / denn deine Reinigung ist vollkommen / daß

---

[505] A Nürnbergi kiadás margóján található bibliai helyeket igyekeztem beazonosítani, ahol szövegszerű kapcsolat mutatkozott, ott idézem a bibliai helyet is. Több esetben viszont nem volt egyértelmű az összefüggés, aminek lehet egyrészről az az oka, hogy csak tematikus a kapcsolat, vagy akár nyomdahiba is állhat a háttérben. Ezekben az esetekben a lábjegyzetben csak a margón található hivatkozást adom meg. A bibliai helyeket az http://www.bibel-online.net/ online kiadás szerint idézem a Luther 1545 (Letzte Hand)-kiadás alapján

[506] ARNDT, *Paradis-Gärtlein*, 1668, *i. m.*, I. Teil. 40. Gebet, 168–175.

[507] Psal. 45. v. 3. „DV bist der schönest vnter den Menschen kindern / holdselig sind deine Lippen / Darumb segenet dich Gott ewiglich"

[508] Hos. 2. v. 19. et. 20. [Luthernél. Hos. 2. v. 21–22.] „Jch wil mich mit dir verloben in ewigkeit / Jch wil mich mit dir vertrawen / in Gerechtigkeit vnd Gericht / in Gnade vnd Barmhertzigkeit. Ja im Glauben wil ich mich mit dir verloben / Vnd du wirst den HERRN erkennen."

[509] Eph. 5. v. 30. „Denn wir sind glieder seines Leibes / von seinem Fleisch vnd von seinem Gebeine"

[510] I. Pet. 3. v. 11. [Helyesen: 3. v. 21.] „Welchs nu auch vns selig macht / in der Tauffe / die durch jenes bedeutet ist / Nicht das abthun des vnflats am fleisch / Sondern der BundStipulatio / das Gott sich vns mit gnaden verpflichtet vnd wirs annemen. eines guten Gewissens mit Gott / durch die aufferstehung Jhesu Christi"

[511] Eph. 5. v. 27. „auff das er sie jm selbs darstellet eine Gemeine die herrlich sey / die nicht hab einen Flecken oder Runtzel / oder des etwas / sondern das sie heilig sey vnd vnstrefflich"

kein Sündenfelck ist überblieben. Du hast uns auch mit dir durch den H. Geist vereiniget / und zu einem Leibe verbunden / und vereinigest uns auch mit dir durchs heilige Nachtmal / durch Niessung deines Heil. Fleisches und Bluts / damit du dich uns gar zu eigen gebest / dein Leben / deinen Geist / dein Fleisch und Blut / ja deine Gottheit und Menschheit ist unser / der gantze Christus ist unser eigen / und du wilt in uns seyn/ und wir sollen in dir seyn:[512] Du hast aus grosser Liebe deinen heiligen Leib und Blut für uns geopffert am Creutz. Weil du uns einmal lieb gewonnen / so hast du eine so beständige Liebe gegen uns / die stärcker ist denn der Tod / dein Eiver ist vest wie die Hölle/ ihre Glut is feurig/und ein Flamme deß Hertzens / daß auch viel Wasser diese Liebe mögen nicht ausleschen / noch die Ströme ersäuffen. Und wenn einer alles Gut in seinem Hause um diese Liebe geben wolte / so gilt es alles nichts.[513] Ach mein Freund! wie freudig ist dein Hertz/ wie wacker ist deine Liebe? Das ist die Stimm meines Freundes /sihe er kömmt und hüpffet auf den Bergen / und springet auf den Hügeln / mein Freund ist gleich einem Rehe / oder jungen Hirsch[514] / mein Freund ist weiß und roht /auserkoren unter viel tausenden / sein Haubt ist wie das feinste Gold / seine Backen wie die wachsenden Würtz-Gärtlein / seine Lippen seynd wie Rosen / die mit feliessender Myrthen trieffeen / seine Hände seyn wie die güldene Ringe voller Türckis / sein Leib ist wie ein Helffenbein mit Saphiren geschmücket / seine Beine seynd wie Marmelseulen / gegründet auf güldenen Füssen.[515]

Ach du allerschönster Bräutigam! entzünde ein hertzlich innigliche brünstige Gegenliebe in mir / küsse mich mit dem Kuß deines Mundes[516]/ erquicke mich mit Blumen deines edlen lebendigen Geruchs / labe mich mit Aepffeln deiner Lieblichkeit / Lege deine lincke Hand unter mein Haubt / und deine rechte Hand hertze mich.[517] Ach komme mein

---

[512]Joh. 17. v. 23. „Jch jn jnen / vnd du in mir / auff das sie volkomen seien / in eines / Vnd die Welt erkenne / das du mich gesand hast / vnd liebest sie / gleich wie du mich liebest."

[513]Cant. 8. v. 6. et. seq. „6. SEtze mich wie ein Siegel auff dein Hertz / vnd wie ein siegel auff deinen Arm / Denn Liebe ist starck wie der Tod / vnd Eiuer ist fest wie die Helle / Jr glut ist fewrig / vnd ein flamme des HERRN / 7. Das auch viel Wasser nicht mügen die Liebe auslesschen / noch die ströme sie erseuffen / Wenn einer alles Gut in seinem hause vmb die Liebe geben wolt / so gülte es alles nichts"

[514]Cant. 2. v. 8. et. 9. „8. DA ist die stimme meins Freunds / Sihe / Er kompt vnd hüpffet auff den Bergen / vnd springet auff den Hügeln. 9 Mein Freund ist gleich einem Rehe oder jungen Hirss. Sihe / Er stehet hinder vnser Wand / vnd sihet durchs fenster / vnd gucket durchs gitter."

[515]Cant. 5. v. 16. et. seq. [Helyesen Cant. 5. v. 10.] „10. Mein Freund ist weis vnd rot / auserkoren vnter viel tausent. 11. Sein Heubt ist das feinest Gold. Seine Locken sind kraus / schwartz wie ein Rabe. 12. Seine Augen sind wie Taubenaugen an den wasserbechen / mit milch gewasschen / vnd stehen in der fülleVollige angesicht vnd augen / nicht verfallen oder rüntzlicht. 13. Seine Backen sind wie die wachsende wurtzgertlin der Apoteker. Seine Lippen sind wie Rosen die mit fliessenden Myrrhen trieffen. 14. Seine Hende sind wie güldene Ringe vol Türkissen. Sein Leib ist wie rein Elphenbein mit Saphiren geschmückt. 15. Seine Beine sind wie Marmelseulen / gegründet auff gülden füssen."

[516]Cant. 3. v. 2.[Helyesen Cant. 1. v. 2.] „ER küsse mich mit dem Kusse seines Mundes / Denn deine Brüste sind lieblicher denn Wein."

[517]Cant 2. v. 5. et. 6. „5. Er erquicket mich mit Blumen / vnd labet mich mit Epffeln / Denn ich bin kranck fur

Freund in meinen Garten! [518] und iß deiner edlen Früchte / setzte mich wie ein Siegel auf dein Hertz / und wie ein Siegel auf deinen Arm[519] / nim weg aus meinem Hertzen alles / was deine Lieb in mir hindert. Entkleide meine Seele von aller Creatur- und Welt-Liebe / mach sie bloß und lauter von allen irdischen Dingen / daß du dich allein mit ihr vereinigen kanst / daß du sie allein haben und besitzen mögest / und kein anderer mit dir.

Du schönster Hoherpriester im heiligen Schmuck / eine Jungfrau must du zur Gemahlin haben [520] / die nicht mit der Welt und mit frembder Liebe befleckt ist. Eine solche Seele nimmst du gantz an[521] / eine solche Seele hast du tausendmal lieber den[n] ein lieber Bule seinen Bulen / über eine solche Seele freuest du dich tausendmal mehr den[n] sich ein Bräutigam freuet seiner Braut / einer solchen Seelen offenbahrest du dich und dein gantzes Hertz. Wer dich hertzlich liebet / dem offenbarest du dich hertzlich.[522] Ach meine Seele vergiß der gantzen Welt! und wende dich gantz zu deinem Bräutigam / so wird Er Lust an deiner Schöne haben [523] / so wird Er sich mit dir recht vereinigen / und du wirst den HErrn erken[n]en. Er hat dir ja seine Liebe gantz geben / und dadurch sich mit dir gantz vereiniget / daß du dich aber mit ihm nicht gantz vereinigen kanst / das macht / daß du ihm deine Liebe nicht gantz gegeben hast. Ach wie gehet dieser liebste Bräutigam umbher und suchet eine liebhabende Seele! eine reine Jungfrau / mit welcher er sich vermählen möchte. Ach er hat solche gläubige / heilige Seelen so lieb! daß er tausend Himmel verliesse / und wohnete in einer solchen liebhabenden Seelen: Mit derselben nimbt er alles gleich / Glück und Unglück / Leben und Tod: Er nimbt einer solchen Seelen Creutz auf sich / und trägts / als wäre es sein eigen / er leidet mit ihr / arbeitet mit ihr/ trauret mit ihr / weinet mit ihr: Führet sie durchs Creutz und Trübsal / durch Hölle und Tod mit sich / und so wenig als Creutz und Tod ihm seine menschliche Natur nehmen / und von ihm trennen und abreissen können / so wenig können auch Trübsal / weder Schwert noch Hunger[524] / weder Engel / noch Fürstenthum / weder Hohes noch Tieffes / weder Gegenwärtiges noch Zukünfftiges / weder Leben noch Tod / ihm ein solche Seele nemen / und von ihm scheiden / denn Er hat sich mit derselben in

---

liebe.6. Seine Lincke liget vnter meinem Heubte / vnd seine Rechte hertzet mich."

[518]Cant. 5. v. 11.

[519]Cant. 8. v. 6. „6. SEtze mich wie ein Siegel auff dein Hertz / vnd wie ein siegel auff deinen Arm / Denn Liebe ist starck wie der Tod / vnd Eiuer ist fest wie die Helle / Jr glut ist fewrig / vnd ein flammeHie sihet man wol das Salomo in diesem Liede von geistlicher Liebe singet / die Gott gibt / vnd vns auch erzeigt in alle seinen wolthaten des HERRN."

[520]Lev. 2. v. 13.

[521]Esa. 61. v. 4. etc

[522]Joh. 14. v. 11.

[523]Psal. 45. v. 12. „So wird der König lust an deiner schöne haben / Denn er ist dein HERR / vnd solt jn anbeten."

[524]Rom. 8. v. 35. „WEr wil vns scheiden von der liebe Gottes? Trübsal oder angst? oder verfolgung? oder hunger? oder blösse? oder ferligkeit? oder schwert?"

Ewigkeit verlobet. Ach hilff HErr JEsu! daß wir das erkennen / diese hohe Himmelgemeinschafft und königliche ewige Vereinigung recht bedencken / und mit dir ewig verlobet / vermählet und vereiniget bleiben / Amen!

III/2. Függelék

A' mi lelkeinknek a' Christussal *idö szerint való* egyesíttetésekért, *Könyörgés és háládás*[525]

Oh Uram Jésus Christus, te vagy legszebb az embereknek fiai között, a' mi lelkeinknek te vagy leg-gyönyörüségesebb Völegénye, te mondottad: *Én eljegyzem magamat tenéked örökké, én te veled egyesülök itéletben és igasságban; söt inkább hitben egyesülök te veled, és te megfogod ismérni az Urat:* Hálát adok tenéked szivemböl, a' te nagy kívánságú, szives, szent és tiszta szeretetedért, mellyel te engemet mindenkoron szerettél; te a' te szerelmedet megmútattad hozzánk, a' te emberré való lételedben, mellyben te emberi természetet, az-az, emberi testet és lelket a' személynek egyességében vettél-fel, és a' te örök Istenségeddel megválhatatlan, megoszolhatatlan képen egyesítetted. Oh melly igen megvigasztaló, szerelmes és gyönyörüséges egyesülés ez, hogy az Isten emberré, és az ember Istenné lett; mi lehetne annál barátságosabb és gyönyörüségesebb? Azzal bizonyítottad-meg, hogy tennen magadat én velem és minden hivökkel akképen akarod egyesíteni, hogy mi te veled egy test, egy hús, egy tsontok, egy lélek, egy sziv legyünk.

Arra a' végre rendelted te a' szent Keresztséget, és az által te magadat én velem egyesítetted, el-jegyzetted és öszvekötötted, hogy az légyen a' te veled való jó lelkem-esméretinek kötele, és mivel a' te gyenge és erötle[n] emberi természetedet mellyet felvettél, megszentelted, hogy az Anyali [!] tisztaságú légyen, de még annál-is tisztább, makula nélkül és bün nélkül való, megfrisseltetett és motsok nélkül, azonképpen tisztogattál-meg minket-is beszéd által a' Szent Keresztségben, mivel te magadat nékünk el-akartad jegyezni: és szerzettél magadnak gyülekezetet, melly szent légyen, mellyben semmi bünnek motska ne lenne, vagy valami hiba, hanem, hogy az szent légyen és ártatlan. Olly tisztán és tökéletesen, tisztán mostál-meg minket véreddel (mert a' te tisztításod tökéletes) hogy semmi motska a' bünnek sen-nem [!] maradott. Te minket Sz. Lelkednek általa-is magaddal egyesítettél, és egy testbe kötöttél, és a' szent Vatsora által-is egyesítesz minket te magaddal, a' te szent testednek és vérednek vételével, mellyben te magadat egészlen nékünk adod, a' te életedet, a' te lelkedet, a' te testedet, a' te véredet; söt a' te Istenséged és emberséged-is miénk, az egész Christus mi tulajdonunk, és te mi bennünk akarsz lenni, hogy mi-is légyünk te benned: Te áldoztad-meg hozzánk való nagy szerelmedböl a' kereszt-fán, a' te szent testedet és véredet. És mivel te egyszer minket megszerettél, azért állhatatos a' te szerelmed mi hozzánk, erösebb az a' halálnál, buzgóságod állandóbb a' pokolnál, annak szikrája tüzes, és az a' szivnek lángja, úgy

[525] HUSZTI, *i.m.*, I. rész, 40. ima, 139–144.

annyira, hogy sok vizek sem ólthatnák-meg azt a' szeretetet, sem az árvizek el-nem nyelhetik. És ha valaki minden javait az ö házának ezért a' szeretetért adná-is, még-is haszontalan lenne. *Oh én barátom, melly víg a' te szíved, melly erös a' te szerelmed?* Ez a' szó, az én barátom szava: *Imé jö és a' hegyeken tombol, és a' völgyeken ugrik; az én barátom hasonló a' vad ketskéhez, vagy a' szarvas borjúhoz; az én barátom fejér és veres, sok ezerek közzül ki-tetszik, az ö feje ollyan, mint a' finum arany; Az ö ajaki ollyanok, mint rósák, mellyek lágy mirrhával tsepegnek; az ö kezei, mint a' türkéssel tellyes arany gyürü, az ö teste, mínt sáfirral meg-czifrázott éléfánt tetem; az ö tsontjai, mint a' márvány oszlopok, mellyek arany lábokon állnak.* Oh te leg-szebb Völegény, gyújts én bennem, belsö szives buzgó szeretetet te magadhoz, tsókolj-meg engemet a' te szádnak tsókjaival, éleszsz-meg engem a' te nemes élö virágodnak szagával, támaszszmeg engemet a' te szerelmetességednek almáival; tegyed a' te bal-kezedet az én fejem alá, és a' te jobb-kezed öleljen-meg engemet. Oh jövel én barátom az én kertembe, és egyél az én nemes gyümöltsimböl; tégy engemet, mint egy petsétet a' te szivedre, és mint egy petsétet a' te karodra, vedd-ki szivemböl mind azt, a' mi én bennem a' te szerelmedet megtartóztathatná. Fedezd-bé az én lelkemet a' teremtett állatoknak és e' világnak szerelme elöl, mezítelenítsd-meg azt, és tisztítsad-meg minden földi dolgoktól, hogy jegyezhesd-el te magadat egyedül néki, és egyesíthesd: hogy te egyedül birhassad ötet és el-foglalhassad, és te veled együtt senki más ne. Te szent ékességü szebb Fö Pap, ki el-választasz magadnak egy ollyan szüz leányt, ki e' világnak és az idegeneknek szerelmekkel meg-nem ferteztetett. Az ollyan lelket vészed tsak magadhoz, a' kit sokkal inkább szeretsz, mint sem a' fajtalan parázna az ö paráznaságának társát, az ollyan léleknek inkább örülsz te, mint a' Völegény örül a Menyaszszonynak, az ollyan léleknek jelented-meg magadat, és a' te egész szivedet. A' ki tégedet szivesen szeret, annak nyilván-valóvá tészed te magadat szivesen. Oh én lelkem felejtsd-el ez egész világot, és fordítsad magadat egészlen a' te Völegényedhez, és úgy lészen kedves önéki a' te szépséged, úgy egyesíti magát igazán te veled, és te az Urat megisméred. Ö egészlen tenéked adta szeretetit, és az által magát te veled egészlen egyesítette, hogy pedíglen te ö véle egészlen nem egyesíttethetel, ez az oka, mert te egészlen a' te szeretetedet néki nem adod. Oh hogy-hogy jár széllyel ez a' szerelmes Völegény, és keresi a' szeretö lelket, egy tiszta Menyaszszonyt, a' kivel magát egyesítette. Oh olly igen szereti ö az illyen szent szeretö lelket, hogy ezer egeket-is el-hagyna érette, és inkább lakoznék egyben illyenben. Azzal egyaránt vészen-fel mind szerentsét, mind szerensétlenséget, [!] életet és halált: ö magára vészi az illyetén léleknek keresztit, és hordozza, mintha önéki tulajdona vólna, ö azzal együtt szenved, együtt dolgozik, együtt

szomorkodik, együtt sír: Által viszi magával együtt ötet a' keresztviselésen és szorongattatáson, a' poklon és halálon, és mivel-hogy sem a' keresztek, sem a' halál az ö emberi természetit ö töle el-nem vehetik, és ötet el-nem irtóztathatják, annál inkább semmi nyomorúságok, sem fegyver, sem éhség, sem Angyal, sem Fejedelemség, sem felsöség, sem alsóság, sem jelen-való, sem következendö, sem élet, sem halál, az illyetén lelket ö töle el-nem szakaszthatják: mert ö azt örökké el-jegyzette magának. Oh Uram Jésus! segélj, hogy mi azt esmérjük-meg, azt a' nagy mennyei közösülésünket, és királyi örök egyességünket igazán gondoljuk-meg, és te veled örökké el-jegyeztetvén, egyesíttetvén, maradjunk-meg Ámen.

III/3. Függelék

A' mi lelkünknek a' Christussal *való* lelki meg egyesíttetéséért, *Könyörgés és háládás*[526]

ÓH Uram Jésus Christus! Te vagy legszebb az embereknek fiai között, a' mi lelkeinknek te vagy leg-gyönyörűségesebb Vőlegénye, te mondottad: Én eljegyzem magamat tenéked örökké, én te veled egyesűlök itéletben és igasságban, sőt inkább hitben egyesűlök meg te veled, és te meg-fogod ismérni az Urat: Hálát adok tenéked szivemből, a' te buzgó, szives, szent és tiszta szeretetedért, mellyel te engemet mindenkoron szerettél; te a' te szerelmedet megmutattad hozzánk, a' te emberré való létedben, mellyben te emberi természetet, az-az, emberi testet és lelket a' személynek egyességében vettél-fel, és a' te örök Istenségeddel meg-válhatatlanúl és megoszolhatatlanúl megegyesítetted. Óh melly igen megvigasztaló, szerelmes és gyönyörűséges egyesűlés ez, hogy az Isten emberré, és az ember Istenné lett! mi lehetne annál barátságosabb és gyönyörűségesebb? Azzal bizonyítottad-meg, hogy tennen magadat én velem és minden hivőkkel akképen akarod meg egyesíteni, hogy mi te veled egy test, egy hús, egy tsont, egy lélek, egy sziv legyünk.

Arra a' végre rendelted te a' szent Keresztséget, és az által te magadat én velem egyesítetted el-jegyzetted és öszvekötötted, hogy az légyen a' te veled való jó lelkem-esméretinek szövetsége. És mivel a' te gyenge és nemes emberi természeted, mellyet fel vettél, megszentelted, hogy az Angyali tisztaságú, de még annális tisztább, makula nélkűl és bün nélkűl, szeplő és motsok nélkűl légyen: azonképen tisztogattál-meg minket-is az ige által a' szent Keresztségben, mivel te magadat nékünk el-akartad jegyezni: és szerzettél magadnak gyülekezetet, melly szent légyen, mellyben semmi bünnek motska ne találtassék, vagy valami hiba, hanem, hogy az szent légyen és ártatlan. Olly tisztán, és tökéletes tisztán mostál-meg minket a' te véreddel (mert a' te tisztításod tökéletes) hogy semmi motska a' bünnek nem maradott. Te minket Sz. Lelkednek általa-is magaddal meg-egyesítettél sőt egy testbe kötöttél, sőt a' szent Vatsora által-is egyesítesz minket te magaddal, a' Te szent testednek és vérednek vételével, mellyben te magadat egészlen nékünk adod, a' te életedet, a' te lelkedet, a' te testedet, a' te véredet; sőt a' te Istenséged és ember természeted-is miénk, az egész Christus mi tulajdonunk, és te mi bennünk akarsz lenni, hogy mi-is légyünk te benned. Te áldoztad-meg hozzánk való nagy szerelmedből a' kereszt-fán, a' te szent testedet és véredet. És mivel te egyszer minket megszerettél, azért állhatatos a' te szerelmed mi hozzánk, erősebb az a' halálnál, buzgóságod állandóbb a' pokolnál, annak szikrája tüzes és az úrnak lángja, úgy

[526] BÉL, *i.m.*, I. rész., VI. Parantsolat, II., 159–165.

annyira, hogy sok vizek sem ólthattják-meg azt a' szeretetet, sem az árvizek el-nem nyelhetik. És ha valaki minden javait az ő házának ezért a' szeretetért adná-is, még-is haszontalan lenne. Óh én barátom, melly víg a' te szived, melly erős a' te szerelmed? Ez a' szó, az én barátom szava: Imé jő és a' hegyeken tombol, és a' völgyeken ugrik; az én barátom hasonló a' vad ketskéhez, vagy a' szarvas borjúhoz; az én barátom fejér és veres, sok ezerek közzűl kitetszik, az ő feje ollyan, mint a' finum arany; az ő orczája mint a' fű szerszámokat termő kertetske, az ő ajaki ollyanok, mint rósák, mellyek lágy mirrhával tsepegnek, az ő kezei, mint a' türkéssel tellyes arany gyürű, az ő teste, mint sáfirral meg-czifrázott elefánt tetem, az ő tsontjai, mint a' marvány oszlopok, mellyek arany lábokon állnak. Óh te legszebb Vőlegény, gyújts én bennem, belső szives buzgó szeretetet te magadhoz, tsókolj-meg engemet a' te szádnak tsókjaival, éleszsz-meg engemet a' te nemes élő virágodnak szagával, és a' te szerelmetességednek almáival; tegyed a' te bal-kezedet az én fejem alá, és a' te jobb-kezed öleljen-meg engemet. Óh jővel én barátom az én kertembe, és egyél az én jeles gyümőltsimből; tégy engemet, mint egy petsétet a' te szivedre, és mint egy petsétet a' te karodra. Vedd-ki szivemből mind azt, a' mi én bennem a' te szerelmedet megtartóztathatná. Foszd-meg az én lelkemet a' teremtett állatoknak és e' világnak szerelmétől, mezítelenítsd-meg azt és tisztítsad-meg minden földi dolgoktól, hogy egyedűl te magadnak jegyezhesd-el, és vele egyesűlhess, hogy te egyedűl birhassad őtet és el-foglalhassad, és te veled együtt senki más. Te szent ékességű szép Fő Pap! olly szüz leánynak kelletik a' te jegyesednek lenni, ki e' világnak és az idegeneknek szerelmekkel meg-nem ferteztetett. Az ollyan lelket vonszod te magadhoz és ő viszont ő magához, kít-is sokkal inkább szeretsz, mint sem a' menyaszszony az ő vőlegényét, az ollyan léleknek inkább örűlsz te, mint a' Vőlegény örűl a' Menyaszszonynak, az ollyan léleknek jelented-meg magadat és a' te egész szivedet. A' ki tégedet szívesen szeret, annak nyilván-valóvá tészed te magadat szívesen. Óh én lelkem felejtsd-el az egész világot, és fordítsad magadat egészlen a' te Vőlegényedhez, és úgy lészen kedves őnéki a' te szépséged, úgy egyesítimeg magát igazán te veled, és te az Urat megisméred. Ö egészlen tenéked adta szeretetit, és az által magát te veled egészlen megegyesítette, hogy pedíglen te ő véle egészlen-meg nem egyesíttethetel, ez az oka, hogy te egészlen a' te szeretetedet néki nem adod. Óh hogy-hogy jár széllyel ez a' szerelmes Vőlegény, és keresi a' szerető lelket, egy tiszta Menyaszszonyt, a' kivel magát megegyesíthetné. Óh olly igen szereti ő az illyen szent szerető lelket, hogy ezek egeket-is el-hagyna érette, és inkább lakoznék egy illyenben. Azzal egyaránt vészen-fel mind szerentsét mind szerensétlenséget, életet és halált: ő magára vészi az illyetén léleknek keresztít és hordozza, mintha őnéki tulajdona vólna, ő azzal együtt szenved,

együtt dolgozik, együtt szomorkodik, együtt sír: Által viszi magával együtt őtet a' keresztviselésen és szorongattatáson, a' poklon és halálon; és mivel-hogy sem a' keresztek, sem a' halál az ő emberi természetit ő tőle el-nem vehetik és őtet elnem szakaszthattják tőle, annál inkább semmi nyomorúságok, sem fégyver, sem éhség, sem Angyal, sem Fejedelemség, sem magasság, sem mélység, sem jelen-való, sem következendő, sem élet, sem halál, az illyetén lelket ő tőle el-nem szakaszthatják, mert ő azt örökké el-jegyzette magának. Óh Uram Jésus! segélj, hogy esmérjük-meg, im ez nagy mennyei társasságót, és ezen királyi örök egyességünket igazán gondoljuk-meg, és te veled örökké el-jegyeztetvén, és meg-egyesittetvén maradjunk, Amen.

IV/1. Függelék

II/5. Gebet um die Liebe Christi

ACh mein HErr JEsu Christe! du edlester Liebhaber meiner Seele / verleihe mir deine Gnade / daß ich dich wider von Hertzen lieb habe / und spreche zu dir: Hertzlieber HErr JEsu / laß mich in meinem Hertzen nichts anders empfinden denn deine Liebe / nimm alles aus meinem Hertzen / was nicht deine Liebe ist / den[n] ich wil nichts anderst in meinem Hertzen haben denn deine Liebe. Ach wie freundlich! wie holdselig und süß ist deine Liebe? wie erquicket sie meine Seele? wie ergetzet sie mein Hertz? Ach laß mich nichts anderst gedencken / sehen / begehren / fühlen / empfinden / denn deine Liebe / denn sie ist alles / sie hat alles / sie begreifft alles / sie übertrifft alles. Ach ich begehre diesen edlen Schatz in mir ewig zu behalten! Laß mich auff dieser Hut stehen Tag un[d] Nacht[527] / und diesen Schatz fleissig und emsig bewahren / dafür sorgen dafür beten: denn diß ist der Vorschmack deß ewigen Lebens / der Vorhoff deß Paradises. Ach mein Liebhaber! du bist um meiner Liebe willen verwundet / verwunde meine Seele mit deiner Liebe. Ach dein köstliches Blut aus grosser Liebe vergossen! ist so edel / so durchdringend / daß es ein steinern Hertz wol erweichen mag. Ach laß dasselbe durch mein Hertz dringen! auff daß deine Liebe mein Hertz durchdringe/ denn deine Liebe ist deinem Blut. Ach daß mein Hertz sich auffthäte! zu empfahen unnd in sich zu trincken deine zarte edle Blutströpfflein/ die in deinem Todes-Kampff auff die Erden gefallen seynd.[528] Ach daß sich die Brunnen meiner Augen auffthäten! und für Liebe heisse Threnen vergössen / und ich dir so lang nachweinete als ein Kind biß du mich holest / auff deine Arm nimbst / dich mir zu schmecken giebest / unnd dich mit mir vereinigest durch die Geistliche himmlische Vermählung / daß ich mit dir ein Hertz / ein Geist und ein Leib werde. Ach zeuch mich nach dir so lauffe ich![529] Ach daß ich dich küssen möchte in meinem Hertzen![530] und aus deinem Munde deinen süssen Trost empfinden. Ach mein Trost! meine Stärcke / mein Leben / mein Liecht / mein Schatz / mein Heil / mein höchstes Gut / mein Liebe vereinige mich mit dir: denn alles was ich ohne dich habe und ausser dir ist lauter Pein und Galle / Jammer und Hertzenleid / eitel Unruhe und Sorge / Du aber bist meiner Seelen einige Ruhe / Friede und

[527] Esa. 21. v. 8. „Vnd ein Lewe rieff / HErr / ich stehe auff der Warte jmerdar des tages / vnd stelle mich auff meine Hut alle nacht."

[528] Joh. 12. v. 44. [Helyesen Luk. 22. v. 44.] „Vnd es kam / das er mit dem Tode rang / vnd betet hefftiger. Es ward aber sein schweis wie Blutstropffen / die fielen auff die Erden"

[529] Cant. 1. v. 22 [!] [Helyesen: Cant. 1. v. 4. „ZEuch mich dir nach / so lauffen wir / Der König füret mich in seine Kamer / Wir frewen vns / vnd sind frölich vber dir / Wir gedencken an deine Brüste mehr / denn an den Wein / Die Fromen lieben dich."]

[530] Cant. 8. v. 1. „O Das ich dich / mein Bruder / der du meiner Mutter brüste saugest draussen fünde / vnd dich küssen müste / das mich niemand hönete."

Freude.

Darumb gib mir / daß deine edele zarte Liebe immer und ewiglich in mir leuchte. Ach das heilige Feuer deiner holdseligen Liebe entzünde mich durch un[d] durch / das Feuer der Heiligkeit / das Freudenfeuer das sanffte / liebliche Feuerflam[m]lein / welches ohne alle Mühe / Sorg und Angst ist der edle Geruch deiner Liebe erquicke mich / der köstliche Him[m]el-Balsam lindere unnd heile mein Hertz / daß ich diesen edlen Geruch deiner Salbe unverhindert nachlauffe.

Ach du schönester Liebhaber! was ist doch / das ich an deiner Liebe nicht habe: Sie ist ja meine Weide / meine volle Genüge / mein Speiß und Tranck / mein Himmelbrod / mein süsser Wein meine Freude / mein Friede / mein sanffte Ruhe / mein Leben / mein Liecht mein Heil / meine Seligkeit / mein Reichthumb / meine Lust / meine Ehre / meine Zierde / mein Schmuck / meine Herrlichkeit. Ach wenn ich deine Liebe verliere! was hab ich denn? bin ich denn nicht nacket und bloß? arm und elend? Ach so laß mich nach dir weine[n]! und dich mit Threnen suchen wie Maria Magdalena[531] / und nicht auffhören / biß ich dich finde / denn du hast mich je unnd je geliebet / darumb hast du mich nach dir gezogen aus lauter Güte.[532] Ach laß mich deine Liebe allezeit leiten! daß sie bey mir bleibe / und mich widerhole / wenn ich irre / die mich lehren in meiner Unwissenheit / die meine Weißheit sey in meiner Thorheit / die mich bekehre / wenn ich sündige / die mich halte / wen[n] ich strauchle / die mich aufrichte / wenn ich falle / die mich tröste / wenn ich betrübet bin / die mich stärcke / wenn ich schwach bin / die das glimmende Töchtlein meines Glaubens auffblase / wen[n] es verleschen wil[533] / die mich zu sich neme wenn ich abscheide / und mich ewiglich bey sich behalte / Amen!

---

[531] Joh. 10. v. 15. [Helyesen Joh. 20. v. 15. „Spricht Jhesus zu jr / Weib / was weinestu? wen suchestu? Sie meinet es sey der Gartner / vnd spricht zu jm / Herr / hastu jn weggetragen? so sage mir / wo hastu jn hin geleget? so wil ich jn holen.”]

[532] Jer. 31. v. 3. „Der HERR ist mir erschienen von fernen / Jch hab dich je vnd je geliebet / darumb hab ich dich zu mir gezogen / aus lauter güte.”

[533] Esa. 42. v. 3. „Das zustossen Rhor wird er nicht zubrechen / vnd das glimmend Tocht wird er nicht auslesschen / Er wird das Recht warhafftiglich halten leren.”

IV/2. Függelék

V. *A'* Christusnak szeretetiért *való Imádság*[534]

Oh én Uram Jésus Christus! te lelkemnek nemesebb szeretöje, adjad nékem a' te kegyelmedet, hogy én tégedet viszontag szivemböl szeresselek, és mondjam tenéked: *Én szerelmes Uram Jésus*: adjad, hogy az én szivemben semmit egyebet nem tapasztaljak, hanem a' te szerelmedet, vedd-ki mind azt az én szivemböl, a' mi nem te szerelmed, mert semmit szivemben egyebet nem kivánok, hanem a' te szerelmedet. Oh melly barátságos, gyönyörüséges, és édes a' te szerelmed, melly igen megenyhíti az, az én lelkemet, melly igen megörvendezteti az, az én szivemet. Oh engedd-meg, hogy semmit egyebet nem gondoljak, lássak, kivánjak, tapasztaljak, érezzek, hanem tsak a' te szerelmedet: mert az minden, azé minden, az magában foglal mindent, az mindeneket feljül halad. Oh, ezt a' nemes kintset kivánom én örökké meg-tartani. Adjad, hogy én éjjel és nappal ezen a' köszíklán álljak, és ezt a' kintset szorgalmatoson és hüségesen meg-óltalmazzam, arról gondolkozzam, azért imádkozzam: mert ez az örök életnek ízi, a' paraditsomnak ízi. Oh én szeretöm, te én érettem megsebesíttettél, sebhessed-meg az én lelkemet a' te szerelmeddel. Oh a' te drága véred, melly a' nagy szeretet miatt omlott-ki, olly nemes, olly hathatós, hogy az a' kö szivet-is meglágyíthatja. Oh engedd-meg, hogy az, az én szivemet által-járja, hogy a' te szerelmed az én szivemet által-járhassa, mert a' te szereteted a' te véredben vagyon. Oh vajha megnyitná magát az én szivem, azoknak a' te nemes és gyenge véred tsepjeinek bévételére, mellyek a' halállal való küszködésedben a' földre tsepegtenek és lehúllottanak. Oh vajha megnyitnák az én szemeimnek forrási ö magokat, és szeretetböl forró könyhullatásokat öntenének, és te utánnad, mint egy gyermek, mind addig sirnék, míg te engemet magadhoz vonszasz, a' te karjaidra felvészesz, te magadat velem meg-kóstoltatod, és magadat a' lelki és mennyei jegy által velem egyesíted, hogy én te veled egy sziv, egy lélek, és egy test légyek. Oh vonny engemet utánnad és én te utánnad futok. Oh vajha én tégedet szivemben megtsókolhatnálak, és a' te szájadból a' te édes vigasztalásodat elvehetném! Oh én vigasztalóm, én erösségem, én életem, én világosságom, én kintsem, én idvességem, én leg-föbb javam, én szerelmem, egyesíts engemet magaddal, mert mindenem a' mim te nálad nélkül, te kivülötted vagyon, merö azon büntetés és epe, siralom és a' szivnek fájdalma, tsupa nyughatatlanság és gondolkozás; de te vagy lelkemnek egy nyugodalma, békessége és öröme. Annakokáért adjad nékem, hogy a' te nemes gyenge szerelmed mindenkoron és örökké én bennem világoskodjék.

[534] HUSZTI, *i.m.*, 188–192.

Oh a' te kivánatos szeretetednek szentséges tüze gyulaszszon-fel engemet egészlen, a' szentségnek az a tüze, az örömnek az a' tüze, a' tsendes, szerelmetes tüznek lángotskája, melly minden fáradság nélkül gondolkozás és fájdalom nélkül vagyon, a' te szerelmednek nemes illatja éleszszen-meg engemet, a' drága mennyei balsam könnyebbítse és gyógyítsa szivemet, hogy e' te kenetednek szaga után akadály nélkül futhassak. Oh te leg-szebb szeretö, vallyon mi vólna az, a' mit én a' te szerelmedben fel-nem találnék? Imé az, az én legeltetésem, az én tökéletes elégségem, az én ételem és italom, az én mennyei kenyerem, az én édes borom, én örömem, én békességem, én tsendes nyúgodalmom, én életem, én világosságom, én idvességem, én orvosságom, én gazdagságom, én gyönyörüségem, én tisztességem, én ékességem, én czifrázatom, én ditsöségem. Oh ha én a' te szerelmedet el-vesztem, mim marad osztán? Avagy nem merö mezítelen vagyok-é, szegény és nyavalyás; óh adjad annakokáért, hogy te utánnad sirhassak, és tégedet könyhúllatásokkal keresselek, mint Mária Magdaléna, és addig megne szünnyem, míg nem megtalállak tégedet, mert te engemet mind jobban-jobban szerettél; annakokáért vontál engemet magad után a' te tsupa igasságodból. Oh adjad, hogy a' te szerelmed mindenkoron kövessen engemet, hogy az mindenkoron velem maradjon, és engemet midön el-tévelyedem, viszsza-húzzon; melly engemet tudatlanságomban tanítson; melly böltseségem légyen énnékem az én bólondságomban; melly engemet megtérítsen, ha vétkezem, melly megtartson, ha tántorgok; mely engemet felemeljen, ha el-esem; melly engemet vigasztaljon, ha meg-szomoríttatom; melly engemet megerösítsen, midön erötlen vagyok; melly az én szivemnek füstölgö tsepüjét fel-fújja, midön el-akar alunni; melly engemet magához vegyen, midön eltávozom, és engemet örökké magánál meg-tartson, Ámen.

IV/3. Függelék

A' Christusnak szeretetiért való Imádság[535]

ÓH én Uram Jésus Chirstus te lelkemnek-leg nemesebb Szeretője, adjad nékem a' te kegyelmedet, hogy én tégedet viszontag szivemből szeresselek, ezt mondván: Én szerelmes Uram Jésus! adjad, hogy az én szivemben semmit egyebet ne tapasztaljak, hanem a' te szerelmedet: vedd-ki mind azt az én szivemből, a' mi nem a' te szerelmed, mert semmit szivemben egyebet nem kivánok, hanem a' te szerelmedet. Óh melly barátságos, gyönyörűséges, és édes a' te szerelmed, melly igen megenyhíti az, az én lelkemet, melly igen megörvendezteti az, az én szivemet. Óh engedd-meg, hogy semmit egyebet ne gondoljak, lássak, kivánjak, tapasztaljak, érezzek, hanem tsak a' te szerelmedet: mert az minden, azé minden, az magában foglal mindent, az mindeneket feljűl halad. Óh! ezt a' nemes kintset kivánom én örökké meg-tartanom. Adjad, hogy én éjjel és nappal ezen a' kősziklán álljak, és ezt a' kíntset szorgalmatosan és hűségesen meg-óltalmazzam, arról gondolkozzam, azért imádkozzam: mert ez az örök életnek ízi, és a' paraditsomnak tornátztza. Óh én szeretőm, te én érettem megsebesíttettél, sebhesitsed-meg az én lelkemet a' te szerelmeddel. Óh a' te drága véred, melly a' nagy szeretet miatt omlott-ki, olly nemes, olly hathatós, hogy az a' kő-szivet-is meglágyíthatja. Óh engedd-meg, hogy az, az én szivemet által-járja, és ugy a' te szerelmed az én szivemet által-hathassa; mert a' te szereteted a' te véredben vágyon. Óh vajha megnyitná magát az én szivem, azoknak a' te nemes és gyenge véred tsepjeinek bévételére, mellyek a' halállal való küszködésedben a' földre tsepegtenek és lehúllottanak. Óh vajha megnyitnák az én szemeimnek forrási ő magokat, és szeretetből forró könyhullatásokarat [!] fakadnának, és én te utánnad, mint egy gyermek, mind addig sírnék, míg te engemet magadhoz vonszasz, a' te karjaidra felvészesz, te magadat velem meg-kóstoltatod, és magadat velem a' lelki és mennyei eljegyzés által velem egyesíted, hogy én te veled egy sziv, egy lélek, és egy-test légyek. Óh vonnj engemet utánnad, és te utánnad futok. Óh vajha én tégedet szivemben megtsókolhatnálak, és a' te szádból a' te édes vigasztalásodat elvehetném! Óh én vigasztalóm, én erősségem, én életem, én világosságom, én kíntsem, én idvességem, én leg-főbb javam, én szerelmem, egyesítsd engemet magaddal, mert mindenem a' mim te nálad nélkűl, es te kivűlötted vagyon, merő kín és epe, siralom és a' szivnek fájdalma, tsupa nyughatatlanság és epesztő gond; de te vagy lelkemnek az ő nyugodalma, békessége és öröme. Annakokáért adjad nékem, hogy a' te nemes gyenge szerelmed mindenkoron és

[535] BÉL, *i.m.*, II. rész, 5. Könyörgés, 217–222.

örökké én bennem világoskodjék. A' te kivánatos szeretetednek szentséges tüze gyulaszszon-fel engemet egészlen, ama' szentségnek örömnek, és tsendes szerelmetes tüznek lángotskája által, melly minden epesztés, gond és fájdalom nélkűl vagyon. A' te szerelmednek nemes illatja éleszszen-meg engemet, a' drága mennyei balsam könnyebbítse és gyógyítsa szivemet, hogy ezen te kenetednek jó illatja után akadály nélkűl futhassak. Óh te leg-szebb szerelmesen, [!] vallyon mi vólna az, a' mit én a' te szerelmedben fel-nem találnék? ő az én legeltetésem, az én tökéletes elégségem, az én ételem és italom, az én mennyei kenyerem, az én édes borom, én örömem, én békességem, én tsendes nyúgodalmom, és életem, én világosságom, én idvességem, én orvosságom, én gazdagságom, én gyönyörűségem, én tisztességem, én ékességem, én tsinosságom és az én ditsőségem. Jaj ha én a' te szerelmedet el-vesztem, valljon mim marad? Avagy nem mezítelen, szegény és nyavalyás vagyok-é? óh adjad annakokáért, hogy te utánnad sírhassak, és tégedet könyhúllatásokkal keresselek, mint Mária Magdolna, és addig meg ne szűnnyem, míg nem megtalállak tégedet, mert te engemet szűntelen szerettél; annakokáért vontál engemet magád után mérő szeretetből. Óh adjad, hogy a' te szerelmed mindenkoron kövessen engemet, hogy az mindenkoron velem maradjon, és engemet mindőn el-tévelyedem, helyre hozzon; tudatlanságomban tanítson; bőltseségem légyen énnékem az én bólóndságomban; engemet megtérítsen, ha vétkezem; megtartson, ha tántorgok; felemeljen, ha el-esem; engemet vigasztaljon, ha meg-szomoríttatom; megerősítsen, midőn erőtlen vagyok; az én szivemnek füstölgő gyertyabélét fel-fújja, mindőn el-akar alunni, engemet magához vegyen, midőn el-költözöm, és engemet örökké magánál meg-tartson, Amen.

V/1. Függelék

Gebet um Verschmähung der Welt

Ach mein hertzliebster HErr JEsu Christe! Du HErr der Herrlichkeit[536] / wie hab ich diese elende / vergängliche Welt so lieb gehabt? Ach was hab ich so sehr geliebet! eine Blume die verwelcket / Heu / das verdorret[537] / einen Schatten / der dahin fleugt? Ach! wie habe ich meine Liebe und mein Hetz an so ein Nichtiges und Flüchtiges gehenckt? wie hab ich doch eine leblosen Schatte[n] der gar nichts ist / so sehr geliebet? Wie hab ich mir darum so viel vergeblicher Unruhe gemacht[538] / so viel Schmertzen: So viel Sorgen und Gremen? Was kan doch meiner unsterblichen Seelen ein sterblich Ding helffen? Wo ist alle Herrlichkeit Salomonis? Sie ist als eine Blume verwelcket. Wo ist seine Ehre / wenn ihn Gott nicht ehren wird? GOtt ehren ist deß Menschen rechte Ehre: Wer mich ehret / den wil ich wider ehren.[539] Welchen nun Gott nicht ehret an jenem Tage / wer wil ihn ehren? Die Ehre dieser Welt fähret niemand nach[540] / wer aber Gott ehret/ deß Ehre wird ewig bleiben. In Menschen Augen groß seyn ist nichts / und währet ein kleine Zeit / aber für GOtt groß seyn / das ist / Gottsfürchtig seyn / das währet ewiglich.[541] Was hilfft nun grosse Ehre auff Erden / wenn man für GOtt nicht geehret ist? Wie sagt der Engel Gabriel zum Propheten Daniel:[542] Du lieber Mann / du bist GOtt lieb und werth. Ach mein Gott! laß mich nach dieser Ehre trachten / daß ich dir lieb seyn möge / und nicht nach der Ehre dieser Welt / dadurch ich dir unlieb und unwerth werde. Was schadets / für der Welt verachtet und verschmähet werden / wan[n] man von Gott geehret wird? Laß mich O HErr Christe! mit dir hie deine Schmach tragen[543] / auf daß ich dort deiner Herrlichkeit theilhafftig werde.

Gib mir/ d[as] ich deine Schmach[544] / O HErr Christe! grösser achte / denn alle Schätze Aegypti / ja der gantzen Welt.

---

[536] 2. Cor. 2. v. 8. [Helyesen 1. Kor. 2. v. 8. „Welche keiner von den Obersten dieser welt erkand hat / Denn wo sie die erkand hetten / hetten sie den HErrn der Herrligkeit nicht gecreutziget.”]

[537] Esa. 40. v. 6. et. 7. „6. ES spricht eine stimme / Predige / Vnd er sprach / Was sol ich predigen? Alles Fleisch ist Hew / vnd alle seine Güte ist wie eine Blume auff dem felde. 7 Das Hew verdorret / die Blume verwelcket / Denn des HERRN geist bleset drein. Ja das Volck ist das Hew /

[538] Ps. 39. v. 3. [Helyesem Ps. 39. v. 7. „Sie gehen da her wie ein Schemen / vnd machen jnen viel vergeblicher vnruge / Sie samlen / vnd wissen nicht wer es kriegen wird.”] 1. Tim. 6. v. 10.

[539] 1. Sam. 2. v. 30.

[540] Ps. 49. v. 18.

[541] Ps. 11. v. 10. et. 11 Helyesen: Ps. 111. v. 10.

[542] Dan. 10. v. 9., Dan. 9. v. 23.

[543] Hebr. 13. v. 13. „So lasset vns nu zu jm hin aus gehen / ausser dem Lager / vnd seine schmach tragen”

[544] Hebr. 11. v. 16.

Ach was kan mir auch aller Reichthum helffen / wenn ich sterben solte?[545] Werde ich auch etwas mitnehmen?[546] Darumb O mein Gott und HErr! laß mich den ewigen Reichtumb behalten / welchen ich nimmermehr verliere[n] kan:[547] Nemlich dich selbst / deine Gnade und Barmhertzigkeit / deinen Heil. Verdienst / O HErr Jesu! die Vergebung der Sünden / den H. Geist und ewiges Leben.

Bleibet doch sonst alles in der Welt / und vergehet mit der Welt[548] / was wird michs denn helfen[549] / wenn ich gleich aller Welt Gut hätte: was wird mirs denn schaden / wenn ich gleich nichts habe? Im Him[m]el ist mir aufgehaben das ewige / unvergängliche / unverweßliche un[d] unbefleckte Erbe.[550] Ach was ist auch alle Lust dieser Welt! und deß tödlichen Fleisches: Ists nit der verbottene Baum / davon wir den Tod essen / ists nit lauter Gifft / bringts nit Gremen / Schmertzen / Reue / böß Gewissen / und einen nagenden Wurm / Weinen un[d] Heulen? Wie sage[n] die Verdambten / Sap. am 5. Was hilfft uns nun der Pracht / Reichthum / und Hochmut?[551] Ists doch alles dahin geflogen wie ein Schatte[n] / wie ein Geschrey / das fürüber fähret. Ach mein HErr JEsu Christe! laß mich meine Lust an dir haben / so wird meine Freude ewig seyn / Laß mich meine Ehre an dir haben / so wird meine Ehre ewig seyn / laß mich meinen Reichthum an dir haben / so ist mein Reichthum ewig / laß mich meine Herrlichkeit an dir haben / so ist meine Herrlichkeit ewig. Ach mein HErr JEsu Christe! in dir hab ich tausendmal mehr Güter / denn ich in der Welt lassen muß / in dir hab ich viel grössere Ehre / ob ich gleich von allen Menschen verachtet werde / in dir hab ich viel grössere Liebe / ob mich gleich die gantze Welt hasset/ an dir hab ich den allerliebsten und besten Freund und die höchste Freundschafft / ob ich gleich keine Freund in der Welt habe / in dir habe ich vielmehr Segen / ob mich gleich die gantze Welt verflucht / in dir hab ich viel grössere Freude / ob mich gleich die gantze Welt betrübt: Summa in dir hab ich alles / und du bist mir alles / und wenns müglich wäre / daß mein Leib tausendmal erwürget würde / so bleibest du doch HERR Christ mein Leben / ja mein ewiges Leben und mein ewiges Heil.

---

[545] Ez. 7. v. 19., Zeph. 1. v. 8.,
[546] 1. Tim. 6. v. 7.
[547] Ps. 73. v. 24.
[548] 1. Joh. 2. v. 17
[549] Matt. 16. v. 26.
[550] 1. Pet. 1. v. 4.
[551] Sap. 5. v. 8.

V/2. Függelék

E' Világnak megutálásáért *való Imádság*.[552]

OH én szivem szerint való szeretö Jésus Christusom! Te ditsöségnek Ura, melly igen szerettem én ezt a' nyavalyás, múlandó világot? Oh mitsoda az, a' mit én illy igen szerettem, tsak virág, melly meghervad; fü, melly megszárad; árnyék, melly majdan elmúlik. Oh hogy-hogy ragasztottam az én szeretetemet és szivemet az illyetén semmi és múlandóságokhoz, hogy szerettem én még-is illyen valóság nélkül való árnyékot, melly tellyességgel tsak semmi, ennyire? Hogy-hogy tsináltam magamnak ezért illy sok múlandó nyughatatlanságokat, illy sok fájdalmakat, illy sok gondokat és bánatokat? Ugyan-is, mivel segítheti a' halandó dolog az én halhatatlan lelkemet? Hol vagyon a' Salamonnak bölts ditsösége? Meghervadott, mint egy virág. Hol az ö tisztessége, ha az Isten ötet meg-nem betsüli? Az Istent tisztelni az embereknek igaz tisztességek: A' ki engemet megtisztel, azt-is én viszontag megtisztelem: A' kit azért az Isten ama' napon meg-nem betsül, kitsoda betsüli-meg ötet? E' világnak betsületi senkinek utánna nem mégyen; de a' ki az Istent megtiszteli, annak tisztessége megmarad örökké. Az embereknek szemek elött nagygyá lenni semmi sem, és kitsíny ideig tart, de Isten elött nagygyá lenni, az-az az Istent félni, az megmarad örökké. Mit használ tehát a nagy tisztesség e' földön, hogyha ember Isten elött meg-nem tiszteltetett? Mit mond a' Gábriel Angyal a' Daniel Prófétának: *Te szeretö férjfiú, Isten elött kedves és betsületes vagy*. Oh én Istenem, adjad nékem, hogy erröl a' tisztességröl gondolkozzam, hogy tenéked lehessek kedves, és nem e' világnak szereteti szerint, melly által én tenéked gyülölségessé és méltatlanná lészek. Mit árt e' világ elött megutáltatni és megtsúfoltatni, hogy-ha ember Istentöl megtiszteltetik? Engedjed nékem óh Christus Jésus, teveled együtt a' te tsúfoltatásodat hordoznom, hogy énnékem amott a' te ditsöségedben részem légyen.

Adjad nékem, hogy a' te megutáltatásodat én Uram Christus, nagyobbra betsüljem az Égyiptomnak, söt az egész világnak minden kintseinél. Oh mit segíthet énnékem e' világnak minden ditsösége-is, midön énnékem megkelletik halnom? vagy viszek-é én el valamit abból magammal? Annak-okáért óh én Uram és én Istenem, engedd-meg nékem, az örök gazdagságot megtartanom, mellyet én soha el-nem veszthetek: tudnillik, tégedet magadat, a' te kegyelmedet és konyörületességedet, a' te szent érdemedet óh Uram Jésus, büneimnek botsánatját, a' Sz. Lelket, és az örök életet. Ugyan-is, azonkivül minden e' világban marad, és e' világgal együtt elvész; mit használ azért énnékem, ha e' világnak java enyím vólna-is: Mit

[552] HUSZTI, *i.m.*, 280–284.

árthat azért énnékem, ha tellyességgel semmim nintsen-is? Az egekben megtartattatott számomra az örökké-való elveszthetetlen és bémotskolhatatlan örökség. Oh, e' világnak minden ditsösége-is mitsoda e' halálos testnek? Avagy nem ama' megtiltatott fa-é, mellyröl mi halált eszünk, nem tsupa méreg-é, avagy nem hoz-é bánatot, fájdalmat, nehézséhet, gonosz lelkiesméretet és mardosó férget, sirást és jajgatást? Mit használ már mostan nékünk a' pompa, gazdagság és a' nagyra-vágyás? Ugyan-is, mint az árnyék mindenek elrepültenek; mintegy kiáltás, melly széllyel oszlott. Oh én Uram Jésus Christus, adjad, hogy az én gyönyöröségem te benned légyen, ekképen örökké tart az én örömem; adjad, hogy az én tisztességem te benned légyen, és úgy lészen az én tisztességem örökké-való; engedd-meg nékem, hogy gazdagságom te benned légyen, akképen tart az én gazdagságom örökké; te légy énnékem ditsöségem, és úgy az én ditsöségemnek vége nem lészen. Oh én Uram Jésus Christus, énnékem te benned ezerszer-is több jószágom vagyon, mint sem a' mennyit e' világban hagyok; te benned vagyon énnékem sokkal nagyobb tisztességem, ha szintén minden emberektöl megutáltatnám-is: te benned vagyon énnékem nagyobb szeretetem; ha szintén engem ez egész világ gyülöl-is: te nálad vagyon az én szerelmetesb és legjobb barátom és leg-nagyobb barátságom; ha szintén nékem e' világon egy barátom nints-is: te benned vagyon énnékem sokkal nagyobb áldásom; hogyha e' világ megátkoz-is: te benned vagyon énnékem sokkal nagyobb örömem; ha szintén ez egész világ megszomorít-is. Egy summában, te benned vagyon énnékem mindenem, és te minden vagy nékem, és ha lehetséges vólna, hogy az én testem ezerszer megölettetnék-is, meg-maradsz te még-is én Uram Christus, én életem, bizonnyal az én örök életem, és az én örök idvességem, Ámen.

V/3. Függelék.

E' Világnak megutálásáért *való Imádság*[553]

ÓH én szerelmes Jésus Christusom! Te ditsőségnek Ura! melly igen szerettem én ezt a' nyáválás, múlandó világot? Óh mitsoda az, a' mit én illy igen szerettem, tsak virág, melly meghervad; fű, melly megszárad; árnyék, melly majdan elmúlik. Óh hogyhogy ragasztottam az én szeretetzemet [!] és szivemet az illyetén semmi és múlandóságokhoz? hogy szerettem én ennyire illyen valóság nélkűl való árnyékot, melly tellyességgel tsak semmi? Hogyhogy tsináltam magamnak ezért illy sok múlandó nyughatatlanságokat, illy sok fájdalmakat, illy sok gondokat és bánatokat? Ugyan-is, mivel segítheti a' halandó dolog az én halhatatlan lelkemet? Hol vagyon a' Salamonnak bőlts ditsősége? Meghervadott, mint egy virág. Hol az ő tisztessége, ha az Isten őtet meg-nem betsűli? Az Istent tisztelni az embereknek igaz tisztességek: A' ki engemet megtisztel, aztis én viszontag megtisztelem: A' kit azért az Isten ama' napon meg-nem betsűl, kitsoda betsűli-meg őtet? E' világnak betsűleti senkinek utánna nem mégyen; de a' ki az Istent megtiszteli, annak tisztessége megmarad örökké. Az embereknek szemek előtt nagygyá lenni semmi sem, és kitsíny ideig tart, de Isten előtt nagygyá lenni, az-az, az Istent félni, az megmarad örökké. Mit használ tehát a' nagy tisztesség e' földön, hogyha az ember Isten előtt meg-nem tiszteltetett? Mit mond a' Gábriel Angyal a' Daniel Prófétának: Te szerelmes férjfiú, Isten előtt kedves és betsűletes vagy. Óh én Istenem! adjad nékem, hogy erről a' tisztességről gondolkozzam, hogy tenéked lehessek kedves, és nem e' világnak szereteti szerént, melly által én tenéked gyülölségessé és méltatlanná lészek. Mit árt a' világ előtt megutáltalni és megtsúfoltatni, hogy-ha az ember Istentől megtiszteltetik? Engedjed nékem óh Christus Jésus! teveled együtt a' te tsúfoltatásodat hordóznom, hogy énnékem amott a' te ditsőségedben részem légyen.

Adjad nékem, hogy a' te megútáltatásodat Uram Christus! nagyobbra betsűljem az Égyiptomnak, sőt az egész világnak minden kintseinél. Óh mit segíthet engem e' világnak minden ditsősége-is, midőn énnékem megkelletik halnom? avagy viszek-é én el valamit abból magammal? Annak-okáért óh én Uram és én Istenem! engedd-meg nékem amaz örök gazdagságot megtartanom, mellyet én soha el-nem veszthetek: tudnillik, tégedet magadat, a' te kegyelmedet és könyörűletességedet, a' te szent érdemedet, óh Uram Jésus! büneimnek botsánatját, a' Sz. Lelket, és az örök életet, Ugyan-is, azonkivűl minden e' világban marad, és e' világgal együtt elvész; mit használ azért énnékem, ha mind e' világnak java enyím vólna-is:

[553]BÉL, *i.m.*, III. rész, 1. Könyörgés, 325–329.

Mit árthat azért énnékem, ha tellyességgel semmim nintsen-is? Az egekben megtartattatott számomra az örökké-való elveszthetetlen és bémotskolhatatlan örökség. Óh, e' világnak minden ditsősége-is mitsoda e' halálos testnek? Avagy nem ama' megtíltatott fa-é, mellyről mi halált eszünk; nem tsupa méreg-é? avagy nem hoz-é bánatot, fájdalmat, nehézséget, gonosz lelkiesméretet és mardosó férget, sirást és jajgatást? Mit használ már mostan nékünk a' pompa, gazdagság és a' nagyravágyás? Ugyan-is, mint az árnyék mindenék elrepűltenek; mintegy kiáltás, melly széllyel oszlott. Óh én Uram Jésus Christus! adjad, hogy az én gyönyörűségem te benned légyen, ekképen örökké tart az én örömém; adjad, hogy az én tisztességem te benned légyen, és úgy lészen az én tisztességem örökké-való; engedd-meg nékem, hogy gazdagságom te benned legyen, akképen tart az én gazdagságom örökké; te légy énnékem ditsőségem, és úgy az én ditsőségemnek vége nem lészen. Óh én Uram Jésus Christus! énnékem te benned ezerszer-is több jószágom vagyon, mint sem a' mennyit e' világban hagyok; te benned vagyon énnékem sokkal nagyobb tisztességem, ha szintén minden emberektől megutáltatnám-is: te benned vagyon énnékem nagyobb szeretetem: ha szintén engem ez egész világ gyűlöl-is: te nálad vagyon az én leg szerelmetesb és legjobb barátom és leg-nagyobb barátságom; ha szintén nékem e' világon egy barátom nints-is: te benned vagyon énnékem sokkal nagyobb áldásom; hogyha e' világ megátkoz-is: te benned vágyon énnékem sokkal nagyobb örömem; ha szintén az egész világ megszomorít-is. Egy summában, te benned vagyon énnékem mindenem, és te minden vagy nékem, és ha lehetséges vólna, hogy az én testem ezerszer megölettetnék-is, meg-maradsz te még-is Uram Chirstus! én életem, bizonnyal az én örök életem, és az én örök idvességem, Amén.

VI/1. Függelék

Gebet umb die Nachfolgung Christi

ACh du holdseliger / freundlicher / liebreicher HErr JEsu Christe! du sanfftmütiges / demütiges / gedultiges Hertz / wie ein schönes / tugendreiches Exempel eines heiligen Lebens hast du uns gelassen / daß wir nachfolgen sollen deinen Fußstapffen: Du bist ein unbefleckter Spiegel aller Tugenden / ein vollkom[m]en Exempel der Heiligkeit / eine untadelhaffte Regel der Frömmigkeit / eine gewisse Richtschnur der Gerechtigkeit. Ach! wie ungleich ist doch mein sündliches Leben gegen deinem H. Leben? Ich solte in dir als ein neue Creatur leben[554] / so lebe ich mehr in der alten Creatur / nemlich in Adam / als in dir meinem lieben HErrn JESU Christo:[555] Ich solte nach dem Geist leben / so lebe ich leider nach dem Fleisch / und weiß doch / was die Schrifft sagt: Wo ihr nach dem Fleisch lebet / so werdet ihr sterben.[556] Ach du freundliches / gedultiges / langmütiges Hertz! vergib mir meine Sünde / decke zu meine Gebreche[n] übersihe meine Missethat: verbirg deine H. zarte Augen für meiner Unreinigkeit: verwirff mich nicht von deinem Angesicht / verstoß mich nicht aus deinem Hause als eine[n] Unreinen und Aussätzigen:[557] tilge aus meinem Hertzen alle Hoffart als deß Teuffels Unkraut / und pflantze in mir eine Demut / als die Wurtzel und Fundament der Tugend: reute zu Grund aus in mir alle Rachgier / un[d] gib mir deine edle Sanfftmut. Ach du höchste Zierde aller Tugend! schmücke mein Hertz mit reinem Glauben / mit feurigen Liebe / mit lebendiger Hoffnung / mit H. Andacht / mit kindlicher Furcht. O du mein einige Zuversicht / meine Liebe und meine Hoffnung / meine Ehre / meine Zierde / dein Leben ist ja nichts anderst gewesen / denn Liebe / Sanfftmut / und Demut / darum laß diß dein edles Leben in mir auch seyn / dein tugendhafftes Lebe[n] sey auch mein Leben. Laß mich einen Geist / ein Leib und Seele mit dir seyn / auff daß ich in dir / un[d] du in mir lebest.[558] Lebe du in mir und nit ich selbst / laß mich dir leben und nicht mir selbst. Gib / daß ich dich also kenne und lieb habe / daß ich auch also wandele gleichwie du gewandelt hast:[559] Bist du mein Liecht / so leuchte in mir / bist du mein Leben / so lebe in mir / bist du mein Zierde / so

---

[554] Cor. 5. v. 17. [Helyesen: 1. Kor. 5. v. 17. „Darumb ist jemand in Christo / so ist er eine newe Creatur / Das alte ist vergangen / sihe / es ist alles new worden."]

[555] Gal. 6. v. 15. „Denn in Christo Jhesu gilt weder Beschneitung noch Vorhaut etwas / sondern eine newe Creatur."

[556] Rom. 8. v. 13. „Denn wo jr nach dem Fleisch lebet / so werdet jr sterben müssen. Wo jr aber durch den Geist des fleisches Gescheffte tödtet / so werdet jr leben"

[557] Ps. 31. v. 14.

[558] Joh. 17. v. 23. „Jch jn jnen / vnd du in mir / auff das sie volkomen seien / in eines / Vnd die Welt erkenne / das du mich gesand hast / vnd liebest sie / gleich wie du mich liebest."

[559] 1. Joh. 2. v. 6. „Wer da saget / das er in jm bleibet / der sol auch wandeln / gleich wie er gewandelt hat."

schmücke mich schön / bist du mein Freude / so freue dich in mir / bin ich deine Wohnung / so besitze mich allein? Laß mich allein dein Werckzeug seyn / daß mein Leib / meine Seele und mein Geist heilig sey.[560] Du ewiger Weg / leite mich / du ewige Warheit lehre mich / du ewiges Leben erquicke mich.[561] Laß mich ja nicht deß bösen Geistes Werckzeug seyn/ daß er nicht seine Boßheit / Lügen / Hoffart / Geitz / Zorn / Unsauberkeit durch mich und in mir übe / und vollbringe / denn das ist deß Satans Bild / davon du mich / O du schönes vollkommenes Ebenbilde Gottes / erlösen wollest.[562] Erneure aber meinen Leib / Geist /[563] und Seele täglich nach deinem Bilde / biß ich vollkommen werde. Laß mich der Welt absterben / auff daß ich dir lebe. Laß mich mit dir aufferstehen/ auff daß ich mit dir gen Himmel fahre: Laß mich mit dir gecreutziget werden / auff daß ich zu dir in deine Herrlichkeit eingehen möge / Amen!

Umb GOttes Barmhertzigkeit such im 3. Gebot 10. das Gebet. fol. 49.

[560] 1. Thes. 5. v. 32. [?]
[561] Joh. 14. v. 6. „Jhesus spricht zu jm / Jch bin der Weg / vnd die Warheit / vnd das Leben. Niemand kompt zum Vater / denn durch Mich"
[562] Col. 1. v. 15. „welcher ist das ebenbilde des vnsichtbaren Gottes / der Erstgeborner vor allen Creaturen"
[563] Eph. 4. v. 3.

VI/2. Függelék

Könyörgés a' Christusnak követéséért[564]

OH te engedelmes, barátságos, szerelemmel gazdag Jésus Christus! te szelíd, alázatos, békességes-türö sziv, melly szép, jóságos tselekedettel gazdag példáját hagytad nálunk a' te szent életednek, hogy mi követnök a' te lábaidnak nyomát: Te vagy a' jóságos tselekedeteknek motsok nélkül való tüköre, a' szentségnek tökéletes példája, a' jámborságnak megrágalmazhatatlan régulája, az igasságnak bizonyos mértéke. Oh melly igen nem hasonlíthatandó az én bünös életem a' te szent életedhez? Énnékem te benned kellett vólna élnem, mint új teremtett állatnak; de inkább élet még-is az ó teremtett állatban, úgymint az Ádámban, mint te benned én Uram Christus Jésusban: Énnékem a' lélek szerint kellene élnem; de haszontalanúl a' test szerint élek, és tudom mindazáltal, a' mit az Irás mond: *Ha ti test szerint éltek, meghaltok*. Oh te barátságos, békességes-türö, hoszszú-ideig várakozó sziv, botsásd-meg az én büneimet, fedezd-el az én romlotságomat; fordítsad-el a' te szent tiszta szemeidet az én tisztátalanságomról: Ne vess-el engemet a' te szined elöl, ne taszíts-ki engemet a' te házadból, mint tisztátalan fekélyest: Vess-ki szivemböl minden kevélységet, úgymint az ördögnek haszontalanságát, és plántáld-bé én belém a' te alázatosságodat; úgymint a' jóságos tselekedeteknek fundámentomát és gyökerét: Rontsd-le mind a' fundámentomáig bennem a' boszszú-állást, és adjad nékem a' te nemes szelídségedet. Oh minden jóságos-tselekedeteknek legnagyobb ékessége, ékesítsed-fel szivemet az igaz hittel, a' buzgó szeretettel, az élö reménséggel, a' szent buzgósággal, a' fiúi félelemmel. Oh te egyetlen-egy bátorságom, én szerelmem és én reménségem, én tisztességem, én gyönyöröségem, a' te életed nem egyéb vólt; hanem szeretet, enedelmesség és alázatosság; annakokáért ez a' te nemes életed légyen én bennem-is, a' te jóságos-tselekedettel tellyes életed légyen én életem-is: Légyen énnékem te veled egy testem és lelkem, hogy én te benned és te én bennem élhess. Élj te én bennem és nem én magam; adjad, hogy én tenéked éljek és nem magamnak. Adjad, hogy én tégedet akképen esmérjelek és szeresselek, hogy én-is akképen járjak, a' miképen te jártál. Ha te vagy az én világom, világosíts-meg engemet, ha te vagy az én életem, élj te magad én bennem; te vagy én ékességem, ékesíts-meg engemet szépen; te vagy vigaságom, örvendezzél én bennem; vagyok-é én te lakó helyed? annakokáért te egyedül lakozzál én bennem? Adjad, hogy egyedül én légyek tenéked eszszözöd [!], hogy az én testem, az én lelkem, az én indúlatom szent légyen. Te örökké-való út, vezérelj engemet; te örök igasság,

[564] HUSZTI, *i.m.*, 293–296.

taníts engemet; te örök élet, éleszsz-meg engemet. Ne engedd nékem, hogy a' gonosz léleknek eszközévé légyek, hogy az ö gonosságát, hazugságát, kevélységét, fösvénységét, haragját, tisztátalanságát én általam és én bennem tselekedje és véghez vigye: mert az az ördögnek képi, attól engemet óh te szép tökéletes hasonlatossága Istennek szabadíts-meg. Ujjítsd-meg pediglen az én testemet, szivemet, lelkemet naponként a' te képed szerint, míglen én tökéletes lészek. Adjad nékem, hogy a' világnak meghaljak, hogy tenéked élhessek: adjad nékem, hogy teveled felkeljek, hogy teveled együtt az égbe-is vitessem. Adjad nékem, hogy teveled megfeszíttessem, hogy te hozzád a' te ditsösegedbe bémehessek. Amen.

[NB. *Az Istennek könyörületességéért való Imádságot, lássad-meg az* I. Résznek a' 10-dik Imádságát: *pag. 37.*]

VI/3. Függelék

A' Christusnak követéséért[565]

ÓH te kegyes, barátságos, szerelemmel gazdag Jésus Christus! te szelíd, alázatos, békességes-tűrő sziv! melly szép, jóságos tselekedettel gazdag példát hagytál nékünk a' te szent életedben, hogy mi követnénk a' te nyomdokidat. Te vagy a' jóságos tselekedeteknek motsok nélkül való tűköre, a' szentségnek tökéletes példája, a' jámborságnak megrágalmazhatatlan régulája, az igasságnak bizonyos mértéke. Óh melly igen nem hasonlíthatandó az én bünös életem a' te szent életedhez? Énnékem te benned kellet vólna élnem, mint új teremtett állatnak; de inkább élek mégis az ó teremtett állatban, úgymint az Ádámban, mint te benned én Uram Christus Jésusomban: Énnékem a' lélek szerént kellene élnem; de ám inkább a' test szerént élek, és tudom mindazáltal, a' mit az Iras mond: Ha ti test szerént éltek, meghaltok. Óh te barátságos, békességes-tűrő, hoszszú ideig-várakozó sziv! botsásd-meg az én büneimet, fedezd-el az én romlotságomat; fordítsad-el a' te szent tiszta szemeidet az én tesztátalanságomtól: Ne vess-el engemet a' te szined elől, ne taszits-ki engemet a' te házadból, mint valami tisztátalan fekélyest. Vess-ki szivemből minden kevélységet, mint az ördögnek haszontalanságát, és plantáld-bé én belém a' te alázatosságodat, mint a' jóságos tselekedeteknek fundámentomát és gyökerét: gyomláld ki belőlem a' boszszú-állást, és adjad nékem a' te nemes szelídségedet. Óh minden jóságos-tselekedeteknek legnagyobb ékessége, ékesítsed-fel szivemet az igaz hittel, a' buzgó szeretettel, az élő reménséggel, a' szent buzgósággal, a' fiúi félelemmel. Óh te egyetlen-egy bátorságom, én szerelmem és én reménségem, én tisztességem, én gyönyörűségem! a' te életed nem egyéb vólt, hanem szeretet engedelmesség és alázatosság; annakokáért ez a' te nemes életed légyen én bennem-is, a' te jóságos-tselekedettel tellyes életed, légyen én életem-is: légyen énnékem te veled egy testem és lelkem, hogy én te benned és te én bennem élhess. Élj te én bennem és nem én magam; adjad, hogy én tenéked éljek és nem magamnak. Adjad, hogy én tégedet akképen esmérjelek és szeresselek, hogy én-is akképen éljek, a' miképen te éltél. Te vagy az én világom, világosíts-meg engem; te vagy az én életem, élj te magad én bennem; te vagy én ékességem, ékesíts-fel engemet szépen, te vagy vigaságom, örvendezzél én bennem; en vagyok a' te lakó helyed? tsak te egyedűl bírj én velem? Adjad, hogy én egyedűl légyek tsak a' te eszközöd, hogy az én testem, az én lelkem, az én indúlatom szent légyen. Te örökké-való út, vezérelj engemet; te örők igasság, taníts engenet; te örök élet, éleszsz meg engemet. Ne engedd nekem, hogy a' gonosz léleknek eszközévé légyek, hogy az

[565] BÉL, *i.m.*, III. rész, 4. Könyörgés, 340–343.

ő gonosságát, hazugságát, kevélységét, fösvénységét, haragját, tisztátalanságát én általam és én bennem tselekedje és véghez vigye: mert az az ördögnek képi, melytől engemet óh te Istennek szép tökéletes hasonlatossága szabadíts-meg. Ujjitsd-meg pediglen az én testemet, szivemet, lelkemet naponként a' te képed szerént, míglen én tökéletes lészek. Adjad nékem, hogy tenéked élhessek: adjad nékem: hogy teveled felkeljek, hogy teveled együt az égbe-is vitessem. Adjad nékem, hogy teveled megfeszíttessem, hogy te hozzád a' te ditsősegedbe bémehessek, Amen.

[NB: *Az Istennek könyörületességeért való Imádságot, lássad meg az* 1. Résznek a' 10dik Imádságát:

Függelék VII.

Wohl=Edler/Vorsichtiger und Wohlgelahrter Herr Doctor. Wie auch: Wohl=Edle/Ehrenveste und Wohlgeachte Herren Patroni.

Wir Leben numehr in der Zeit/ (schreibt ein[566] Theologus.) von welcher der Herr Christus längst zuvor hat geweissaget Luc. 18/8. Wenn des Menschen Sohn kom[m]en wird/ meynest du/ daß er auch werde Glauben finden auff Erden? verstehe einen wahren seligmachenden Glauben allhier Denn wie die heutige Erfahru[n]g gnugsam bezeuget/ so ist leider! bey dem grössesten Hauffen/ den Christen die Religion und der Glaube gar ein blosser Wahn/ und nur ein Schein/ damit man gar nicht ohne Religion seyn/ und für einen Atheisten möge öf [)(2v] fentlich gehalten werden. Im übrigen beküm[m]ert man sich wenig/ wie einer in der wahren Christlichen Religion würdiglich wandeln/ und ein rechtschaffener Jünger und Nachfolger Christi seyn möge/ davon er doch den Namen eines Christen führet.

Ist derohalben ja hochnöthig/ daß die Leuthe von solchem falschen und verdam[m]lichen Wahn/ durch GOttes Wort fleißig abgeführet/ und zur übung des wahren Christenthumbs angeführet werden.

Vnd dahin ists auch gemeynet mit den Christlichen Evangelischen Büchern/ so zu unserer Väter Zeiten/ wie auch itzo/ in zimlicher Anzahl/ in Teusch= und anderen Ländern/ sind gedruckt worden/daß man damit des Sathans Reich zerstöhren/ und das Reich Christi fortpflantzen und vermehren wollen.Vnter andern Gottsgelährten Männern/ ist auch der numher in GOtt selig ruhende Theologus, Herr D Heinrich Müller/ Pastor & Superintendens zu Rostock/ wie auch bey der Vniversität daselbsten Professor publicus, nicht der letzte noch geringste gewesen/ weil er nicht [)(3r] alleine gegenwärtige Geistliche Erquik=Stunden/ sondern auch andere schöne geistreiche Bücher/ auß einem Göttlichen Eiffer geschrieben/ und uns dieselbe gedruckter in die Hände gegeben hat; Es haben Ihn davon weder seine Occupationes publicae, noch Malevolorum interpretationes sinistrae abhalten können. Vielleicht hat Ihn dazu Herr Johannes Heerman[n]/ gewesener Pfarrer zu Köben an der Oder angespohret / denn er in der Vorrede seiner Laborum Sacrorum also schreibt: Sacerdotium non est ocium, sed negotiorum negotium, Et verbi preadicationem & utilium librorum editionem, utrumq[ue] esse laborem Angelicum, spricht Clemens Alexandrinus. Drumb trag ich kein Bedencken/ Ehren=gedachten Authorem auch nach einem seligen Tode/einen

[566] M. Georg Braschius in Praef. sup. Man. Luneb.

Lutherum redivivum, und Hn. Erasmu[m] Franciser einen Müllerum redivivum zu nennen/ weil der eine mit seinen Erquick= der andere mit seinen Ruhe=Stunden sattsam erwiesen haben/ daß sie Christi Diener/ und getreue Haushalten über Gottes Geheimniß [)(3v] gewesen sind/ wie der Apostel I. Cor. 4. meldet. Es müssen aber mehrgedachte Erquick=Stunden im Teutschland sehr lieb und angenehm seyn/ weil sie in so wenig Jahren/ so offt/ und in unterschiedlichen Formaten/ mit groben und kleinen Littern sind nachgedruckt worden. Wie denn das Werck den Meister lobt. Weil aber/ sonderlich zu diesen betrübten Zeiten/ die Exemplaria auß Teutschland biß hieher (bevorauß durch Bäpstische Länder) zu bringen sehr gefährlich; Als hab ich die Mühe auff mich genom[m]en/ daß ich diß geistreiche Büchlein/ dem liebe[n] GOtt zu Ehren/ und auf frommer Leuthe Begehren/ in JEsu Namen auffgelegt/ und eben in diesem Name[n] glücklich zu Ende gebracht habe.

Daß ich es aber E. W. E. H. dedicire und zu einem glückseligen und freundreichen Neuen Jahr verehre/ thue ichs fürnehmlich darumb/ daß ich meine schuldige Danckbarkeit und danckbare Schuldigkeit hiemit etlicher massen E. W. E. H. habe ablege[n] wollen/ welches doch viel zu geringe ist/ in Betrachtung der viel fältigen Wohlthaten/ die mir nicht allein von [)(4r] Dero Hn. Vatern (Groß=Vatern) dem weiland Wohl=Edlen/ Vorsichtigen/ Hoch=und Wohlweisen Herrn MICHAELE HERMANNO. gewesenem vieljährigen Kronstädtischen Consiliario & p. t. Locumtenente &c sind widerfahre[n]; Sondern ich habe fast gleiche discretion an Dero numehr seligen Hn. Brudern (Vatern) dem weiland Wohl=Edlen / vorsichtigen und Wohlweisen Hn. MICHAELE HERRMANNO. dieses Namens dem Andern/ gleiches falls wohlbestellten Kronstädtische[n] Raths=Geschwornen vielfältig vermercket. Auch hab ich E. W. E. H. höchlich zu dancken/ daß Sie mir zu solchem Werck behülflich gewesen/ und mir die löbl. Herrmannische Druckerey darzu vergönnet haben. Gott wolle solche von mir unverdiente Wohlthat mit zeitlich= und ewigen Segen ersetzen/ und die Adeliche Herrmannische Famili in gutem Flor und vigor biß an den Jüngsten Tag erhalten.

E.W.E. H.
Kron=stadt
den. 3. Jen[n]er
An. 1681
Getreuer Diener und Knecht: Nicolaus Müller

Des Buchdruckers kurtze Erinnerung / an den einfältigen Leser.

Hie hast du/ gotts fürchtiger Leser/ die lang=begehrte geistliche Erquick=Stunden / erquicke dich damit in deinem Hertzen und Gemüthe/ und gib GOtt allein die Ehre / als dem milden Geber aller guten/ ja aller vollkommenen Gaben.

Ich habe zwar gantzer 3 Jahr lang ein Bedencken getragen/ ob ichs auch wagen/ und im öffentlichen Druck dir mittheilen sol/ massen mir wohl bewust/ was es für Mühe und Vnkosten erfordere / ein solches Werck in diesem Lande zu verlegen; Endlich aber hat mich darzu die CCLXIV. Betrachtung/ pag. 577. animiret / daß ichs in Jesu Namen gewagt/ und eben in dem Namen vollendet habe.

[)(5r] Ich muß aber den einfältigen Leser erinnern/ wie er diß Büchlein mit Nutzen lesen sol/ sonderlich wenn ihm iemand zuhören wil/ etc. So muß er/ (wie den Gelehrten bekannt) auf die puncta interrogationis ? & exclamationis ! gute Achtung geben / und wo ein solches Zeichen stehet/ da muß der Leser das Wort also aussprechen / als wenn er iemanden umb etwas fragen wolte; Wo aber solch! Zeiche[n] stehet / so muß er selbiges Wort mit einem Seuffzer aussprechen/ so wird man seine Meynung wohl vernehme[n] können.

Folgendes Register hab ich nicht nach der Ordnung gesetzet, wie die Betrachtungen auff einander folgen/ sondern nach Ordnung des Alphabets/ damit der Leser eine und die andere Betrachtung desto eher auff finden könnte.

Daß ich aber die Verba Substantiva im Setzen nicht in acht genom[m]en habe/ (wie in den Druckereyen bräuchlich/) so hab ich auch in diesem Fall die Franckfurter Edition, aus welcher ich diß Büchlein gesetzt/imitiren wollen. Im übrigen sey dem lieben Gott befohlen.

Függelék VIII.

ELÖL JARO BESZED[567]

Kegyes Olvasso, olly reménségben vagyok, hogy ezen munkám, a' mint Istennél, ugy nemzete[m]nél-is kedves lészen. Mellyel hogy ki ki annál hasznossabban élhessen, im ez következendö meg jedzésre mélto dolgokra vigyázzon:

1. Ha mi dolog felöl akar olvasni, azt a' *Lelki Elmélkedéseknek* mutato tabláján keresse, mellyen mindenik caputnak, s' *Elmélkedésnek* titulussát és summáját megfogja találni.

2. A' midön az el olvasando *Elmélkedésre* réjá talál; mingyárt a' titulus után lévö mondást, avagy textust visgállya, és ha abba[n] tellyes értelem nintsen, ne álitsa azt mingyárt hibásnak és fogyatkozotnak lenni; hanem olvassa utánna a' több következendö szókat is, mivel sok helyen, a' textusnak magánossan semmi bizonyos értelme nintsen; hane[m] a' mindgyárt utánna következendö szókban vagyon az elrejtözve. Példának okáért: a' midön az 48-dik *Elmélkedésnek* textussa illy szokkal tétettetik fel: *Minden és mégis semmi*. Ennek magában semmi bizonyos ertelme nints; hanem im[m]ediaté utánna kell ezen szókat-is olvasni: *Az ember*. És ugy lészen osztán illyetén tellyes értelme: *Minden és mégis semmi az ember*.

3. A' textus után következendö szókban, és az egész *Elmélkedésben*, igen kell a' *distinctiokra, punctumokra, exclamatiokra, és interogatiokra* vigyázni, ugy mint mellyek nélkül öszve zurodik zavarodik az egész *Elmélkedésnek* értelme.

4. Mivel a' Német nyelven való Styl[us] avagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterséges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül-is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust-is ugy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellöl félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, s' mind az értelem mellet meg maradgyak. Mellyre nézve én sem tzifráztam a' szókat, sem hoszszu környül való irással nem éltem, hanem mennél röviddebben, s' mind egyenessebben lehetet, ugy ejtettem a' fordittást; ha hol penig olly Német szó jött elö, a' mellyel mi a' mi Magyar nyelvünkön nem szoktunk élni, a' helyett mást tettem fel, de ollyat, melly a' szonak értelmét meg-tartotta.

5. Mivel a' mi Magyarinknak kevés Postillájok van, ezis egyik lehet, a' mellyel Postilla gyanánt élhetnek, kiválképpen az ollyatén helyeken, a' holott *Lelki Tanittók*

[567] SZENCI, *i.m.*,)(2r–)(6r.

nintsenek. Ebben pedig mint kellessék el-igazodni, meg-mutattya az arrul való jedtzés, mellynek titulussa ez: *Oktatás* és *Utmutatás*. Mellyben az Vasárnapi Evangeliumokra és Epistolákra, némelly Unnep napokra szólgálo *Elmélkedések-is*, rendessen fel vannak jegyeztetve.

Mellyet én ezzen jobbitottam meg, hog' az Evangeliomokat és Epistolákat, ki, és hányodik részében irta légyen meg, nagy szorgalmatossággal fel jedtzette[m]; mellyet a' Német exemplárban fel nem találhatni. Ha kinek azért Evangeliomos könyve, avagy Uj Testamentoma vagyon, keresse fel mindeneknek elötte az *Oktatásban* és *Utmutatásban* fel jedtzett Evangeliumot avagy Epistolát, és azt el olvasván, annak utánna olvassa el az arra tartozando *Elmélkedéseket-is*, mellyeket hasomloképpen fel jegyezve talál, az föllyül említett *Oktatásban* és *Utmutatásban*. És igy mind háznál, mind uton, s' mind mezöben praedikátiot tarthat, ezen sebben vagy szablya-tarsolban hordozo Postillátskábúl, a' hol ember *Lelki Tanittóbúl* fogyatkozást lát. A' tisztben lévö *Lelki Tanittóknak* pedig mint kellessék ezen munkával élni, annak modgyát könnyen fel talállyák magok, ha tsak elsöben azt jól és figyelmetessen meg-olvassák. Az jó elmés *Tanittók* akár melly *Elmelkedésbül-is*, könnyen praedikátiot formálhatnak. Edgy szóval, mind *Tanittóknak*, s' mind *Halgatoknak*, mind *Uraknak*, s' mind *Szólgáknak*, mind *Nagyoknak*, s' mind *Kitsinyeknek*, és minden rendbéli embereknek, vagyon ezen könyvetskébül mint tanulniok; el annyira, hogy a' Biblián kívül, alig ha mi szegény *Házánk* és *Nemzetünk*, ennél jobb és hasznossabb könyvet sohais látott.

A' minden kegyelemnek Istene engedgye, hogy ezen munka által, az Isten[n]ek nagy kereszt alatt vitézkedő Anyaszentegyháza, a' mi szegény Nemzetünk között-is, idvösséges oktatást, s' hathato vigasztalást vehessen, a' mi Urunk Jesus Christus által, Amen.

IX/1. Függelék

XLII. Von der Gerbrechlichkeit unsers Lebens [568]

Ein Glas / wie bald bricht das!

WAS bricht noch eher? der Mensch. D. Luther hat auf eine Zeit seinem Collegen Justo Jonae ein schön Glas verehrt / und diese Vers drüber gemacht:

Dat vitrum vitro Jonae vitrum ipse Lutherus,

Ut fragili vitro similem se noscat uterque.

Ich habe Gläser gesehen / die vieler Menschen Leben überlebet / und vielleicht mein und dein auch überleben werden. Du erlüstigest dich am Glas / sonderlich wann was guts drinn ist / doch denckstu dabey / jetzt ists entzwey. Wie mancher gefällt ihm selbst wol / bevorab / so er grosse Gaben von Gott hat. Das höltzerne Käftlein stoltziret mit dem güldnen Kleinod / das doch eine fremde Hand hinein gelegt / un[d] wieder ausnim[m]t / wann sie will. Mein / dencke wer du bist? / Ein Glas / wie leicht bricht das! Das Glas bricht sich selbst nicht entzwey: Du hast in dir / was dich täglich zerbricht und entkräfftet. Wie manche Traurigkeit / wie manche Kranckheit / wie mancher Anstoß thut dir Abbruch am Leben? Die Erbsünd / so in dir wohnt / frisst an deinem Cörper / wie der Wurm am Apfel / und säumt nicht / biß sie ihn auff hat. Ein Glas kan lang dauren / wann mans behend handelt / und sorgfältig bewahret: Sorge wie du wilt / nim[m] dich in acht auffs allerbeste / du bist doch deines Lebens nicht auff einen Blick versichert. Ich kenne / die beym Glase niedergesuncken / und schleunigst gestorben sind. Das Glas blieb / sie vergiengen. Darumb denck beyzeiten an den Tod / und lebe / als der du ietzt sterben solt. Höre was der weise Seneca im 24. Brieff sagt: Wir sincken nicht flugs in de[n] Tod / sondern kommen demselben allgemählich näher. Wir sterben täglich / dann alle Tage fährt in Theilchen unsers Lebens hin / indem wir fortgehen / kommen wir dem Ziel immer näher /und nehmen ab im Wachsthumb. Die Kindheit ist dahin / die Jungend auch. Was biß auff den gegenwärtigen Tag vor Zeit verflossen / um die sind wir kommen: Auch den jetzigen Tag / den wir erlebt / theilen wir mit dem Tod. Und Cyprianus, im Buch von der Sterbligkeit: Wan[n] du in einem alten Hause wohntest / da die Wände wancketen / das Dach über dir krachete / das gantze Haus thät/ als wanns übern hauffen fallen wollte / würdestu nicht eilend dazu thun / dein Gerätlein zusammen raffen / und dich davon machen? Nun sihe / die Hütte deines Leibes wird alt und wandelbar / und lässt sich dazu an / daß sie

[568] Heinrich MÜLLER, *Geistliche Erkwick=stunden / Oder Dreyhundert Hausz= und Tisch=Andachten*, Franckfurt am Mayn, Christoph Wust, 1673, 130–134.

bald übern hauffen fallen und eingehen wil. Wolan / so mach dich auf die Fahrt / und dencke / daß d[as] Ende vor der Thür sey. Ich wil nim[m]er sicher seyn / noch meines Lebens auf eine Stunde mißbrauche[n]. Der Tod wartet mein an allen Orten / ich wil sein wieder warten. Wer weiß / wie bald wir zusammen treten / und uns in die Arme fassen? Er schröckt mich nicht / ich bin ihm in Christo wol gewachsen. Selig ist der da stirbt / ehe er stirbt / dem kommt der Tod nimmer zu frühe.

IX/2. Függelék

IX. Die Lebens-Gebrechlichkeit[569]
Der Mensch ein Glas / wie bald bricht das?

ErquickSt. XLII. Betrachtung

1.Was ist dieses eitle Leben?
ein aus Staub geblasnes Glas.
Will man mehr ein Gleichnis geben:
es ist Schatten / Rauch und Gras.
Gras verwelkt / vom Sonne-brennen.
Rauch ist Dampf / vergeht geschwind.
Schatten / ist gar nichts zu nennen.
Gläser schön / doch brechlich sind.

2. Glas ist / Leben: was dann werden
wir / was werden Menschen/ seyn?
Gläser sind wir / Staub und Erden /
Koht und Lehmen überein.
Gläser sind wir / Erden-Klößer:
Adam ward davon gemacht /
und wir alle sind nit besser/
wurden all‘ in ihm erdacht.

3. Als die Gläser / sind wird worden:
als die Gläser / brechen wir.
Such in Westen / such in Norden:
keinen findst du anderst hier.
Such in hoh- und niedern Häusern:
sie sind all‘ einander gleich/
alle Gläsern/ keiner eisern /
Fürst und Bauer / arm und reich.

4. Was erhebt sich dann die Erden?
warum stäubt die Asch‘ empor?
Mensch! du must doch kürzlich werden
Erd und Asche / wie zuvor.
Gläsern bist du: wilst du steigen /
daß du dich zu trümmern fällst?
Mensch! laß dir ein Glas dich zeigen:
sichrer du dich nieder stellst.

[569] *Der Geistlichen Erquick-Stunden des Fürtrefflichen Theologi H. Doct. Heinrich Müllers ... Poetischer Andacht-Klang: von denen Pegnitz-Blumgenossen verfasset,* Nürnberg, Wolf Eberhard Felsecker, 1673, 44–48.

5. Ob GOtt in dich leget Gaben /
ob er dir legt Güter zu:
woltst du stolz damit hertraben?
Das Gefäße nur bist du.
Du bist nicht von Stein entsprossen;
gläsern bist du / und ein Glas /
aus Metallen nicht geflossen:
prale nicht! wie bald bricht das?

6. Gläser sich nicht selber brechen.
Du trägst / was dich bricht / bey dir.
Sünd in dir ist eingesessen/
hält den Tod dir stündlich für.
Zorn und Kummer / Fressen / Saufen /
biß Gewürme zehrt dich ab.
Siht man nicht den grösten Haufen
selbst sich fördern hin zu Grab?

7. Glas ist / alles Erden-Glücke /
ob es scheinet schön und liecht:
du wirst müssen bald die Stücke
samlen auf / in dem es bricht.
Trau dem Weibe nicht: sie heuchelt;
lacht / daß sie dich weinen mach;
offenbar sie freundlich scheichelt/
heimlich stellt sie feindlich nach.

8. Gläser / uns zu Spiegeln taugen:
oftmals sehen wir hinein.
Lasst uns / mit Verstandes-augen /
rechte Spiegelschauer seyn.
Schaut / (wird der Spiegel sprechen/)
schau / erkenne dich in mir /
denk / wie leicht wir können brechen:
Asch‘ und Glas sind beyde wir.

9.Wann den Nectar / dort vom Necker /
von der Mosel / und vom Rhein/
wann den Wein / den Freuden wecker /
und sie Gläser flössen ein:
sollen sie nicht nur uns tränken /
sollen sie uns über das
die Gedanken Herz-einschenken /
daß ein Glas trinkt aus dem Glas.

10. Bässer ist es / aufgeflogen
(Demant bricht nit / wie das Glas/)
zu den blau-demantnen Bogen /
ans Gewölbe von Topas.
Dorten werden wir Krystallen /
keine Klöß‘ und Gläser seyn.
Dort wir werden / unzerfallen /
ewigs Wesen holen ein.

11. Ob ich hier / ich Erd‘ / auf Erden /
auch ein Glas und Gläsern bin /
ob ich muß zerbrochen werden;
nimt das Grab die Trümmer hin /
und zerstückt der Tod die Glieder:
GOtt wird einmal in sein Haus
sie zusam[m]enruffen wieder /
einen Demant machen draus.

12. Dort die Seel / mit GOttes Heere /
steht bey Gottes Thron-gestül
am Krystall geglasten Meere /
spielt das Englisch‘ Harffen-spiel /
fünkelt wie Karfunkelsteine /
wie ein Sonn-bestraltes Glas /
ist der Himmels-Perlen eine.
Wer mich liebet / gönn mir das!

Floridan

IX/3. Függelék

XLII.[570]

A' mi életünknek töredékenségérül.

Melly hamar el törik az üveg.

MI törik még hamarébb el? Az ember. Edgykor D. Luther az ö Collégájának, Justus Jonásnak egy szép üveget ajándékozott, kiröl illy Verseket tsinála:

Dat vitrum vitro Jonae vitrum ipse Lutherus.

Ut fragili vitro, simile[m] se noscat uterq[ue.]

Láttam én olly üvegeket, mellyek sok ember életénél tovább tartottak, és talám [!] én nálamnál s' te náladnál-is tovább tartanak. Te gyönyörködöl az üvegben, kiváltképpen ha valami jó van benne; de még-is azt gondolod, im most törik-el. Melly sokan tettzenek önnön magoknak, kivált-képpen ha szép ajándékok van Istentül. A' fa ládátska kevélykedik az arany edényekkel, holott azokat edgy idegen kéz helyheztette abban, és ismét ki-vészi öket a' mikor akarja. Kérlek gondold meg ki vagy? *Edgy üveg, melly tsak hamar el törik*! Az üveg ugyan maga magát el nem töri; de te benned vagyon, a' mi téged naponként el-tör és meg-erötelenit. Melly sok szomorúság, melly sok betegség, mely sok botránkozás töri s' fogyattya életedet? Az eredendö bün, melly te benned lakik, emészti a' te testedet, mint a' féreg az almát, és nem nyugszik, mind addig mig abban tart. Az üveg sokáig tart, ha ember szorgalmatossan bánik véle, és sörényen oltalmazza: Gondoskodgyál valamint szintén akarod, és bátor legjobban vigyázz magadra; de mégis tsak edgy szem-pillantásig sem vagy bátorságos életed felöl. Én ismérek ollyanokat, kik az üveg mellett le-estek, és hirtelen meg-hóltak. Az üveg meg-maradt, s' amazok oda vannak. Annak-okáért gondolkodgyál idején-korán az halálrúl, és ugy élly, mint ha ezennel meg kellene halnod. Hallyad mit mond Bölts Seneca az ö 24-dik Levelében: *Nem merülünk mindgyárt el az halálban, hanem lassanként közelgetünk hozzá. Naponként haldogalunk, mivel mind nap edgy részetskéje múlik életünknek, és a' midön elébb megyünk, mind jobban jobban közelitünk a' tzélhoz, és a' nevelkedésben hátra maradunk. Oda van a' gyermekség, oda van az Iffiúság-is. A' mi eddig a' mái nápig annak elötte el múlt, azt mi már elvesztettük: és e' mái napot-is mellyet meg értünk, az halállal osztyuk fel*. Cypriánus-is az hala[n]dóságról való könyvben igy szóll: *Ha te edgy ó házban laknál, mellyben a' falak ingadoznának, a' ház födél te feletted harsogna, és az egész ház ugy tenne, mint ha öszve akarna dülni, ne[m] de nem sietséggel azon vólnálé, miképpen holvalodat onnét ki-*

[570]SZENTZI, *Lelki nyugosztaló órák, i.m.,* 132–136.

ragadhatnád, és magad-is ki-*szaladnál. Immár penig, a' te testednek Kunnyoja s' Galyibája is meg-agszik és dölédezö lészen, s' egyszer-s' mind ugy mutattya is magát, mint ha ezennel le-romlik és edgy rakásra dül. Nosza tehát, készits útra magad, és gondold meg hogy a' vég ajtód elött van*. Én soha bátorságos nem lészek, és életemmel tsak egy oráiglan-is gonoszúl nem élek. Az Halál minden helyen vár engem, én-is viszontag fogom ötet várni. Ki tudgya melly hamar öszve akadunk, és edgymást ölbe szorittyuk? Nem ijeszt meg ö engem, mivel én a' Christusban elégségesképpen meg-felelek néki. Bóldog az, a' ki meg-hal, minek-elötte meg-hal, mivel annak soha nem lesz idö elött halála.

X/1. Függelék

CXXIII. Von grosser Wissenschaft

Viel Wissens / wenig Gewissens[571]

SInd zween gute Freunde/ und wohnen gemeiniglich bei einander. Du rühmst dich deiner grossen Wissenschafft. Die Teuffel wissen mehr als du / und müssen doch ewig in der Höllen brennen. Was nützt dein Viel-Wissen/ wann kein Gewissen dabey ist: weist du nicht / was Christus sagt: Der Knecht / der des Herren Willen weiß / und thut ihn nit / wird viel Streiche empfangen? Du hast die Schrifft studiret / aber hastu auch den innern geheimen Verstand gefasset? Was nützt sie im Gehirn / und auf der Zungen / wann sie nicht im Hertzen ist? die Liebe übertrifft das Wissen. Liebe bessert / Wissen bläht auff / 1. Cor. 8/1. Wie das Wasser die Krafft deß Weins dämpffet / daß er nicht truncken mache: so muß die Lieb das Wissen bezwingen / daß es nicht auffblehe. Keine Wissenschafft bessert ohn Liebe. Wie die Speise den Leib nicht ernehret / wann sie nicht durch die natürliche Hitze verdauet wird: so nützt keine Wissenschafft / wann sie nicht das Feur der göttlichen Liebe in sich hat. Ach was erhebst du dich deiner Wissenschafft halber? Eine kleine Kranckheit kan dein Haupt schwächen / deinen Verstand brechen / dein Gedächtnuß verderben. Was brüstestu dich? wie viel du immer weist / ist doch alle deine Wissenschafft nur Stück- und Kinderwerk / 1. Corinth. 13. v. 9. und wo bleibt deine Wissenschafft nach dem Tod? wie bald wird ihrer vergessen? wer sich einbildet / er wisse was / der weiß noch nicht / was er wissen sol. Nichts wissen / ist das höheste Wissen. Du weist alles / kennstu auch dich selbst / je mehr du dich bemühest die Dinge zu wissen / die ausser dir sind / je mehr vergissestu dein selbst / und deines inwendigen Grundes. Du weist alles. Kennstu GOTT auch? alle Weißheit ausser Gott ist Thorheit / dann sie führt vo[n] der wahre[n] Weißheit ab. Fürchte GOTT. Die Furcht deß HErrn ist der Weißheit Anfang. Sihe zu / daß du hie mit GOtt vereinigt werdest durch den Glauben / so wirs du dermaleins in Gott alles sehen und verstehen. Wie du ohn der Sonnen die Sonne nicht sehen / un[d] ohn Wasser auffm Wasser nit fahre[n]; so kanst du Gott ohn Gott nicht erkennen. Drumb bitte ihn / daß er dich erleuchte. Laß die Creatur dir ein Spiegel seyn / darin du Gott beschauest. Er ist aller Ding Ursprung / und in ihm ist alles Gut unendlich besser als in allen Dinge[n]. Was du gutes weist / das übe: Wissenschafft ohne That ist eine Wolcke ohne Regen / ein Baum ohn Frucht. Ich will allzeit dafür halten / daß ich nichts weiß /

[571] MÜLLER, *Geistliche Erkwick=stunden…, i.m.,* Franckfurt am Mayn, 1673, 401–405.

auch nichts begehren zu wissen / als nur JEsum den Gecreutzigten. So weiß ich genug / ob ich gleich sonst nichts wüste.

X/2. Függelék

XXI. Die Vielwissenheit[572]
Viel Wissen: Kein Gewissen

ErquickSt. CXXIII. Betrachtung

1.Gelehrte Welt! du bist verkehrt.
Die Frucht / so deinen Fürwitz nehrt /
ist vom verbotnen Baum gerissen.
Das erste Weib / wolt weißer seyn /
verlohr dadurch der Weißheit Schein.
Was hilft / viel Wissen / ohn Gewissen?

2. Dein Wissen / lauter Arglist ist /
das wahre Christentum verwüst /
bannt Lieb und Glauben von der Erden.
Von leerer Lehre der Sofist /
von Ränken auch der Atheist /
iezund nur denkt berühmt zu werden.

3. Der Heiden Wiz die Welt regiert /
die Christen führet und verführt.
Kan solche auch man Christen nen[n]en?[573]
Was ist es doch zum Himmel nütz?
ach! biß nur ist die rechte Witz /
die lehrt GOtt und sich selber kennen.

4. Im Thun besteht / im Wissen nicht /
der wahren Christen wahre Pflicht:
die heist uns glauben nur und lieben.
Den Glauben / schändet der Sofist:
die Liebe / wird der Atheist
bald haben aus der Welt vertrieben.

5. Nichts ist / das Wissen dieser Erd /
wann es den Himmel nicht verehrt:
es pflegt den Bauch nur aufzublehen.
Der Satan auch weiß mehr als viel:
der doch nit glauben kan / und wil
den Weg nit / den er sihet / gehen.

[572] *Der Geistlichen Erquickstunden … Poetischer Andacht-Klang, i.m.,* Nürnberg, 1673, 116–119.
[573] 1691, 383. Kan man auch solche Christen nennen?

6. Das wissen / schadt der Seeligkeit.
Man rennet nach den Pfützen heut:
die Lebens-quelle wird verachtet.
Man saufet sich Unglaubens-voll:
Vernunft die Welt macht trunken-toll /
die nur nach Wein der Bosheit trachtet

7. Vernunft ist nur ein Grübelein:
doch will sie in sich fassen ein
das Gottheit-Meer / die Tieffe gründen.
Kan sich auch / nach Natur-Verstand /
im Maden-Kopf der Elefant /
die Sonn' im Funken / lassen finden?

8. Ein Berg / nicht in das Stäublein geht.
Der Mensch nicht von Natur versteht /
was ligt in GOttes Geist verstecket.
Was GOtt dem Aug verborgen hat /
darinn findt nur der Glaube stat:
es wird mit Sünden aufgedecket.

9. Vernunft nur greifen will und sehn.
Laß dieses Weib von dannen gehn:
ihr lässt der Glaub sich nicht vermählen.
Da / wo der Glaube sehend wird /
Vernunft bald ihr Gesicht-verliert:
das Aug wird ihm das Herze stehlen.

10. Da ist kein Glaube / wo man siht.
Zieh ein die Augen ins Gemüt /
die Wunder-Gottheit anzuschauen.
Es darf da keines Glaubens nicht /
wann ligt das Werk vor dem Gesicht.
Der Glaube muß dem Worte trauen.

11. Da ist kein Sehen / so man gläubt.
Des Leibes Aug verschlossen bleibt /
wann soll die Seele sehend werden.
Klein ist das Aug: Gott ist zu groß.
Man muß (bedenk es / Erdenkloß!)
den Himmel nicht verstehn auf Erden.

12. Wer saget / daß er GOTT erkenn'/
Ihn auch gerecht und wahrhaft nenn'
und seine Macht allmächtig preise.
Ist er gerecht: so thut er recht.
Der Allmacht auch nit wiedersprecht [574]/
gläubt / daß sie GOttes Warheit weise.

11. [!] Der Glaube komt aus dem Gehör.
Gib GOtt nur / der es redt / die Ehr:
so wird der Glaub in dir gebohren.
Hat bloß dich an sein wahres Wort:
das muß bestehen hier und dort.
Das Glaubens Augen sind die Ohren.

Floridan

[574] 1691, 385. widersprecht

X/3. Függelék

CXXIII. A' nagy Tudományrúl[575]

Sok Tudomány, s kevés Lelki ismerét

KEt jó barátok ezek, és gyakorta edgyütt laknak. Te ditsekedel a te nagy tudományoddal. Az ördögök többet tudnak te náladnál, de még-is örökké a pokolban kell nékik égni. Mit használ a' te sok tudományod, ha sem[m]i lelki-isméret nints a' mellett. Nem tudod-é mit mond a Christus: *A'melly szólga tudgya az ö Urának akarattyát, és a' szerint nem tselekszik, sokkal büntettetik.* Te tanultad ugyan a' Szent Irást, de vallyon annak belső titkos értelmét megfogtad-é? Mit használ az a' te fejed velejében és nyelveden, ha a' szivben nintsen? A szeretet fellyül halladgya a' tudományt. A' szeretet épit, a' tudomány penig fel-fuvalkodtat. 1. Cor. 8.1. Valamint hogy a' viz a' bornak erejét le-nyomja, hogy az meg ne részegitsen, ugy kell a' szeretetnek-is a' tudományt le-nyomni, hogy az fel ne fújon. Semmi-féle tudomány nem épit szeretet nélkül. Valamint hogy az eledel a' testet nem táplállya, ha az a' természetbéli melegség által meg nem emésztetik: ugy semmi tudomány nem használ, ha abba[n] nints az Isten szeretetinek tüze. O miért bizod el magadat a' te tudományodban! Edgy kis betegség a' te fejedet megerötlenitheti, értelmedet meg ronthattya, és elmédet tellyességgel meg vesztegetheti. Mit hányod veted magad? Holott akár menyit tudgy is, de még-is minde[n] tudományod csak *rész szerint való és gyermeki dolog.* 1. Cor.13.9. És vallyon s' hol marad a' te tudományod holtod után? Mely hamar elfeletkeznek arrúl? A' ki magával el-hiteti hogy ő valamit túd, az még nem tudgya, a' mit néki tudni kellene. Semmit nem tudni, leg fövebb tudomány. Te mindent tudtz: ismére d-é magadat-is, mennél jóbban farasztod magadat azokat a' dolgokat tudni, a' mellyek kivületted vannak, annál jobban el felejted magadat és a' te belső fundamentomodat. Te mindent tudtz. Ismére d é az Istent is? Minden tudomány s' böltseség az Istenen kivül merö azon bolondság, mivel elidegenit az igaz böltseségtül. Féllyed az Istent. Mivel az Urnak félelme a' böltseségnek kezdete. Azon légy, hogy itt az Hit által Istennel edgyesülhess, ugy osztán jövendöben mindent látni és érteni fogsz az Istenben. Valamint hogy a' Napot nap nélkül nem láthadd, és víz nélkül a' vizen nem járhatz, ugy az Istent, Isten nélkül meg nem ismérhedd. Minek-okáért kerd ötet, hogy tégedet meg-világositson. Légyen tüköröd tenéked a teremtett állat, mellyben az Istent nézd és szemléld. Ö eredete minden dolognak, és ö ben[n]e minden jó véghetetlenül jobb, mint minden egyéb dolgokban. A' mi jót tudtz, azt gyakorollyad. A' tudomány tselekedett nélkül

[575] SZENTZI, *Lelki nyugosztaló órák…, i.m.*, 421–425.

ollyan, mint a' Fölhö, esö nélkül, és az Fa gyümölts nélkül. Én mindenkor olly hiszemben lészek, hogy semmit sem tudok, és hogy semmit sem kivánok tudni, hanem tsak a' megfeszittetett Jesust. Ugy eleget tudok, ha szintén egyéb iránt semmit sem tudnék-is.

XI/1. Függelék

CXLIV. Von der Nachfolge Christi[576]

Folge/schau wem?

AUß dreyen wehl einen. Fleisch / Welt und JEsus bieten ihren Dienst an. Das Fleisch spricht / folge mir / und thue / was dich gelüstet. Wer wolt nicht folgen / sprichstu? leben nach aller Lust heisst das nicht herrlich leben? ach folge nicht. Der Führer verführet nur. Mag auch ein Blinder den andern leiten? werden sie nicht beyde in die Grube fallen? Das Fleisch ist blind und blendet. Thust du / was dir gelüstet / so must du leyden / was dir nicht gelüstet. Das Ende ist der Tod. So wir nach dem Fleisch leben / werden wir sterben. Die Welt spricht auch: Folge mir / und mach es so / wie ich es mache. Wer wolte nicht folgen / sprichst du? Es gehet zum Reichthumb / zur Ehren und zur Wollust. Ach stell dich der Welt nicht gleich. Der breite Weg führt zum Verderben / durch zeitlichen Reichthumb in ewige Armuth / durch zeitliche Ehre in ewige Schande / durch zeitliche Wollust in ewige Pein. Der reiche Schlemmer hats erfahren. Hüte dich. JEsus spricht auch: Wer mein Jünger seyn will / der folge mir nach. Wer wolte folgen? sprichst du; er führt in Noht und Tod. Ach folge / der dich hinein führt / weiß dich auch hindurch und herauß zu führe[n]. Er führt durch zeitliche Armuth in ewige[n] Reichthumb / durch zeitliche Schande in ewige Herrligkeit / durch zeitliches Leid in ewige Freude / durch zeitlichen Tod ins ewige Leben / auß der Höllen in den Himmel. Er führet dich in die Wüsten. Warumb? daß er dich mit Manna speise / und dir ins Hertz rede. Hos. 2. v. 14. Ich wil meinem Jesu folgen / der verführt mich nicht? Ich wil ihm folgen im Leben / Leyden und Sterben. Im Leben wil ich seine Fußstapffen betreten: im Leyde[n] wil ich fuß bey ihm halten / er hält fuß bey mir: im Sterben wil ich bereit seyn / wann er mir winckt: an der Welt ist nichts gutes mehr. Jesu / mein Trost / hör mein Begier / ach mein Jesu / wär ich bei dir.

[576] MÜLLER, *Geistliche Erkwick=stunden…, i.m.,* Franckfurt am Mayn, 1673, 488–490.

XI/2. Függelék

CXLIV. A‘ Christusnák követésérül[577]

Meg lásd kit követsz.

Az három közzül válaszd edgyiket: *A‘ Test, a‘ Világ, és a‘ Jesus*, ajánlyák az ö szólgálattyokat. *A‘ Test mond*: Kövess engem, és tselekedd azt a‘ mit kivánsz. Ki nem akarná követni? ugy mondasz te; Minden kivánság szerint élni, nem annyi-é, mint dicsösségessen élni! O ne kövesd! Az a Vezér el-hitet téged. Vezetheti-é edgyik vak a‘ másikot? Nem de ne[m] mind a‘ ketten a‘ veremben esnek-é? A‘ test vak, és meg-vakit. Ha azt tselekeszed a‘ mit kivánsz ugy azt kell szenvedned, a‘ mit nem kivánsz. Vége penig az halál. Ha test szerint élünk meg-halunk. *A‘ Világ is* azt mondgya: Kövess engem és tselekedjél ugy a‘ mint én tselekeszem. Ki nem követné? azt mondod te. Holott gazdagságra, tisztességre és gyönyörüségre visze[n] az. O ne alkalmaztasd magadat ez világhoz! A‘ széles út, veszedelemre viszen, az idö szerint való gazdagság által, örökké valö [!] veszedelemre, az ideg tartó tisztesség által, örökké való gyalázatra, az ideg tartó gyönyörüség által, örökké való kinra. Ama‘ tobzodó gazdag meg próbálta azt. Örizd magad. *A‘ Jesus* azt mondgya: A‘ ki az én Tanitványom akar lenni, kövessen engemet. Ki követné? Azt mondod te; Holott ö, nyomorúságra és halálra vezet. O kövesd! A‘ ki téged abban vezet, által és ki-is túd téged abbúl vezetni. Ö az ideig tartó szegénység által, örökké való gazdagságra, az ideig tartó gyalázat által, örökké való dicsösségre, az ideig tarto bánat által, örökké való örömre, az idö szerint való halál által, örökké való életben, és a‘ pokolbul, menyországban viszen tégedet. Pusztában vezet ö tégedet. Vallyon s‘ miért? Azért hogy tégedet Mannával étessen, és a‘ te szivedet fel-gerjeszsze. Én az én Jesusomat követem, nem hitet ö el engem. Ötet követem mind életemben, mind szenvedésemben, s‘ mind peniglen halálomban. Életemben az ö nyomdokiban fogok járni: Szenvedésemben ö mellette állok, s‘ ö-is én mellettem: Halálomban kész leszek, valamikor énnékem int: Nints már a‘ Világon semmi jó-is. Jesus halgass-meg engemet, Jesus vedd hozzád lelkemet.

[577] SZENTZI, *Lelki nyugosztaló órák…, i.m.*, 512–515.

XII/1. Függelék

CXLIX. Vom Verlangen nach dem Him[m]el[578]

Ach nimm mich in den Himmel

HERR JEsu / balde. Die Erd ist mir gramm / der Himmel hold: die Erde bitter / der Himmel süß: die Erd meine Last / der Himmel meine Lust: die Erd mein Kercker / der Himmel meine Freyheit: die Erd mein Babel / der Himmel mein Jerusalem: Ach nimm mich in den Him[m]el / Herr JESU / balde: Ich bin ein Schäflein / mein Hirt ist im Himmel: ich bin ein Küchlein / meine Gluckhenne ist im Himmel: ich bin eine Braut / mein Bräutigamb ist im Himmel: wo find ich Weyde / Schutz / Erquickung? im Himmel / Ach nimm mich in den Himmel / HErr JEsu / balde. Wo ist mein Freund? im Himmel: Wo ist mein Schatz? im Himmel: wo ist meine Freude? im Himmel: wo ist mein Hauß? im Himmel: wo ist mein einigs? im Himmel: Wo ist mein Alles? im Himmel: Ach nim[m] mich in den Himmel / Herr Jesu / balde! Mein Hertz seuffzet / mein Aug thränet / mein Mund wünschet / mein Ohr höret / mein Hand greiffet / wornach? nach dem Himmel: Ach nimm mich in den Himmel. HErr Jesu balde. Ich schmäckt was süsses / ich seh was schönes / ich hör was liebliches / ich riech was anmuthiges / ich halte was köstliches: Was dann? den Him[m]el: Ach nim[m] mich in den Him[m]el / HErr JESU balde. Ich werde geruffen / die Stimm ken[n] ich: ich werde gezogen / den Zug empfind ich: Wohin? hinauff / hinauff: Ach nim[m] mich in den Himmel / HErr Jesu/ balde! Was hab ich; Mühe / Unruhe / Gefahr / Noth und Tod: was find ich dort? Ruhe / Sicherheit / Lust / Leben: mehr gewonnen / als verloren. Wo dann? im Himmel: Ach nimm mich in den Himmel / HErr Jesu / balde! Die Erd vergisst / der Himmel denckt mein: die Erd verläst / der Himmel schützt mich: die Erde drückt / der Himmel erquickt mich: die Erde dräuet / der Himmel hilfft mir: die Erde verstöst / der Himmel nimmt mich auff: Ach nimm mich in den Himmel / HErr Jesu balde! Wie müd bin ich der langen Reise! Wie satt bin ich der sauren Speise! schwach sind die Beine / zart ist die Zunge: der Him[m]el ist mein Vaterland / der gibt das süssest. Ach nimm mich in den Himmel / HErr Jesu / balde.

[578] MÜLLER, *Geistliche Erkwick=stunden…, i.m.,* Franckfurt am Mayn, 1673, 504–507.

Ich bin deß Lebens satt/
Von vielen Aengsten matt/
Auf Erden wird mir bange.
Mein Jesu / wie so lange?
Ach nimm mich auß der Welt
Ins güldne Himmels-Zelt!

XII/2. Függelék

CXLIX. A‘ Meny-országnak kivánságárúl[579]

O vigy bé engemet a‘ Mennyégben.

Uram Jesus hamarébb. A‘ Föld kedvetlenséggel, de a‘ Meny jó indúlattal vagyon hozzám. A‘ Föld keserü, a‘ Menny édes, A‘ Föld terhem, a‘ Menny gyönyörüségem: A‘ Föld tömlötzöm, a‘ Menny szabadságom. A‘ Föld az én Bábelem, az Menny-ország az én Jerusalemem. *O vigy-bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Én edgy Juhotska vagyok, s‘ az én Pásztorom Mennyégben van. Én egy Piséte vagyok s‘ az én Fias-tyukom Mennyégben van. Én Meny-Aszszony vagyok, s az én Völegényem Mennyégben van: Hol találok én legeltetést, óltalmat, s‘ nyúgosztalást? Mennyégben. *O vigy bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Hol vagyon az én barátom? Mennyégben. Hol az én kintsem? Mennyégben. Hol az én örömem? Mennyégben. Hol az én házam? Mennyégben. Hol az én edgyetlen-edgyem? Men[n]yégben. Hol az én mindenem? Mennyégben. *O vigy-bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Az én szivem fohászkodik, szeme[m] könyvez, szám áhitozik, fülem halgatozik, kezem kapdoz; mi után? Az Menny után. *O vigy-bé engemet az Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Én valami édesset érzek, valami szépet látok, valami kevesset hallok, valami gyönyörü illatot szagolok, valami drága dolgot tartok. Vallyon s‘ mit? A‘ Mennyet. *O vigy bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Én szólitttatom, s‘ ismérem a‘ szót. Vonattatom, s‘ tapasztalom a‘ vonást. Hová? Ode fel, oda fel. *O vigy bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Mim vagyon énnékem? Fáradságom, nyughatatlanságom, veszedelmem, szüksége[m] és halálom. Mit találok én amott? Nyugodalmat, bátorságot, gyönyörüget, [!] életet: Többet nyerek mint vesztek. Vallyon s‘ hol? A‘ Mennyégben. *O vigy-bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarebb! Az Föld el-feletkezik, a‘ Menny megemlekezik én rólam. A‘ Föld el hágy, a‘ Menny óltalma alá vészen engem. A‘ Föld nyomorgat, a‘ Menny megnyúgot engem. A‘ Föld fenyeget, a‘ Menny segitséggel van. A‘ Föld megvét, a‘ Menny bé-fogad engem. *O vigy-bé engemet a‘ Mennyégben* Uram Jesus hamarébb! Melly igen megúntam az hoszszú útat! Melly igen meg-töltem a‘ savanyú étellel! Lábaim erötlenek, nyelvem gyönge. A‘ Menny az én hazám, az adgya a legédessebbet. *O vigy-bé engemet az Mennyégben* Uram Jesus hamarébb!

Elég már életem,
Sok keserüségem,
E‘ földön alitozom,

[579] SZENTZI, *Lelki nyugosztaló órák…, i.m.,* 529–532.

Jesushoz kivánkozom.
Ne hadgy e‘ világban.
Vigy-bé Menyországban.